Foundation C

મુઝફ્ફરશાહી—[મૂળ અને અનુવાદ]

Gurukul Kang

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુઝફ્ફરશાહી

[મૂળ અને અનુવાદ]

69 ग / २६

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીઃ અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

❀ ओ३म् ❀ 61 ग/१६

पुस्तक-संख्या............/१६

पंजिका संख्या २९६३४/२५.३.२००३

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई महाशय १५ दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुजफ्फरशाही.

ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः
पुस्तक सं० 69 ग/95
आगत सं० 29625
तिथि० 25.3.2003
गुरुकुल ग्रन्थालय कांगड़ी.

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९

CHECKED 1973
Initial

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સંશોધન ગ્રંથમાળા–ગ્રંથાંક ૨૨
ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ
કુલપતિ : ડૉ. આચાર્યશ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

મુઝફ્ફરશાહી

[મૂળ અને અનુવાદ]

સંપાદક અને અનુવાદક
મૌ. સૈયદ અબુ ઝફર નદવી
મૌલ્વીઃ સંશોધન વિભાગ
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

શ્રી. છોટુભાઈ ર. નાયક
એમ. એ., બી. ટી.
સંશોધકઃ સંશોધન વિભાગ
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

પ્રકાશકઃ
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશક: રસિકલાલ છો. પરીખ અધ્યક્ષ, ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ભદ્ર, અમદાવાદ

વિ. સં. ૧૯૯૮ આવૃત્તિ પહેલી ઇ. સ. ૧૯૪૨
પ્રત ૫૦૦

કીમત સવા રૂપિયો

મુદ્રણસ્થાન: ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ-અમદાવાદ
મુદ્રક: પરીખ સુરેશચંદ્ર પોપટલાલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિવેદન

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ગુજરાતી ભાષાદ્વારા ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનને ખીલવવા કેટલાક સમયથી પ્રવૃત્તિ આદરી, તેને અંગે કેટલાક વિદ્વાનોને ગ્રંથો લખવાનું કામ પણ સોંપ્યું હતું. ૧૯૩૯ના માર્ચમાં મુંબઈ સરકારે નીચે જણાવેલી યોજના મંજૂર કરી દેણગી આપી હતી:

૧. ભાષા અને સાહિત્ય (Language & Literature)

૧. ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, એનો ઉગમ અને ક્રમિક કક્ષાઓમાં વિકાસ,

૨. ગુજરાતી છંદઃશાસ્ત્રનો અધ્યયનાત્મક નિબંધ,

૩. જૂની ગુજરાતીના શિષ્ટ ગ્રંથોનું સંપાદન (સોસાયટીના હાથપ્રત-સંગ્રહ તથા બીજેની હાથપ્રતોને આધારે);

૨. ઇતિહાસ (History)

૧. ઇતિહાસ-સાધન ગ્રંથો,

૨. ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (સચિત્ર);

૩. સમાજશાસ્ત્ર (Sociology)

૧. ગુજરાતની ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ ઉપર નિબંધ.

તે અન્વયે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ગુજ૦ વર્ના૦ સો૦
અમદાવાદ
તા. ૩૧-૩-૧૯૪૨

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ
અધ્યક્ષ,
ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમણિકા

વિષય પૃષ્ઠ

ઉપોદ્‌ઘાત ૧-૧૧

સુલ્તાન મુઝફ્ફર હલીમ ૧૨-૫૬

નામ, કુળ, અને જન્મ (૧૩), કેળવણી (૧૬), જાગીર અને હકૂમત (૨૩), રાજ્યારોહણ (૨૪), માળવાનો સુલ્તાન (૨૯), સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જી (૩૦), મોહમ્મદશાહ અને ઇરાનનો એલચી (૩૩), મેદનીરાય (૩૬), ઇડરના રાજા સાથે યુદ્ધ (૩૭), માળવામાં સુલ્તાન મુઝફ્ફર (૩૮), મુઝફ્ફરશાહનું પાછું ફરવું (૪૦), ફરિશ્તાની ગેરસમજ (૪૧), ઇડરની લડાઈ (૪૪), શાહઝાદાઓનાં લગ્ન (૪૫), મેદનીરાયનો જુલ્મ (૪૬), મહમૂદ ખલ્જીનું ગુજરાતમાં આગમન (૪૭), ગુજરાતની સરહદ (૪૭), ખલ્જીની રાણા સાંગા સાથે લડાઇ (૪૮), સુલ્તાનનું અવસાન (૫૩), સ્ત્રી અને પરિવાર (૫૪)

મુઝફ્ફરશાહી-અનુવાદ ૧-૪૦

મંગલાચરણ ૩

પ્રકરણ ૧ : મુઝફ્ફરશાહનું શાદિયાબાદના કિલ્લા તરફ લક્ષ્ય ૬

પ્રકરણ ૨ : સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીની સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહ સાથે મુલાકાત ૧૫

પ્રકરણ ૩ : ધારના રસ્તે થઈ મન્ડુ તરફ મુઝફ્ફરશાહની કૂચ અને શત્રુઓની નાસભાગ ૧૮

પ્રકરણ ૪ : કિલ્લેદારીની સહીસલામતી માટે માગણી અને પાદશાહે આપેલો આશ્રય ૨૩

પ્રકરણ ૫ : મેદનીરાય સામે પાદશાહના સૈન્યની કૂચ અને શાદિયાબાદના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી મેળવેલી ફત્તેહ ૨૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૬ : સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીની વિનંતી અને તેના મુલ્કની તેને સુપ્રત ૩૦

પ્રકરણ ૭ : મેદનીરાયનો બળવો દાબવા તરફ પાદશાહનું લક્ષ્ય અને દૈવયોગે તેનું પલાયન થઇ જવું ૩૩

પ્રકરણ ૮ : શાદિયાબાદના કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા માટે સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીની વિનંતી અને પાદશાહ તરફથી તેનો સ્વીકાર ૩૫

પ્રકરણ ૯ : મન્ડુના કિલ્લા તરફ પાદશાહનું લક્ષ્ય અને મહેરબાનીની રાહે શાદિયાબાદ તરફ તેની રવાનગી ૩૭

—લેખકની પુષ્પિકા ૪૦

શબ્દસૂચી ૪૧–૪૯

મુઝફ્ફરશાહી–ફારસી મૂળગ્રન્થ ૧–૮૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપોદ્ઘાત

ઈ. સ. ૧૯૨૧ કે ૧૯૨૨માં ભોળાનાથ લાયબ્રેરી (અમદાવાદ) જોવાનો પહેલો પ્રસંગ મને સાંપડ્યો. તે સમયે લાયબ્રેરીનું હાલનું મકાન ન હતું, તેમ જ તેની બરાબર વ્યવસ્થા પણ ન હતી. ઉર્દૂ અને ફારસી જબાનમાં લખેલી કિતાબો એક ખૂણામાં નિષ્કાળજીથી પડી રહી હતી. હું કેટલીક મુદત સુધી અથથી ઇતિ સુધી આ પુસ્તકો જોતો રહ્યો. 'તારીખે બડોદા' (વડોદરાનો ઇતિહાસ), 'દીવાને વલી ગુજરાતી' (વલી ગુજરાતીની દીવાન)[1] વગેરે અનેક હસ્તલિખિત કિતાબો ત્યાં મારી નજરે પડી.

ઈ. સ. ૧૯૩૧માં અંધેરીની ઇસ્માઈલ કૉલેજના સંમાન્ય પ્રોફેસર સૈયદ નજીબ અશરફ નદ્વી એમ.એ.એ આ કિતાબ વિશે મને વાત કરી તે વખતે મને એવો ખ્યાલ આવ્યો કે જો આ કિતાબને તરજૂમા સાથે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો તે લુપ્ત થતી બચી જાય. તેથી ઈ. સ. ૧૯૩૨માં ભોળાનાથ લાયબ્રેરીના સેક્રેટરી સાહેબની પરવાનગીથી એ કિતાબની એક નકલ કરી, તેનો તરજૂમો કરવાનું કામ મેં શરૂ કર્યું. દસપંદર પાનાં પર્યંત તરજૂમો કર્યા બાદ મને માલૂમ પડ્યું કે આ પ્રમાણે તરજૂમો કરવામાં કંઈ ફાયદો નથી, કારણ કે આ કિતાબ તો સાહિત્યશૈલીએ લખવામાં આવેલી છે અને તેમાં ઇતિહાસ કરતાં સાહિત્યનું પ્રમાણ વધારે છે; જેમકે, હસન નિઝામીએ સુલ્તાન કુત્બુદ્દીન ઐબકના જમાનામાં

---

૧. વલી ગુજરાતીનો મોજૂદ દીવાન તે વખત સુધી છાપવામાં આવી ન હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તાજુલમઆસિર[૧] નામની એક તારીખી કિતાબ લખી હતી, તેથી પાંડિત્યભર્યો આડંબર છોડી માત્ર અસલ મતલબ અદા કરવાનું મને મુનાસિબ લાગ્યું. પરંતુ ગઈ સાલ સુધી બીજી અગત્યની કિતાબો 'તારીખે હિન્દ', 'તારીખે સિન્ધ', 'તારીખે આલે સુબુક્તગીન' (મહમૂદ ગઝની), 'તારીખે બોહરા', 'તોહફ્તુલ મજાલિસ યા શેખ અહમદ ખટ્ટુ' (સરખેજ, અમદાવાદ)નાં વચનો, હઝરત પીર મોહમ્મદશાહ (અમદાવાદ)નું જીવન વૃત્તાંત વગેરેમાં રોકાઈ જવાથી તે તરફ હું લક્ષ્ય આપી શક્યો નહિ. આ સાલ ફુરસદ મળવાથી તેને પૂરી કરવાનો ખ્યાલ મને આવ્યો. ખુદાનો આભાર માનું છું કે તરજૂમા સાથે જરૂરી હાંસિયો લખી વાચકોના હાથમાં આ કલગી અર્પણ કરવાનો આનંદ હું હાંસલ કરી રહ્યો છું.

આ કિતાબનું સંશોધન તથા તેની વધારે માહિતીના ખ્યાલથી બીજાં કિતાબખાનાંઓમાં તેની હસ્તલિખિત નકલોની તલાશ મેં ચોક્કસ ચાલુ રાખી; જેમકે, (૧) બર્લિન, (૨) રોમ, (૩) હાલે, (૪) જામે મસ્જિદ મુંબઈ, (૫) મુંબઇ યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરી, (૬) વડોદરા, (૭) અલીગઢ યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરી, (૮) નવાબ ઇસ્માઇલખાન, (૯) હબીબગંજ, (૧૦) રામપુર, (૧૧) લખનૌ યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરી, (૧૨) ફિરંગીમહેલ, (૧૩) નદ્વા, (૧૪) રાજા સલીમપુર લખનૌ, (૧૫) કુતુબખાનએ ખુદા બખ્શ પટણા, અને કલકત્તાની તમામ લાયબ્રેરી; પણ તે જોવામાં ન આવી.

અલબત્ત બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની ફેહરિસ્તના પહેલા ભાગના પૃ. ૨૮૭ ઉપર એક કિતાબનું સૂચન છે જેનું નામ તેમાં નથી. કુલ બાવન પાનાં અને હરેક ઉપર પંદર લીટીઓ છે. આ કિતાબ વડોદરામાં હિ. સ. ૧૨૨૩ (ઈ. સ. ૧૮૦૮)માં લખવામાં આવી હતી.[૨] અવલોકન હેઠળની આ કિતાબ અસલ ફારસી જબાનમાં મધ્યમ

---

૧. આ હસ્તલિખિત કિતાબ અદાલતે દીવાની, હૈદરાબાદ (દખ્ખણ)ની લાયબ્રેરીમાં મોજૂદ છે.

૨. જૂનાગઢના મારા દોસ્ત અહમદમિયાં અખ્તરનો હું ઋણી છું. કારણ કે તેમણે મારી આ તપાસમાં મને સંપૂર્ણ સહાય આપી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કદના કાગળ ઉપર નસીલીક્ ખતમાં લખવામાં આવેલી છે, અને તેમાં કુલ પચાસ પાનાં છે.

ઈ. સ. ૧૮૦૭, વિક્રમ સંવત ૧૮૬૪, અને હિ. સ. ૧૨૨૨ના ઝુલ્કાદા માસની ૯ મી તારીખે 'સારા મહેતા'ની કલમથી અમદાવાદમાં આ કિતાબ લખવામાં આવી હતી. નકલ કરનારનું અસલ નામ સારાભાઈ મહેતા હશે. 'મહેતા' ગુજરાતના નાગર અને વાણિયાની અટક હોય છે. ગુજરાતના નાગરોનો ફારસી જબાનનો અભ્યાસ વધુ પ્રમાણમાં હતો. વળી તેઓ વિદ્વાન પણ હતા, તેથી તર્કશક્તિથી સાબિત કરી શકાય છે કે નકલ કરનાર નાગર હશે.

કહેવાની મતલબ એ કે આ હસ્તલિખિત નકલ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની નકલ કરતાં એક સાલ અગાઉ લખાઈ હતી. મજકૂર નકલમાં કિતાબનું નામ નથી. ફેહરિસ્ત લખનારે તર્કશક્તિથી કિતાબનું નામ 'મુઝફ્ફરશાહી' લખ્યું છે, પરંતુ આ નકલના અંતમાં લખવામાં આવ્યું છે કે—

"મુઝફ્ફરશાહી ખતમ થઈ."

આ પુસ્તક પરિપૂર્ણ છે. તેની શરૂઆત આ શેરથી થાય છે:

"ન શુદ ખાર ઊ નિઝદે મરદુમ અઝીઝ,
અઝીઝશ ન શુદ દર જહાંન ખાર નીઝ."

અને નીચે પ્રમાણે તેને ખતમ કરવામાં આવી છે:

"સિપેહરશ બફરમાન જહાનશ બકામ,
દુઆ કર્દે ઓ ઈન્સો જાન વસ્ સલામ."

અફસોસ છે કે બંને નકલોમાં આ ગ્રંથના ગ્રંથકારનું નામ મળી આવતું નથી. 'ઝફરૂલવાલેહ બે મુઝફ્ફરે વા અલેહ,' જે અરબી જબાનમાં ગુજરાતનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ છે, તેની મોજૂદ નકલોમાં પણ કોઈ જગ્યાએ આ કિતાબ વિશે કંઈ સૂચન નથી. પહેલા ભાગની શરૂઆતનાં પાનાંમાં એ વિશે કંઈ લખેલું હોય એ સંભવિત છે. ગ્રંથકારના હસ્તથી લખેલ જે નકલ હાથ લાગી છે તેમાં શરૂઆતમાં પાનાં નથી. તેથી તેને હતી તે હાલતમાં છપાવવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી. નિઝામુદ્દીન હર્વી જે લાંબો સમય સુધી ગુજરાતમાં બક્ષી તરીકે રહ્યો હતો તેણે જે મૂળગ્રંથોની સહાય લીધી હતી તેમાં આ કિતાબ વિશે પણ લખ્યું છે, પરંતુ કોઈ જગ્યાએ તેણે ગ્રંથકારનું નામ લખ્યું નથી. અલબત્ત, 'મિરાતે સિકંદરી'એ 'મુઝફ્ફરશાહી'નું સૂચન કરતાં તેના ગ્રંથકારનું નામ 'મલાલી' લખ્યું છે.

એ વાત તો નક્કી છે કે આ 'મલાલી' ગ્રંથકારનું નામ નથી, એ તેનું તખલ્લુસ હોય એમ જણાય છે. અસલ નામની હજુ પણ માહિતી મળી નથી. તેના નામની માફક ખુદ તેને વિશેની હકીકતો ઉપર પણ પડદો છે. તેના ખાનદાન તથા વતન વગેરે બાબતોમાં તલાસ કર્યા છતાં કોઈ પણ કિતાબમાંથી કંઈ મળ્યું નથી.

'મુઝફ્ફરશાહી'નો અભ્યાસ કરવાથી નીચે પ્રમાણેની મામૂલી બાબતો મળી આવે છેઃ—

(૧) ગ્રંથકાર સુન્ની મુસલમાન હતો. શરૂઆતમાં તે લખે છે કે "સાહેબે મકામે મહમૂદ્દ અલા આલેહી વ અસ્હાબેહી અજમઈન." બીજી જગ્યાએ (પૃ. ૨) લખવામાં આવ્યું છે કે "બા'દ અઝઅઈમ્મયે દીન વ ખુલફાએ રાશેદીન, બાદશાહે સાહેબ દસ્તગાહ પયદા ન શુદા અસ્ત."

(૨) મલાલી અરબી જબાનથી તદ્દન વાકેફ હોય એમ માલૂમ પડે છે, કારણ કે તેણે પોતાની કિતાબમાં પુષ્કળ અરબી લફ્ઝો વાપર્યા છે.

(૩) તે કુરાને શરીફ અને હદીસ પણ સારી રીતે જાણતો હતો; તેથી ઘણી જગ્યાએ દલીલ માટે તેમને આગળ ધરે છે.

(૪) ખગોળશાસ્ત્રમાં પણ તે રસ લેતો હતો એમ માલૂમ પડે છે, કારણ કે કેટલીક જગ્યાએ તેણે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.[1]

(૫) તેની મૂળ પ્રવૃત્તિ કવિ તરીકે હતી અને આ કિતાબ બાદશાહના હુકમથી લખવામાં આવી હતી;[2] તેથી એવો ખ્યાલ

---

૧ 'મુઝફ્ફરશાહી', હસ્તલિખિત, પૃ. ૨૬

૨ 'મુઝફ્ફરશાહી', હસ્તલિખિત, પૃ. ૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવામાં આવે છે કે ઘણું કરીને તે દરબારી શાએર હશે, અને તેની પસંદગી આ કામ માટે કરવામાં આવી હશે. આથી માલૂમ પડે છે કે તે પોતાના સમકાલીનોમાં સર્વથી વધારે હોશિયાર હતો.

(૬) આ ઉપરથી એમ પણ માલૂમ પડે છે કે આ પહેલાં તેણે કોઈ તારીખી કિતાબ ગદ્યમાં લખી ન હતી. આ તેની સૌથી પહેલી કિતાબ છે. પૃ. ૫ ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે "જોકે આ ભંડોળ વિનાના હલકી કીમતના આદમીએ કદી ગદ્યનાં મોતીઓ અખતરાની રસીમાં પરોવ્યાં ન હતાં અને આ ઉમદા હુન્નરની (તારીખની) કોઈ વખતે વાજબી રીતે શરૂઆત કરી ન હતી."

(૭) ગ્રંથકાર મહાન વિદ્વાન હતો એમ માલૂમ પડે છે, કારણ કે તેનો સંપૂર્ણ ગ્રંથ સાહિત્યથી પૂર્ણ છે, અને આ કિતાબમાં ઇતિહાસ કરતાં સાહિત્યનો વધારે ભાવ હોવાનો સબબ પણ આ જ છે.

હમણાં જ ઉપરની લીટીઓમાં આપણે જોયું કે કેવી સુંદર શૈલીમાં તેણે જણાવ્યું છે કે ગદ્યમાં આ મારી પહેલી કિતાબ છે. એક ઠેકાણે તે લખે છે: "લિવાએ ઝફર આસાર બા લશ્કરે બેશૂમાર દર હિફ્ઝે પરવર્દગાર મુતવજ્જહે હિસાર શુદ." બીજી જગ્યાએ તે લખે છે : "દસ્તે શુજાઅત અઝ આસ્તીને કોશિશ બીરૂન આવુર્દા તેગે આબદાર અઝ નિયામે ઇન્તિકામ બર આવુર્દ વ કિલ્કે આતશ પયકર બર કમાને પયકર પયવસ્ત. વ રુમ્હે અઝદહા સિફ્ત બદસ્તે કહર ગિરિફ્તા, રૂઈ બકારાર આવુર્દ." આવાં બેશુમાર વાક્યોથી કિતાબ ભરેલી છે. દરિયામાંથી થોડાં ટીપાં તમારી સામે મેં મૂક્યાં.

શાએરી તરફ તેની એટલી ગાઢ દિલચસ્પી હતી કે આ કિતાબનો અર્ધો ભાગ નઝમમાં છે. આ કિતાબની કેટલીક શેરો બાદ કરતાં તમામ ખુદ તેની જ હશે એવો મારો ખ્યાલ છે. તેમાં સલાસત અને લફ્ઝોની પ્રૌઢતા ઉપરાંત, કેટલાક ઉપમા અલંકાર બહુ જ સુંદર છે. એ જ પ્રમાણે અતિશયોક્તિ કરવામાં પણ કોઈ બાબત તેણે બાકી મૂકી નથી. ફિર્દુસીએ એક જગ્યાએ કહ્યું છે :

"ઝમીન શશ શુદ ઓ આસ્માન ગશ્ત હસ્ત" (અર્થાત્ જમીનના છ ભાગ થયા અને આસ્માન આઠ થયાં.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મલાલી સાહેબ પણ એક જગ્યાએ કહે છે કેઃ—

"બદાન સાન લશ્કર આમદ ગિર્દ અમ્બૂહ
કે કોહ રા દશ્ત કર્દી, દશ્ત રા કોહ,
ઝમીન અઝ ના'લે અસ્પાન બસ કે શુદ ખાક;
પુર અઝ મહ ખાક શુદ મહ શુદ પુર અઝ ખાક."

(અર્થાત્, આ ટોળામાં ગોળ લશ્કર એવી રીતે આવ્યું કે તેણે પહાડને સપાટ અને સપાટ ભાગને પહાડ બનાવ્યો.

ઘોડાની નાળથી જમીન ઉપર એટલી બધી ખાક થઈ ગઈ કે ખાક ચંદ્રથી ભરાઈ ગઈ અને ચંદ્ર ખાકથી ભરાઈ ગયો.)

આ કિતાબ (સુઝફ્ફરશાહી)ના દસ બાબ છે અને ગ્રંથકારે હરેક બાબનું નામ 'ગુફતાર' રાખ્યું છે.

(૧) પહેલી ગુફતાર—શાદિયાબાદ, માળવાનું પાયતખ્ત (મન્ડુ) તરફ રવાનગી.

(૨) ગુજરાતની સરહદ ઉપર મહમૂદ ખલ્જી સાથે મુલાકાત.

(૩) ધારને રસ્તે થઈ કિલ્લા તરફ કૂચ.

(૪) દુશ્મનોની સલામતીની ભાંજઘડ.

(૫) કિલ્લા ઉપર ફતેહ.

(૬) મહમૂદ ખલ્જીને કિલ્લાની બક્ષિસ.

(૭) મેદનીરાયની પીઠ પકડી.

(૮) શાદિયાબાદમાં મહમૂદ ખલ્જીની દાવત.

(૯) શાદિયાબાદ તરફ મુઝફ્ફરની રવાનગી.

(૧૦) મોહમ્મદાબાદ (ચાંપાનેર) તરફ બાદશાહનું પાછા જવું.

આ કિતાબ બહુ જ ટૂંકાણમાં છે. એમાં માળવાની લડાઈ સિવાય કશું બીજું નથી. એમ છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે કેટલીક બાબતો એમાં એવી છે જે બીજી તારીખોમાં મળતી નથી. તેમાંની કેટલીક હકીકતો વાચકો માટે નીચે પ્રમાણે ટાંકું છુંઃ

(૧) મુઝફ્ફરશાહ જ્યારે માળવા તરફ રવાના થાય છે ત્યારે તેની ફોજ કેટલી હતી એ વિશે કોઈ ઇતિહાસકારે કંઈ ઉલ્લેખ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્યો નથી, પણ 'મુઝફ્ફરશાહી'માંથી માલૂમ પડે છે કે તે વખતે સવારોની સંખ્યા ત્રણ લાખ જેટલી હતી. અને એ વાત તો દેખીતી છે કે પાયદળ ફોજ આનાથી વધારે હશે. પરંતુ એ જાણવું જરૂરી છે કે તેમાં મોટી સંખ્યા 'મોજાહિદીન (ધર્મ માટે લડનારા) વૉલંટિયરોની હતી.

(૨) વળી એમાંથી એમ પણ માલૂમ પડે છે કે આ જમાનામાં પણ ગદાનો ઉપયોગ થતો હશે, અને તેને લડાયક હથિયારોમાં ગણવામાં આવતી હતી. પાદશાહ ખાસ કરીને તે રાખતો હતો.

(૩) કિતાબના શરૂઆતના હિસ્સામાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે પાદશાહે કુરાનની ફાલ લઈ કુરાન ખતમ કરાવ્યું હતું. આથી એવો પત્તો મળે છે કે કુરાનની ફાલ લેવાનો રિવાજ ગુજરાતમાં અસલના જમાનામાં હતો. તુર્કસ્તાન અને ઇરાન વગેરે દેશોની જેમ અહીં પણ કુરાને શરીફ તમામ પઢવાથી મકસદની કામિયાબી માટે સલામતી સમજવામાં આવતી હતી.

(૪) એ પણ માલૂમ પડે છે કે શાહઝાદા બહાદુરશાહ અને શાહઝાદા લતીફખાન એ બંનેએ આ જંગમાં ભાગ લીધો હતો. અને ઘણું કરીને આ તજરિબાને લઈ ને જ બહાદુરશાહે તેના વખતમાં માળવા ફતેહ કરતી વખતે પૂરો ફાયદો ઉઠાવ્યો હતો.

(૫) આ જ કિતાબમાંથી એમ પણ માલૂમ પડે છે કે સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહનો વડો પુત્ર સિકંદર હતો. માળવાના હુમલા વખતે તેને રાજ્યવારસ તરીકે મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો. બીજી કિતાબો આ બાબત માટે કંઈ કહેતી નથી. જે લોકોએ તેને સૌથી નાનો પુત્ર લખ્યો છે, તેનો રદિયો પણ એમાં મળી જાય છે, કારણ કે મુઝફ્ફરશાહીનો ગ્રંથકાર પ્રત્યક્ષ સાક્ષી હતો.

(૬) આપ લોકોમાંથી થોડા જ એવા હશે કે જેમને એવી માહિતી હશે કે હિંદુસ્તાનમાં જંગ ખેલવા માટે સારા ઘોડા નહિ હતા અને આ માટે હંમેશાં બહારથી ઘોડા આવતા હતા; જેમકે, સુલેમાન બસરીએ હિ. સ. ૨૩૭ (ઈ. સ. ૮૫૧) એ લખ્યું છે કે જાનવરોમાં ઘોડા બહુ જ કમ છે. (પૃ. ૫૭, પૅરિસ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રશીદુદ્દીન હિ. સ. ૭૧૮ (ઈ.સ. ૧૩૧૮), વસ્સાફ હિ.સ. ૭૨૮ (ઈ. સ. ૧૩૨૭) અને માર્કોપોલો જે તેમના સમકાલીન છે તે સર્વેએ લખ્યું છે કે અહીં ઘોડા ન હતા. ઉમદા તેમ જ જંગ માટે કામેલ ઘોડા બહારથી આવતા હતા. સાતમી અને આઠમી સદીમાં આવા એક ઘોડાની કીમત લગભગ ૨,૦૦૦ રૂપિયા જેટલી હતી.[૧] પરંતુ કાઠિયાવાડી અને કચ્છી ઘોડાના નામથી ગેરસમજમાં પડવું જોઈએ નહિ, કેમકે તે અરબસ્તાનની ઓલાદથી પેદા થયા છે. ઇરાક અને અરબસ્તાનથી વેપારીઓ જે ઘોડા લાવતા હતા તેઓ સોમનાથ, કચ્છ અને ખંભાતમાં ઊતરતા હતા, અને અહીં લાંબો સમય રહેવાના કારણથી એની ઓલાદ બહુ જ ફેલાતી હતી. દા. ત., ખુલાસતુત તવારીખમાં ગુજરાતના બયાનમાં લખવામાં આવ્યું છે:

" આ ઘોડા ઘણું કરીને ત્રણ જાતના હતા: તુર્કી, ઇરાકી અને અરબી. બંગાળા, પંજાબ અને મુલતાનમાં તુર્કી ઘોડા પ્રમાણમાં વધારે અને ઇરાની કમ આવતા હતા. કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં ઇરાકી અને અરબી વધારે અને તુર્કી કમ આવતા હતા. પરંતુ દખ્ખણમાં અરબી વધારે અને ઇરાકી કમ આવતા હતા." આ કિતાબમાં ચોખ્ખું લખવામાં આવ્યું છે કે મુઝફ્ફરશાહ પાસે અરબી, ઇરાકી અને તુર્કી ઘોડા હતા. તેણે સુલ્તાન ખલ્જીને ખિલાત સાથે આ જ ઘોડા આપ્યા હતા એમ જણાય છે. આ ઉપરાંત સવારોની સંખ્યા ત્રણ લાખ જણાવવામાં આવી છે. જો આ ત્રણ લાખ ઘોડાની કીમતનો શુમાર કાઢવામાં આવે તો કમમાં કમ ૨૫ લાખ રૂપિયા થાય છે.

(૭) આ કિતાબ ઉપરથી એમ પણ માલૂમ પડે છે કે તે જમાનામાં હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તમ ફોજ અફઘાનોની ગણાતી હતી. તેમની બહાદુરીનો સિક્કો હરેકના દિલમાં લાગી ગયો હતો. આ સમય સુધી મોગલો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા નહોતા અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પઠાણોની હકૂમત હતી. ગ્રંથકારે પૃ. ૧૮ ઉપર ગુજરાતી

---

૧. તારીખે વસ્સાફ, ભાગ ૨, પૃ. ૩૨ અને ૫૩.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફોજની તારીફમાં લખ્યું છે કે આ તે જ બહાદુર ફોજ છે જેણે વારંવાર અફઘાનોનો પરાજય કર્યો હતો.

(૮) એ વાત પણ આ કિતાબમાંથી મળી આવે છે કે દસમી સદીની શરૂઆત સુધી જંગી શસ્ત્રોમાં 'મન્જનીક' પણ હતું. આ વિશે મેં મૂળ ગ્રંથમાં હાંસિયા ઉપર સવિસ્તર લખ્યું છે.

(૯) જંગી શસ્ત્રોમાં 'રોગને નફ્ત' પણ બહુ જ ઉપયોગી ચીજ હતી, અને તેનો વપરાશ તે જમાનામાં પુષ્કળ થતો હતો. 'મન્જનીક'થી સો સો મણના પથ્થર કિલ્લાની દીવાલ ઉપર ફેંકી શકાતા હતા. પરિણામે દીવાલ તૂટી પડતી હતી અને ફોજને જવાનો રસ્તો ખુલ્લો થતો હતો. કેટલાક આ જ 'રોગને નફ્ત'ને કિલ્લા, મકાનો અને ફોજ ઉપર ફેંકતા હતા અને તેથી આગ લાગતી હતી. એનું બયાન પણ મૂળ ગ્રંથના હાંસિયામાં કરવામાં આવ્યું છે.

(૧૦) આ કિતાબમાંથી જે જાણવા જેવી ચીજ મળી આવે છે તે તોપની સાબિતી છે. એટલે કે લડાઈમાં તોપનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. અરબોએ ઈસ્વી બારમી સદી, હિ. સ. ૫૮૦ (ઈ. સ. ૧૧૮૪) પહેલાં તેની શોધ કરી જંગમાં એનો વપરાશ શરૂ કર્યો હતો. તે વખતે તેના ગોળા પથ્થરના હતા. ફારસી જબાનમાં પથ્થરને સંગ કહેવામાં આવે છે. વળી પૂર્વ તરફના મુસલમાનો મોરક્કો અને સ્પેનને પશ્ચિમના મુલકો ગણે છે અને ત્યાંની હરેક ચીજ માટે 'મગ્રિબી' શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. તોપની શોધ ત્યાંની જ હતી, તેથી તેઓએ તેનું નામ પણ 'સંગે મગ્રિબી' રાખ્યું. 'મુઝફ્ફરશાહી'ના ગ્રંથકારે આ 'સંગે મગ્રિબી'નું બયાન ચોક્કસ અને બેધડક લફ્ઝોમાં કર્યું છે, જેથી સાફ સાફ માલૂમ પડે છે કે આ ઘેરામાં તોપનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવ્યો હતો. વળી વાચકોએ એ વાત પણ જાણવી જોઈએ કે બાબર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો તે પહેલાંના લાંબા સમયનો આ બનાવ છે. તે હિંદુસ્તાનમાં તોપ લાવ્યો હતો અને પાણીપતના મેદાનમાં તેણે તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

2

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૧૧) આ પુસ્તક વાંચવાથી વાચકોને એક વિચિત્ર વાત નજરે પડશે કે ઘણું કરીને ગુજરાતી પાદશાહોમાં સુલ્તાન મુઝફ્ફર પહેલો અને આખરી હતો. તેણે દુશ્મનો ઉપર ફતેહમન્દ થયા બાદ તેમનાં માથાંઓનો 'કિલ્લએ મિનાર' (માથાનો મિનારો) બનાવ્યો હતો. મારો આ અજાયબીભરેલી વાત કહેવાનો સબબ એ કે અરબસ્તાન, ઇરાન, ઇરાક, કાબૂલ, અને હિંદુસ્તાનમાં 'કિલ્લએ મિનાર' બનાવવાનો બિલકુલ રિવાજ ન હતો. અલબત્ત, એ રિવાજ તાર્તર અને મોગલોમાં સાધારણ હતો. આ જમાનામાં મોગલો કાબૂલ સુધી આવી પહોંચ્યા હતા. બહુધા એમની નિસબતમાં મુઝફ્ફરશાહે આ વાત સાંભળ્યા બાદ તેનો અમલ કર્યો હશે.

(૧૨) આ કિતાબના અભ્યાસ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તે વખતે સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીના કબ્જામાં માળવાનો જેટલો મુલક હતો તેટલાની આમદાની પાંચ કરોડ (ટન્કા) જેટલી હતી. આ બાબતમાં બીજી તારીખો કંઈ પણ કહેતી નથી. આ એક અગત્યની બાબત હોવા છતાં પણ બીજા ઇતિહાસકારોએ તે તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નથી.

(૧૩) દુનિયાના હરેક મુલકનો દસ્તૂર છે કે ખુદ મુલકનો પાદશાહ કે કોઈ બીજા મુલકનો પાદશાહ મહેમાન તરીકે કોઈ જગ્યાએ જાય છે, ત્યારે ત્યાંનો હાકેમ તેમને ખુશ કરવા માટે શહેરને શણગારે છે. આ જુદીજુદી રીતે બની શકે છે. તેમાં વધારે મશહૂર 'આયનાબન્દી' છે. ત્યારપછી નખ્લબન્દી—એટલે કે મીણનાં ઝાડોમાં ભિન્નભિન્ન જાતનાં રંગોવાળાં ફૂલ, ફળ તથા પાંદડાં બનાવી વસંતઋતુનો મહિમા ખડો કરવામાં આવે છે તે છે પરંતુ એક ત્રીજી વસ્તુ જે એનાથી વધારે પાયદાર અને ખુશનુમા હતી તે રેશમની જાત હતી. રેશમનાં તરેહતરેહનાં કપડાં અને દોરામાંથી ઝાડ, ફૂલ, ફળ, પાંદડાં વગેરે બનાવી બાગમાંનો તેમ જ બહારનો એવો અજાયબ દેખાવ પેદા કરવામાં આવતો હતો કે કેટલીક વખત તો વિદ્વાન મનુષ્યો પણ હેરતમન્દ થઈ જતા હતા અને તેમને તે કુદરતી હોય એવો જ ખ્યાલ આવતો હતો. આ રિવાજ જહાંગીર બાદશાહ (અવસાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિ. સ. ૧૦૩૭, ઈ. સ. ૧૬૨૭) ના વખત સુધી ગુજરાતમાં જારી હતો, કેમકે જ્યારે તે ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાનની પુત્રીએ એને દાવત કરી હતી. ખાધા પછી તેણે બાગમાં સહેલ કરવા માંડી. પાનખર ઋતુ હોવા છતાં તેની નજરે તમામ બાગ ફૂલ અને ફળથી ભરેલો લીલોછમ જણાયો. ગેરમોસમી ફળો દેખી તે તોડવાનો તેણે ઇરાદો કર્યો; પરંતુ જ્યારે તેને માલૂમ પડયું કે તે બનાવટી છે ત્યારે તે અતિ હેરતમન્દ થયો. અરે! આપણો ગુજરાત આજે પણ હુન્નર અને હિરફતમાં એવો જ હોત તો કેવું સારું!

(૧૪) અસલના પાદશાહોના જમાનામાં એક રિવાજ પાઅન્દાઝીનો હતો. તેનો ઉપયોગ એ અર્થથી થતો હતો: જ્યારે પાદશાહ કોઈ મકાનમાં દાખલ થતો ત્યારે પ્રથમ તો મકાનનો માલિક તેના કદમ ઉપર કાંઈ ચીજ ઓવારી લેતો હતો. મામૂલી ચીજથી માંડી સોના, ચાંદી અને હીરા ઝવેરાત પણ લાયકાત અને હેસિયતના પ્રમાણમાં ઓવારવામાં આવતાં હતાં.

વળી પાદશાહ મકાનમાં દાખલ થાય તે પહેલાં મકાનનો માલિક ઉચ્ચ કોટીનું કાપડ તેના રસ્તા ઉપર બિછાવતો હતો. પાદશાહ તે કાપડ ઉપર ચાલતો. આથી, તે ધૂળથી દૂર રહી શકતો હતો. આ કિતાબનો અભ્યાસ કરવાથી એ બાબત પણ માલૂમ પડે છે કે આ પાઅન્દાઝીનો રિવાજ દસમી સદીની શરૂઆતના ભાગમાં માળવા અને ગુજરાત એ બંને દેશમાં ચાલુ હતો.

'મુઝફ્ફરશાહી'નું અવલોકન કર્યા બાદ અસલ ગ્રંથ શરૂ કરવાનો મારો ઇરાદો હતો, પરંતુ કંઈક તો કેટલાક વિદ્વાન મિત્રોના આગ્રહથી અને કંઈક એ કારણથી કે વાચકોને ગુજરાતના સુલ્તાનો વિશેનો સંક્ષિપ્ત સાર ધ્યાનમાં આવી જાય તેથી બહુ જ સંક્ષિપ્ત હકીકતો તેમનાં ટૂંક જીવનવૃત્તાંતો સાથે સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહના સંબંધનો ખ્યાલ રાખી મેં લખી દીધી છે. હું આશા રાખું છું કે તે વાચકોમાં દિલચસ્પી અને ફરહત પેદા કરશે.

અમદાવાદ: તા: ૨૭-૯-૪૧ **સૈ. અબુઝફર નદવી**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુલ્તાન મુઝફ્ફર હલીમ

નામ, કુળ અને જન્મ

ખલીલખાન એનું નામ, અબુન નસ્ર એની કુનિયત, શમ્સુદ દુનિયા વદ્દીન એનો ખિતાબ અને હલીમ એનો લકબ હતો. તે સુલ્તાન મહમૂદ આઝમ બિન મોહમ્મદશાહ બિન અહમદશાહ (અમદાવાદનો પ્રવર્તક) બિન મોહમ્મદશાહ તાતારખાન બિન મુઝફ્ફરશાહ (ગુજરાતની સલ્તનતનો પાયો નાખનાર) બિન વજીહુલ્મુલ્ક સહારનનો પુત્ર હતો.

કેટલાક ઇતિહાસકારોએ આ પેઢીને રામચંદ્ર મહારાજ સુધી પહોંચાડી છે, જોકે તમામ ઇતિહાસોમાંથી માહિતી મળે છે કે આ ખાનદાનની શરૂઆત ‘ ટાંક ’ થી થયેલી છે, જે રજપૂતોની એક જાત છે. ખુદ કેટલાક રજપૂતો ઈસ્વી ચોથી કે પાંચમી સદીમાં મધ્ય એશિયા (ગુર્જસ્તાન)થી ગુજરાતમાં આવ્યા હતા, અને એ જ જગ્યા ઉપર તેમણે વસવાટ કર્યો હતો. ઝફરખાન બિન સહારનના બાપદાદાઓ આ જ લોકોમાંના હતા. તેઓ વિજેતા સાથે ગુજરાતમાં આવ્યા હતા અને ખેડા જિલ્લામાં આવેલા ઠાસરામાં જાગીરની પદ્ધતિ પ્રમાણે રહ્યા હતા. ઘણું કરીને તેઓ ગામના પટેલ હતા, કારણ કે પાદશાહ, શાહજાદો, કે રાજ્યનો કોઈ મોટો અમલદાર જ્યારે કોઈ ગામમાં જતો ત્યારે તે ગામના આબરૂદાર ગૃહસ્થને ત્યાં જ મુકામ કરતો. આધુનિક જમાનામાં પણ સાધારણ રીતે અમલદારો જ્યારે ગામોમાં જાય છે, ત્યારે પટેલને ત્યાં જ પડાવ નાખે છે. તે જ પ્રમાણે ફીરોઝશાહ તગલખ જ્યારે શાહજાદો હતો ત્યારે શિકાર ખેલતો ખેલતો અહીં આવ્યો હતો અને રાત પડી જવાથી વાસો કરવા માટે સ્થાન શોધતો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યારે તે દાસરામાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેણે સહારનના જ મકાનમાં મુકામ કરવાનું પસંદ કર્યું. બહુધા તે મકાન ગામમાં સર્વોત્તમ હશે. સવારમાં ઊઠ્યા બાદ જતી વખતે સહારનની ખિદમત ધ્યાનમાં લઈ તેને પોતાના નોકરોમાં સામેલ કરી દીધો. દિલ્હી પહોંચ્યા બાદ તે જ્યારે પાદશાહ થયો ત્યારે તેને વજીર ઉલ્મુલ્કનો ખિતાબ અર્પણ કરવામાં આવ્યો અને તેની નિમણૂક આબદારીના હોદ્દા ઉપર થઈ. એનો જ પુત્ર મુઝફ્ફરખાન હતો, જેને ફીરોઝશાહ તગલખના પુત્ર મોહમ્મદશાહના વખતમાં ગુજરાતની હકૂમત સોંપવામાં આવી હતી. મોહમ્મદશાહના મરણ પછી તેનો પુત્ર મહમૂદશાહ તખ્તનશીન થયો, પરંતુ ઉમરાવોની આંતરતકરાર, તૈમૂરશાહની લૂંટફાટ અને દિલ્હીની પાયમાલીને લઈને સલ્તનત એટલી બધી કમજોર થઈ ગઈ કે હિંદુસ્તાનના સર્વ સૂબેદારો સ્વતંત્ર થઈ બાદશાહ બની બેઠા.

મુઝફ્ફરખાન પણ સ્વતંત્ર થઈ ગયો, પરંતુ દેશના ભલાને કારણે તેણે કોઈ શાહી ઇલ્કાબ ઇખ્તિયાર કર્યો નહિ. મુઝફ્ફરખાનનો પુત્ર તાતારખાન, જે દિલ્હીનું તખ્ત હાંસલ કરવા માટે દિલ્હીના સુલ્તાન મહમૂદ તગલખના વજીર ઇકબાલખાન મલ્લુ સાથે લડતો હતો તે હારીને ગુજરાત (પાટણ) પોતાના પિતાની પાસે આવ્યો અને એક બહાદુર સૈન્ય લઈ દિલ્હી ઉપર વિજયવંત થવાની ઇચ્છા કરી, પરંતુ રાજદ્વારી બાબતો ધ્યાનમાં લઈ મુઝફ્ફરખાન (જેનો ઇલ્કાબ ઝફરખાન હતો) કોઈ પણ રીતે તેને મદદ આપી આફતનો દરવાજો ઉઘાડવાનું ચાહતો ન હતો; આથી મોહમ્મદશાહ (તાતારખાન) નિરાશ, ગમગીન અને નરમ થઈ ગયો. બાપ સમજ્યો કે તેને સલ્તનતની ઇચ્છા છે તેથી પોતે આધિપત્યનો ત્યાગ કરી તેને તખ્તનશીન કરવાનું ઉચિત લાગ્યું. પરિણામે તે હિ.સ. ૮૦૬ (ઈ. સ. ૧૪૦૩)માં વાનપ્રસ્થ થયો અને મોહમ્મદશાહ (તાતારખાન) નાસિરુદ્દીનનો ઇલ્કાબ ધારણ કરી તખ્ત ઉપર બિરાજમાન થયો. ગુજરાતની સલ્તનત હાંસલ થઈ તોપણ દિલ્હી માટેની હવસ એના દિલમાં હજુ કાયમ રહી ગઈ હતી. ઇકબાલખાન ઉપર વેર લેવાનો ખ્યાલ એના દિમાગમાં રમી રહ્યા હતો, તેથી એક બળવાન લશ્કર લઈ તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રવાના થયો. શમ્સખાન દન્દાની એનો કાકો એની સાથે હતો, પરંતુ તે રસ્તામાં અતિ મદ્યપાનથી મરણ પામ્યો. [1]

આ ખબર સાંભળી મુઝફ્ફરખાન બહુ જ શોકાતુર થયો અને કેટલીક સાલ સુધી તેનો ખેદ જારી રહ્યો. આખરે ઉમરાવોના આગ્રહથી હિ. સ. ૮૧૦ (ઈ. સ. ૧૪૦૭)માં તે તખ્ત ઉપર બેઠો. હિ. સ. ૭૧૩ (ઈ. સ. ૧૪૧૦)માં ત્રણ માસ પર્યંત તે સખ્ત બિમાર રહ્યો અને છેવટે આ દુનિયા છોડી ગયો.[2] ત્યારપછી મોહમ્મદશાહનો પુત્ર એટલે કે સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહનો પૌત્ર સુલ્તાન અહમદશાહ તખ્તનશીન થયો. તેણે પાટણ છોડી સાબરમતીને કિનારે અમદાવાદ વસાવ્યું જે આજ પર્યંત છે. માણેકચોકમાંની જામે મસ્જિદ એની જ બનાવેલી છે. હિ. સ. ૮૪૬ (ઈ. સ. ૧૪૪૨) માં આ નેકદિલ પાદશાહે દેહત્યાગ કર્યો અને ત્યારપછી એનો વડો દીકરો મોહમ્મદશાહ બીજો ગયાસુદ્દીનનો ઇલ્કાબ ધારણ કરી ગાદી ઉપર બેઠો. સુલ્તાન અહમદ અને શેખ અહમદ ખટ્ટુ (સરખેજ)ની કબરોનો પાયો એણે નાખ્યો હતો. તે ચાંપાનેર જીતવા ચાહતો હતો, પરંતુ મંદવાડમાં પટકાઈ પડવાથી અમદાવાદ પાછો આવ્યો. દસ અગિયાર વર્ષ રાજ્ય કરી, હિ. સ. ૮૫૫ (ઈ. સ. ૧૪૫૧)માં તે આ ફાની દુનિયામાંથી વિદાય થયો,[3] અને એના વડા પુત્ર કુત્બુદ્દીન અહમદશાહે (બીજો) સલ્તનતની લગામ હાથમાં લીધી. તેણે કાંકરિયા તળાવ જેને હોઝે કુત્બી પણ કહેવામાં આવે છે તે બંધાવ્યું હતું. આ ઉપરાંત તેણે સંખ્યાબંધ શાહી ઇમારતો બંધાવી હતી, કારણ કે તે મકાનનો શોખીન હતો. સાડા આઠ વરસ સુધી રાજ્ય કરી હિ. સ. ૮૬૩ (ઈ. સ. ૧૪૫૮)માં તે બાકી દુનિયા તરફ કૂચ કરી ગયો. ત્યારપછી સુલ્તાન દાઉદશાહને થોડા મહિના માટે પાદશાહ બનાવવામાં આવ્યો, પરંતુ તે નાલાયક હોવાના સબબથી તેને રાજ્યભ્રષ્ટ કરી મોહમ્મદશાહ બીજાના પુત્ર ફતહખાનને સુલ્તાન મહમ્મૂદશાહના નામથી ગાદીએ

---

૧. 'મઆસીરે રહીમી', ભા. ૨, કલકત્તા, પૃ. ૧૩૩

૨. ફરિશ્તા, ભા. ૪, હૈદરાબાદ, પૃ. ૩૪૮.

૩. 'ઝફરૂલવાલા,' ભા. ૧, બંડશા પૃ. ૩, લંડન.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેસાડવામાં આવ્યો. તેના વખતમાં જૂનાગઢ, ચાંપાનેર અને દ્વારકાના કિલ્લા જીતવામાં આવ્યા હતા. તેની સલ્તનત દખ્ખણની સરહદથી લઈ સિંધ સુધી હતી. એણે પચાસ વર્ષથી વધારે રાજ્ય કર્યું. હિ. સ. ૯૧૭ (ઈ. સ. ૧૫૧૧)માં તેણે દેહત્યાગ કર્યો. તેના પછી તેનો પુત્ર ખલીલખાન બીજા મુઝફ્ફરના નામથી ગાદીએ આવ્યો. આ જ મુઝફ્ફરે માળવાનું યુદ્ધ કર્યું, અને એના જ નામથી 'મુઝફ્ફરશાહી' નામનું પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે, જેનો આ તરજૂમો પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

જન્મ

મુઝફ્ફરશાહનો જન્મ હિ. સ. ૮૮૦ (ઈ. સ. ૧૪૭૫) શાબાન મહિનાની છઠ્ઠી તારીખ ને બુધવારને દિવસે સૂર્યોદય થયા બાદ અમદાવાદમાં થયો હતો. ફારસી જબાનની અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે તેની તારીખ "ફરરૂખ" (સુખી) ઉપરથી નીકળે છે. તેની માનું નામ હીરાબાઈ હતું. હીરાબાઈ મહી નદીના કિનારા ઉપર રહેતા જમીનદાર રાણા નાકા રજપૂતની પુત્રી હતી. આ કારણથી મુઝફ્ફરશાહ અર્ધો રજપૂત હતો. પિતાએ તેનું નામ 'ખલીલખાન' રાખ્યું. હવે આપણે કિસ્મતની ખૂબી જોઈએ કે ચારપાંચ દિવસ બાદ રાણી ગુજરી ગઇ અને ખલીલખાન તરફ હંમેશ માટે માદરી મોહબ્બતની મનાઈ થઈ. જ્યારે સુલ્તાન મહમૂદને આ વાતની ખબર થઈ ત્યારે તે બેહદ ગમગીનીમાં ગર્ક થઈ ગયો અને જે કપડાંમાં ખલીલખાનને લપેટવામાં આવ્યો હતો તેની સાથે જ તેને લઈ પોતાની સાવકી મા પાસે પહોંચ્યો, જે મોહમ્મદશાહ બીજાની બેગમ હતી. તેણે તેને તેના ખોળામાં મૂકયો. આનું કારણ એ હતું કે કેટલાક વખતથી બેગમની ખાહિશ હતી કે સુલ્તાન પોતાના પુત્રોમાંથી એક તેને સોંપે તો તેની પરવરિશમાં તેનો સમય પસાર થાય. આવી રીતે તેણે ખલીલખાનને માટે ઉત્તમ પાલનપોષણની વ્યવસ્થા કરી.[૧]

દાદી તેના ઉપર પોતાનાં છોકરાં કરતાં પણ વધારે મોહબ્બત રાખતી હતી. તેણે પરવરિશમાં કંઈ પણ મણા રાખી નહિ.

૧. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૩૫.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેનું નામ હાંસબાઈ હતું. હિ. સ. ૮૮૫ (ઈ. સ. ૧૪૮૦)માં જ્યારે મુઝફ્ફર પાંચ વર્ષની વયનો હતો ત્યારે માળ ઉપરથી તે અચાનક નીચે પડી ગયો અને બહુ જ જખ્મી થયો. હાંસબાઈ ગભરાઈ ગઈ અને ઘણું કરીને તેનું દુઃખ કમ કરવાના ખ્યાલથી તેણે તેને એકબે શરાબનાં પ્યાલાં પાયાં, પરંતુ તેને આની આદત ન હતી, તેથી તેને ઊલટી થઈ ગઈ અને બહુધા કેટલાક દિવસ બાદ તે સાજો થયો.[1]

કેળવણી

'મિરાતે સિકંદરી' (પૃ૦ ૧૩૫)માં કરેલા ઉલ્લેખ મુજબ ખલીલખાન પોતાના ભાઈઓમાં સર્વથી નાનો હતો. આ નમાયો છોકરો પોતાની દાદીને ત્યાં ઊછરતો હતો. આ સંજોગોમાં તેને ઉત્તમ કોટીની પ્રાથમિક કેળવણીની સગવડનો અભાવ હોય જ એમાં કંઈ હેરતમન્દ થવા જેવી વાત નથી. ગુજરાતના સુલ્તાનોમાં એક અજબ રિવાજ એવો હતો કે યુવરાજ સિવાયના તમામ શાહજાદાઓની જાગીર પ્રમાણમાં બહુ જ કમ રહેતી હતી. આ વાતની માહિતી ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને જરૂર હશે જ. આ સબબથી અટકળ કરી શકાય કે ખલીલખાનની પ્રાથમિક કેળવણી માટે મધ્યમ લાયકાતના શિક્ષકો રોકવામાં આવ્યા હશે, પરંતુ જ્યારે તે પુખ્ત વયનો થયો હશે ત્યારે તેને માટે ઉત્તમ ઉસ્તાદોની જોગવાઈ કરવામાં આવી હશે. ગુજરાતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવાથી માલૂમ પડે છે કે ખલીલખાન બાલ્યાવસ્થામાં વધારે તાલીમ હાંસલ કરી શક્યો નહિ; જેમકે, મુઝફ્ફરખાને પોતે એક વખતે કબૂલ કર્યું હતું કે શાહજાદગી અવસ્થાના કરતાં પાદશાહ થયા બાદ મેં વધારે તાલીમ લીધી હતી.[2]

વ્યાકરણ:—તે જમાનાના એક મશહૂર વિદ્વાન કાઝી જમાલુદ્દીન મોહમ્મદ બિન ઉમર ઇબ્ન બહરક હઝરમીએ તેનો વ્યાકરણનો અભ્યાસ ખતમ કરાવ્યો હતો,[3] જે મહમૂદ આઝમના વખતમાં

૧. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૬૮, મુંબઈ.
૨. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૬૫, મુંબઈ.
૩. 'ઝફરૂલવાલા', ભા. ૧, પૃ. ૧૧૯, લંડન.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એડનથી અમદાવાદ તશરીફ લાવ્યા હતા અને હિ. સ. ૯૩૦ (ઈ. સ. ૧૫૨૩)માં ત્યાં જ તેમની દફનક્રિયા કરવામાં આવી હતી.[૧] વ્યાકરણની કઈ કઈ કિતાબોનો તેને અભ્યાસ કરાવવામાં આવ્યો હતો તેની વીગત કિતાબોમાં મળતી નથી. વ્યાકરણનાં મૂળતત્ત્વોના અભ્યાસ માટે 'સબ્બાહ' નામની કિતાબનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે ખલીલખાન શાહજાદો હતો ત્યારે તેણે તેનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

ખત્તાતી (લહિયાનું કામ):—ખલીલખાને ખત્તાતીનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો હતો. તે સમયના મશહૂર ખુશનવીસ (લહિયા) મુલ્લા મહમૂદ સિયાવશ શીરાઝીને આ કામ માટે મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો.[૨] ખલીલખાને આ વિષયનો એટલો બધો અભ્યાસ કર્યો હતો કે ખત્તે નસ્ખ, ખત્તે સુલ્સ અને ખત્તે રૂકા (ત્રણ જાતની ફારસી જબાન લખવાની રીતો)માં તે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો હતો. હરસાલ પવિત્ર કુરાને શરીફ પોતાના હસ્તથી લખી એક સાલ મદીના મુનવ્વરા અને બીજી સાલ મક્કા મોઅઝઝમામાં તે મોકલતો હતો.[૩]

ફિકહ, સાહિત્ય અને હદીસ (હઝરત મોહમ્મદના શબ્દો):—તેણે ધર્મશાસ્ત્ર અને સાહિત્યની તાલીમ હોશિયાર ઉસ્તાદ પાસેથી હાંસલ કરી હતી, પરંતુ અફસોસ કે કોઈ કિતાબમાં ઉસ્તાદનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી. મલેકુલ મોહદ્દિસીન મોહમ્મદ બિન અબ્દુર રહેમાન જે ઇબ્ન સુવયદને નામે ઓળખાતો હતો (હિ. સ. ૯૨૯: ઈ. સ. ૧૫૨૨માં અવસાન), તે મહમૂદ આઝમના સમયમાં યમનથી ખંભાત આવ્યો અને પાદશાહની કદરદાનીને લઈને ત્યાં જ રહ્યો. તે પહેલો જ શખ્સ હતો જેને

---

૧. ઘણું કરી આ વાત સાચી નથી, પરંતુ તે મુઝફ્ફરના વખતમાં હિ. સ. ૯૨૭ (ઈ. સ. ૧૫૨૦)માં તશરીફ લાવ્યા હતા. 'અનનુરૂસ સાફેર', પૃ૦ ૧૩૨, બગદાદ.

'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૬૫.

૨. 'ફરિશ્તા', ભા. ૪, પૃ. ૪૩૪, હૈદરાબાદ.

૩. 'અનનુરૂસ સાફેર', પૃ. ૧૯૨, બગદાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિંદુસ્તાનમાં અને ખાસ કરી ગુજરાતમાં મલેકુલ મોહદ્દિસીનનો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. તે સુલ્તાન મહમૂદના માનીતાઓમાંનો એક હતો. એક બાજૂ ઉપદેશઆસન ઉપર બિરાજમાન થઈ તે હદીસનો ઉપદેશ કરતો હતો, અને બીજી બાજૂએ હકૂમતનો બોજો પણ ઉઠાવતો હતો. મલેકુલ મોહદ્દિસીનની પાસેથી ખલીલખાને કંઈ ફાયદો ઉઠાવ્યો હતો કે નહિ એ કોઈ કિતાબમાંથી મળી આવતું નથી; પરંતુ કયાસ કરી શકાય છે કે હદીસના આ પ્રખર વિદ્વાન પાસેથી પણ ખલીલખાન કંઈક શીખ્યો હતો. અલબત્ત, ખુદ મુઝફ્ફરશાહે લખ્યું છે કે મારા ઉસ્તાદ મુસ્નદે આલી, મજદુદ્દીન ખુદાવન્દખાન પાસે મેં હદીસનો અભ્યાસ કર્યો હતો. મારા ઉસ્તાદોએ બયાન કરેલી હદીસોમાંની કોઈ એવી નથી જે મને આધાર સાથે યાદ ન હોય. એ જ પ્રમાણે કોઈ રાવી એવો નથી જેના મોઅતબર કે ગેરમોઅતબર થયા પછીથી કે તેના જન્મથી લઈ મરણ સુધીની વીગતો વિશે મને માહિતી ન હોય.[૧] વળી મુઝફ્ફરશાહે એક વાત માટે મગરૂર થવાનો ફાયદો પણ હાંસલ કર્યો હતો કે ફતહુલબારી, શરહે બુખારીની પહેલી હસ્તલિખિત કિતાબ, જે હિંદુસ્તાનમાં આવી હતી તે મુઝફ્ફરશાહને ભેટ તરીકે અર્પણ કરવામાં આવી હતી. આથી મુઝફ્ફરશાહે લાવનારને કદરદાની અર્થે ભરૂચનું ગવર્નરપદ આપી સરફરાઝ કર્યો.[૨]

મન્તિક (તર્કશાસ્ત્ર), ફિલ્સૂફી, કલામ (ઇસ્લામી ફિલ્સૂફી):—એમ જણાય છે કે જે પ્રમાણે તે હદીસમાં હોશિયાર હતો તે જ પ્રમાણે અસ્માયે રિજાલમાં[૩] પણ તે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો હતો. અને તેવી જ રીતે મન્તિક, ફિલ્સૂફી અને કલામથી તે વાકેફ હતો એમ કહેવાય છે, કારણ કે એક વખત તેના દરબારમાં મોહક્કક દવ્વાનીના રિસાલએ કુતબુદ્દીનની શરહ પર કેટલાક લોકોએ ટીકા કરી હતી. બાદશાહે બન્નેની તુલના એવી રીતે કરી કે પ્રતિરોધ આપમેળે દબાઈ ગયો.[૪]

---

૧. 'ઝફરૂલવાલા', ભા. ૧, પૃ. ૧૨૭, લંડન.
૨. 'ઝફરૂલવાલા', ભા ૧, પૃ૦ ૧૧૮, લંડન.
૩. હદીસ કહેનાર રાવીઓના હેવાલોનું જ્ઞાન.
૪. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૮૩.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તફસીરોની કિતાબોનો અભ્યાસ—મુઝફ્ફરશાહને અકલી ઇલ્મો (અર્થશાસ્ત્ર, ફિલસૂફી વગેરે)ના કરતાં નકલી ઇલ્મો (કુરાન હદીસ વગેરે)માં વધારે રસ પડતો હતો. આ જ સબબથી હદીસ અને તફસીરનો અભ્યાસ તેણે સૌથી વધારે પ્રમાણમાં કર્યો હતો; તે એટલે સુધી કે 'પારણામાંથી માંડી કબર સુધી વિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરો' એ હદીસના સિદ્ધાંત મુજબ મરણપર્યંત તે કિતાબોના અભ્યાસમાં મશગૂલ રહ્યો હતો. આખરી દિવસોમાં મઆલેમુત તન્ઝીલની તફસીરનો અભ્યાસ કરતો રહ્યો. તેનો કેટલોક હિસ્સો બાકી રહ્યો હશે એટલામાં તેને આ ફાની દુનિયા છોડી જવાની ફરજ પડી.[૧]

કુરાને શરીફની સ્મૃતિ અને તસવ્વુફ:—ગુજરાતી પાદશાહોમાં કોઈ એવો ન હતો જેને તમામ કુરાન પાઠે હોય. આ જ સબબથી મહમૂદ આઝમની સામે જ્યારે આ બાબતની ચર્ચા ચાલી ત્યારે તેણે ગમગીનીમાં ગરકાવ થઈ કહ્યું કે અફસોસ મારા પરિવારમાં કોઈ હાફિઝ નથી. આની અસર ખલીલખાન ઉપર બહુ જ થઈ. સત્વર તે અમદાવાદથી રવાના થયો અને પોતાની જાગીરમાં આવ્યો. ત્યાં કુરાન કોઠે કરવામાં ગુપ્ત રીતે મશગૂલ રહ્યો. અતિ ઉજાગરા અને લીનતાને લઈને તેની આંખો લાલચોળ થઈ જતી હતી. આખરે એક સાલ અને કેટલાક મહિના પછી તે આ કામમાં કામિયાબ થયો. નતીજો એ આવ્યો કે ગુજરાતના સુલ્તાનોમાં ફક્ત મુઝફ્ફરશાહને જ આ મગરૂરીનો લાભ મળ્યો કે વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત કુરાને શરીફ પણ તેણે મોઢે કર્યું હતું. તે દરેક રમઝાન માસમાં જાતે તરાવીહ પઢતો હતો. વળી તે કોઈકિ વખત શ્રોતાજન તરીકે પણ રહેતો હતો.[૨] તેની ઉમરના ઉત્તરાર્ધમાં તેને તસવ્વુફની લેહ લાગી હતી. તે ગરીબગુરબાં અને ફકીરોની બહુ જ ખિદમત કરતો હતો.

વિનોદ અને સંગીત:—જે પ્રમાણે ખલીલખાન ધાર્મિક જ્ઞાનમાં નિપુણ હતો તે જ પ્રમાણે તે સંસારી જ્ઞાનમાં ઓછો

---

૧. 'ઝફરૂલવાલા', ભા. ૧, પૃ૦ ૧૨૮, લંડન.

૨. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૬૬; 'ઝફરૂલવાલા', ભાગ ૧, પૃ૦ ૧૩૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊતરે એવો ન હતો. પ્રાઢ કળાઓમાં સંગીત તરફ એનું લક્ષ્ય વધારે હતું. ખુદાએ એને મનોહર રાગ પણ દાઉદની મોરલીમાંથી જ અર્પણ કર્યો હતો. સિતાર, ચિત્રી, સરમંડલ, અને ચક્રવાવછ વગેરે વાજિંત્રો તે સારી રીતે વગાડી શકતો હતો. વળી તેનો મહાવરો પણ એટલે સુધી હતો કે સવારનિબા, ધ્યા, નાલ્દિયા, બ્રાકત, સવારિદા, છંદ, ધ્રુર અને દોહરા વગેરે રાગો પણ તે સારી રીતે પકડી શકતો હતો. તે પોતે તેમનાથી વાકેફ હતો, એટલું જ નહિ પરંતુ કળાની દૃષ્ટિએ તે ચર્ચા પણ કરી શકતો હતો. સારા અને નરસાનો ભેદ પણ તે સમજતો હતો. વળી સારામાંથી ઉત્તમની પસંદગી કરવાની પણ તેનામાં ચાલાકી હતી.[1]

કાવ્યશક્તિ:—પ્રૌઢકળાની બીજી શાખા, કાવ્યશક્તિનો પણ તેને બહુ જ શોખ હતો; એટલે સુધી કે તેના દરબારમાં મુલ્લા મલાલી, મુલ્લા અયુબ વગેરે સંખ્યાબંધ ઉત્તમ કવિઓ હાજર રહેતા હતા. ધાર્મિક જ્ઞાન તરફ વધારે સ્નેહ હોવાથી તેની કંઈ ખાસ રચના ન હતી, પરંતુ મોકો મળે ત્યારે કવન બનાવવામાં પાછી પાની કરતો નહિ. તે બાબત નીચેના બનાવ ઉપરથી માલૂમ પડે છે. જ્યારે મન્ડુ ઉપર તેણે વિજય મેળવ્યો ત્યારે દરબારી કવિઓમાંના કેટલાકે તેની સાલ લખી હતી, પરંતુ એક કવિએ માત્ર સાલ કાઢી હતી, જે તેણે સુલ્તાન મુઝફ્ફરની સામે મૂકી. પાદશાહે સત્વર તે ઉપર ત્રણ મિસ્રઆ (ચરણાર્ધ) ઉમેરી ચોપાઈ (રુબાઇ) બનાવી દીધી.[2]

આ જ પ્રમાણે મુલ્લા અયુબે પણ એક વખત એક રુબાઈ (ચોપાઈ) લખી, જેમાં વિદ્વાનોને અફીણ ખાવાની પ્રેરણા કરી હતી. રમૂજમાં એક દોસ્તે સુલ્તાન મુઝફ્ફરને એ રુબાઈ સંભળાવી:

"ચોપાઈ"

ખુખૂર અય ખાજા ! ઝરરયે અફીયુન,
કે મુમિદ્દત બવકત હલ બાશદ;

---

૧. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૭૯

૨. હસ્તલિખિત 'મુઝફ્ફરશાહી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉલમા રા મુનાસિબ અસ્ત અફીયુન,
ઈલ્મ બાયદ કે બા અમલ બાશદ.

અર્થાત્—ઓહ ખ્વાજા ! અફીણુની એક કણી ખા,
જેથી નિરાકરણુ સત્વર તારી વહોર આવશે.
અફીણુ વિદ્વાનો માટે યોગ્ય છે.
જ્ઞાન વ્યવહારુ હોવું જોઈએ.

સુલ્તાન આ રુબાઈ સાંભળી મોં મલકાવી બોલ્યો, કે મુલ્લાએ પ્રેરણા માટે નહિ પરંતુ ઠપકા માટે આ ચોપાઈ કહી હતી. કદાચ લખનારની ગલતી થઈ હશે. તેણે મીમ (م) ના માથા (ه) ને બદલે બે (ب) નું મીડું મૂકી દીધું હશે. અસલ મિસ્રઆ (ચરણાર્ધ) આ છે.

" મખુર અય ખ્વાજા ! ઝરરયે અફીયુન. "
(અર્થાત્:—ઓહ ખ્વાજા ! અફીણુનો કણ ખાઈશ નહિ.)

સુલ્તાનની વિલક્ષણબુદ્ધિને ન્યાય આપવો જોઈએ કે એક અક્ષર બદલવાથી તેણે તમામ ભાવાર્થ બદલી નાંખ્યો.

કુસ્તી, તલવાર, અને ભાલાના દાવમાં નિપુણતા:— સુલ્તાન કુસ્તીમાં અતુલ, હફ્ત અન્દાઝી (કુસ્તીનો એક દાવ)માં ચતુર અને સિપાહગીરીમાં પરિપૂર્ણ હતો. શમશેરઝનીમાં એટલો બધો પાવરધો હતો કે ચામડામાં હવા ભરી ડાબા હાથથી ઉપર ઉછાળતો અને જમણા હાથથી તલવાર વડે તેના બે ટુકડા કરતો હતો. આ ઉપરાંત પાદશાહની આ કળામાં પ્રવીણતા વિશે નીચેના બનાવો ઉપરથી પણ માહિતી મળે છે.

એક ગરીબ માણુસના ઘરમાં એક બદમાશ હરેક રાત્રે ઘૂસી જઈ ધાંધલ કરતો હતો. પેલો બિચારો ઘરવાળો એક દિવસ પાદશાહ પાસે ગયો અને તેમને એ વાત કરી, બોલાવી લાવ્યો. બદમાશે પાદશાહની સામે આવી તલવાર મારી, જેનો રદિયો આપવા માટે તેણે પોતાની તલવારનો એવો ઝટકો માર્યો કે કમરમાંથી તેના બે ટુકડા થઈ ગયા. એવી જ રીતે ભાલાના ઉપયોગમાં પણ તેને એટલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધો મહાવરો હતો કે જો એક વાટી કોઈ જગ્યા ઉપર મૂકવામાં આવતી, તો પાદશાહ પોતાના ભાલાથી ઊંચકી નીકળી જતો.

ધનુર્વિદ્યા—તેની આવી જ નિપુણતા ધનુર્વિદ્યામાં પણ હતી. એક વખત એવું બન્યું કે સોરઠમાં તે શિકાર કરવા માટે નીકળ્યો હતો. એક હરણની પૂંઠ પકડી તેમાં તે એટલે દૂર નીકળી ગયો કે સૈન્ય પણ દૂર રહી ગયું. દૈવયોગે થોડા લૂંટારાઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેઓએ પાદશાહને મારવાની કોશિશ કરી. પાદશાહે પણ પોતાનાં તીરો વડે નિશાન તાકવાનું શરૂ કરી દીધું. પરિણામ એ આવ્યું કે તેમનામાંના ઘણા માણસોને કારી ઘા વાગ્યા અને કેટલાક જખમી થયા. આ દરમિયાન ફોજ પણ આવી પહોંચી. સૈનિકો પાદશાહની આ હિંમત જોઈ અતિ હેરતઅન્દ થયા.[1]

સુતારકામ:—પ્રાચીન કાળમાં ઘણા ઓછા પાદશાહો એવા હતા જેમણે રાજોચિત કળાઓની સાથે કોઈ સાધારણ હુન્નર કે ધંધા તરફ લક્ષ્ય આપી તેનો અભ્યાસ કર્યો હોય. મોગલ પાદશાહોની લાંબી યાદીમાં ફક્ત એક આલમગીર (ઔરંગઝેબ) નજરે પડે છે જે સુલેખન અને ટોપી બનાવવાની કળામાં પ્રવીણ હતો. તેણે જિંદગીભર તે તરફ પોતાનું લક્ષ્ય આપ્યું હતું.

એ પણ મગરૂરીની વાત છે કે ગુજરાતના સુલ્તાનોમાં ખલીલ-ખાન મુઝફ્ફરશાહ હુન્નરોમાં રસ લેનારાઓમાંનો એક હતો. સુતાર-કામથી એ સારી પેઠે વાકેફ હતો અને એ કળામાં પ્રૌઢ માણસની માફક તે એ કામ અદા કરતો હતો.[2]

જોકે પાદશાહો માટે આદરણીય અને વિવેકી રહેવું એ પણ શ્રેષ્ઠપણાની નિશાની ગણાય છે, પરંતુ જો તેમનામાં શીઘ્રકવિત્વ અને વિનોદ કરવાની શક્તિ પણ હોય અને મોકો મળ્યે ચોક્કસ રીતે એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એ વધારે ફળદાયી નીવડે છે. મુઝફ્ફરશાહમાં પણ આ શક્તિની કમી ન હતી. વળી મોકો મળે તેનો

---

૧. 'મિરાતે સિકંદરી,' પૃ. ૧૭૮, ૧૭૯,
૨. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ. ૧૭૮.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપયોગ પણ કરતો હતો. આ વિશે મુલ્લા અયુબ કવિના સંબંધમાં ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે.

જાગીર અને હકૂમત:—ખલીલખાનને જ્યારે હાંસબાઈ ને સોંપવામાં આવ્યો ત્યારે તેને જાગીર મળી હશે; પરંતુ અટકળ કરવામાં આવે છે કે આ જાગીર ઘણી નાની હશે, જેવી કે ગુજરાતના શાહજાદાઓને આપવાનો રિવાજ હતો. આ બાબત બહાદુરશાહ અને અને અહમદશાહ ત્રીજાના હેવાલો ઉપરથી માલૂમ પડે છે. જ્યારે ખલીલખાન મોટો થયો ત્યારે જુદી જુદી જગ્યાનો એને ગવર્નર બનાવી મોકલવામાં આવ્યો હતો.

'મિરાતે સિકંદરી'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે હિ. સ. ૮૯૨ (ઈ. સ. ૧૪૮૬)માં પાદશાહે મુસ્તફાબાદ (જૂનાગઢ) તરફ પ્રયાણ કરવાનો ઇરાદો કર્યો. જ્યારે તે ધંધુકા પહોંચ્યો ત્યારે સુલ્તાન મહમૂદ ખલીલખાનને કિલ્લા સાથે જૂનાગઢ સોંપી પોતે ચાંપાનેર ગયો.[૧] ઉપર જણાવવામાં આવ્યું કે ખલીલખાનનો જન્મ હિ. સ. ૮૮૦ (ઈ. સ. ૧૪૭૫)માં થયો હતો અને તેની ઉમર હિ સ. ૮૯૨ (ઈ. સ. ૧૪૮૬)માં બાર વરસની હતી. આટલી તરુણ વયના શાહજાદાને ટૂંક વખત ઉપર જીતેલા સોરઠ જેવા મુલ્કનો ગવર્નર બનાવવો અને પોતે મુલ્કના બીજા ખૂણામાં એટલે કે ચાંપાનેરમાં મુકામ કરવો એ ખલીલખાનની સમજશક્તિ અને રાજનીતિ ઉપર તેના અનંત વિશ્વાસનું સૂચન કરે છે અને તેના ઉત્કૃષ્ટપણાની મહાન સાબિતી આપે છે.

કેટલા વખત સુધી તેણે સોરઠમાં ગવર્નર તરીકે કામ કર્યું હતું તે બાબતની માહિતી કોઈ તારીખમાંથી મળતી નથી. અલબત્ત, એમ માલૂમ પડે છે કે હિ. સ. ૯૧૩ (ઈ. સ. ૧૫૦૭)માં તે વડોદરાનો હાકેમ હતો, અને તે વખતે તેની વય ૩૩ વરસની હતી. વળી

---

૧. 'મિરાતે સિકંદરી,' પૃ. ૧૧૪. 'તબકાતે અકબરી,' ભા. ૩, કલકત્તા, પૃ. ૧૬૨.

ફરિસ્તાએ હિ. સ. ૮૯૦ (ઈ. સ. ૧૪૮૫) સાલ લખી છે, પરંતુ એની પુષ્ટિરૂપે બીજી કોઈ કિતાબોમાંથી કંઈ મળતું નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સિકંદરખાન, લતીફખાન અને બહાદુરખાન એમ ત્રણ પુત્રાનો તે પિતા થઈ ચૂકયો હતો.[1]

ખલીલખાન હિ. સ. ૯૧૭ (ઈ. સ. ૧૫૧૧) સુધી વડોદરાના હાકેમ તરીકે રહ્યો હતો. સુલ્તાન મહમૂદ આઝમના અવસાન પછી તે પોતે ગુજરાતનો બાદશાહ થયો. એણે પોતાની જાગીરોની ખૂબીથી વ્યવસ્થા કરી હતી, જે માટે એટલું પ્રમાણ બસ છે કે તવારીખમાં તેની વિરુદ્ધ કોઈ પણ જાતની ફરિયાદ માલૂમ પડતી નથી. જે જે જગ્યાએ તે રહ્યો તે તે જગ્યાની આબાદી અને ઉત્તેજન માટે તે કોશિશ કરતો હતો. આનું મૂળ કારણ એ હતું કે તેને હંમેશાં તેના સોબતીઓ તરીકે સદ્‌ગુણી માણસો હતા. વળી વિદ્વાનોની સંગતે તેને સીધે રસ્તેથી આડે જવા ન દીધો.

રાજ્યારોહણ:—સુલ્તાન મહમૂદ આઝમ (બેગડો)ને ઘણા પુત્રો હતા. 'મિરાતે સિકંદરી'માં તેનું સહેજ વીગતવાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (૧) રાણી રૂપમંજરીથી તેને એક પુત્ર થયો જેનું નામ મોહમ્મદ હતું. ઘણું કરીને કોઈ કારણથી એ 'મોહમ્મદ કાળા'ને નામે ઓળખાતો હતો. માદીકરો બંને સુલ્તાન મહમૂદની હયાતીમાં જ મરણ પામ્યાં હતાં. રાણીની કબર અમદાવાદના માણેક-ચોકમાં અદ્યાપિ પણ જાણીતી છે.

(૨) બીજા પુત્રનું નામ 'આબાખાન' હતું. તેની મા રાણી સરાણી હતી. તે સપરી(પરીઓનો શાહ)ને નામે પણ ઓળખાતી હતી. તેની કબર અસુરિયા દરવાજા પાસે એક મસ્જિદ સાથે જોડાયેલ હજુ પણ છે. શાહજાદા 'આબાખાન' પણ સુલ્તાનની હયાતીમાં જ આ ફાની દુનિયા છોડી ગયો હતો.

(૩) ત્રીજો પુત્ર અહમદખાન હતો. તેણે અમદાવાદમાં યુસુફના પુત્ર ખુદાવન્દખાનના પૂર્વગામી વઝીરના હાથ નીચે કેળવણી સંપાદન કરી હતી.

(૪) ચોથા પુત્રનું નામ ખલીલખાન હતું. તમામ રાજદ્વારી

---

૧. 'ફરિશ્તા', ભા. ૪, પૃ. ૪૧૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મામલાઓમાં સૌથી વડા પુત્ર આબાખાનનું ચલણ હતું.[૧] તેથી સામાન્ય રીતે એમ ધારવામાં આવતું હતું કે સુલ્તાન મહમૂદ પછી તખ્ત અને તાજનો માલિક આબાખાન થશે, પરંતુ કુદરતને એ માન્ય ન હતું. નતીજો એ આવ્યો કે હિ. સ. ૮૮૫ (ઈ. સ. ૧૪૮૦)માં તેનું અવસાન થયું. હવે સૌથી મોટો હયાત પુત્ર અહમદખાન હતો.[૨] જો તે પણ જીવતો રહ્યો હોત તો ખચિત તે જ તખ્તનશીન થયો હોત, કારણ કે તે ખલીલખાનના કરતાં વયમાં મોટો હતો. તેણે વજીર ખુદાવન્દખાનના હાથ નીચે શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. આથી જ તે તેનો પક્ષ ખેંચતો હતો. પરંતુ હિ. સ. ૮૮૫ (ઈ. સ. ૧૪૮૦)માં ખુદાવન્દખાને સુલ્તાન મહમૂદ આઝમની મરજી વિરુદ્ધ અહમદખાનને તખ્તનશીન કરવા માટે જે યુક્તિ રચી તેમાં તે કામિયાબ થઈ શકયો નહિ. આ બનાવ પછી ફરીથી ઇતિહાસમાં અહમદખાનનું નામ કોઈ જગ્યાએ નજરે પડતું નથી. ઉપલા કારણથી અથવા તો કદાચ અહમદખાન પંડે આ કાવતરામાં સામેલ હતો તેથી અટકળથી એમ કહેવામાં આવે છે કે નિષ્ફળતા બાદ કાં તો ચૂપકીથી મોતને ઓવારે તેને ઉતારી મૂકવામાં આવ્યો હશે, કે કાં તો નજરકેદમાં જ તે અવસાન પામ્યો હશે. બહુધા આ બનાવ હિ. સ. ૮૯૨ (ઈ. સ. ૧૪૮૬)ની સાલમાં બન્યો હશે. અને ઘણું કરીને હવે ખલીલખાન જે સૌથી[૩] નાનો પુત્ર હતો તેના સિવાય કોઈ નરસંતાન બાકી ન હતું તેથી તેને યુવરાજ બનાવી સોરઠ સોંપવામાં આવ્યું. હિ. સ. ૯૧૬ (ઈ. સ. ૧૫૧૦)ના ઝુલહજ્જા માસમાં મહમૂદ આઝમ બીમાર થઈ ગયો. તેને મંદવાડ લંબાતાં વડોદરાથી બોલાવવામાં આવ્યો; પરંતુ જ્યારે તે સાજો થયો ત્યારે તેને ફરીથી મોકલવામાં આવ્યો. થોડા મહિના બાદ પુનઃ તેની તબિયત લથડીઃ તે પથારીવશ થયો. ખલીલખાનને બોલાવવામાં આવ્યો; પરંતુ તેના આવી પહોંચ્યા અગાઉ હિ. સ. ૯૧૭ (ઈ. સ. ૧૫૧૧)ના રમઝાન માસની બીજી

---

૧. 'મિરાતે સિકંદરી,' પૃ૦ ૧૩૬.

૨. 'મિરાતે સિકંદરી,' પૃ૦ ૧૦૫.

૩. 'ફરિશ્તા,' ભા. ૪, પૃ૦ ૪૦૬.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તારીખે સૂર્યાસ્ત સમયે તેણે દેહત્યાગ કર્યો. ત્યારપછી હિ. સ. ૯૧૭ (ઈ. સ. ૧૫૧૧)ના રમઝાન મહિનાની ત્રીજી તારીખે અને મંગળવારના દિવસે ૩૭ વર્ષની વયે ખલીલખાન મુઝફ્ફરશાહનો ખિતાબ ધારણ કરી તખ્ત ઉપર બિરાજમાન થયો. તેનું પ્રથમ કામ તેના બાપના શબને સરખેજમાં લઈ જઈ હઝરત શેખ અહમદ ખટ્ટુની કબરની પગ તરફના ભાગમાં તળાવના કિનારા ઉપર દફન કરવાનું હતું. તેણે અઝીઝુલ્મુલ્કને બે લાખ રૂપિયા (ટંકા) હવાલે કરી સરખેજમાં રહેતાં ગરીબગુરબાંને વહેંચાવ્યા. તે પછી તેણે એક મોટો દરબાર ભર્યો જેમાં નાનાં મોટાં સર્વેને હરેક જાતની વસ્તુની બક્ષિસ કરી. બક્ષિસ લેનારાઓમાં લશ્કરી સિપાઈઓનો પણ સમાવેશ થતો હતો. જે ઉમરાવો સાથે મુઝફ્ફરશાહને નિસબત હતી તેમને ખિતાબો અર્પણ કરવામાં આવ્યા:

૧. રશીદુલ્મુલ્કને ખુદાવન્દખાન.

૨. ખુશકદમને મુખ્લિસખાન.

૩. મલેક બુરહાનને મનસૂરખાનનો ખિતાબ આપી સરફરાઝ કર્યો.

ત્યારપછી બીજા દરજ્જાના ખિતાબો નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યા:

૪. મલેક કુતુબને અઝદુલ્મુલ્ક.

૫. મલેક મુબારક મુહીનને ઇફ્તિખારુલ્મુલ્ક.

૬. નસીરશાદીને મુબારિઝુલ્મુલ્ક.

૭. મલેકશાહને રુકનુલ્મુલ્ક.

સુલ્તાન મહમૂદ આઝમના આખરી દિવસોમાં મલેક બહાઉદ્દીન ઇખ્તિયારુલ્મુલ્કને ઇમાદુલ્મુલ્કનો ખિતાબ આપી ખુદાવન્દખાનની જગ્યાએ તેને વઝીર તરીકે મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે સુલ્તાન મુઝફ્ફર તખ્તશીન થયો ત્યારે તેણે રશીદુલ્મુલ્ક ખુદાવન્દખાનને વઝારતનો માનનીય હોદ્દો આપ્યો. તે ઉપરાંત પોતાના પિતાના સમયના ઉમરાવોને પણ પદવી, બક્ષિસ અને ખિતાબ આપી ખુશ કર્યા.[1]

---

૧. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૩૮.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુજરાતી પાદશાહોમાં પહેલો અહમદશાહ–અમદાવાદનો પ્રવતર્ક–પહેલો સુલતાન હતો જેની સલ્તનતને હિંદુસ્તાનના સુલ્તાનોએ સત્તા તરીકે ગણી હતી. તેના પછી મોહમ્મદશાહ અને કુત્બુદ્દીન હતા. તેમની સલ્તનતની મુદ્દત ટૂંક હોવાથી તેમને બીજા દૂરના મુલ્કો સાથે સંબંધ સ્થાપવાનો મોકો મળ્યો નહોતો. મહમૂદ આઝમને તેની સલ્તનતના લાંબા સમય દરમિયાન હિંદુસ્તાનનાં તમામ રાજ્યો સાથે સંબંધ બાંધવાની તક મળી હતી; તેથી કરીને દક્ષિણ અને માળવાના સુલ્તાનો ઉપરાંત દિલ્હી, કાશ્મીર, સિંધ અને મુલ્તાન સાથે પણ તેનો બહુ જ મૈત્રીસંબંધ[1] હતો. પોતાનો એલચી મોકલી ખુરાસાનના પાદશાહ સાથે પણ નવી નિસબત પેદા કરવાનું તેને આવશ્યક લાગ્યું. તે ઉપરાંત મહમૂદ આઝમે એક બાજૂ સિંધનો એક સ્વતંત્ર હિસ્સો જીતી લીધો જે સરહદ ઉપર હતો. પોતે સિંધના પાદશાહ સુલ્તાન મહમદનો નિકટનો સંબંધી હતો તેથી જમીનમાર્ગે ખુરાસાનનો રસ્તો નજીક થઈ ગયો. આ બાજૂએ કચ્છના અખાતનું જગત (દ્વારકા) અને શંખોદ્ધાર જીતી લેવામાં આવ્યાં, તેથી ઇરાની અખાતમાં દાખલ થવાનું અંતર ઓછું થઈ ગયું. વળી મહમૂદ પાસે દરિયાઈ કાફલો એટલો સાધનયુક્ત અને મજબૂત હતો કે મલબારના કિનારાથી કચ્છ સુધીનું સંરક્ષણ થતું હતું. તેનાં જહાજો તોપોથી સજ્જ હતાં. હિંદુસ્તાનમાં આ પહેલો બાદશાહ હતો જેણે દરિયાઈ યુદ્ધોમાં તોપોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. સારાંશ એ કે અસબાબોથી ભયગ્રસ્ત થઈ ખુરાસાન અને ઇરાનના પાદશાહ મિરઝા ઇસ્માઈલ સફવીએ સુલ્તાન મહમૂદ આઝમને ત્યાં એલચીમંડળ મોકલ્યું; પરંતુ દૈવયોગે જે વખતે મહમૂદ મરણશય્યા ઉપર પાસાં ફેરવી રહ્યો હતો તે જ વખતે આ એલચીમંડળ ગુજરાતને કિનારે આવી પહોંચ્યું; આથી કરીને તેને દરબારપ્રવેશની તક ન મળી. જ્યારે મુઝફ્ફરશાહ તખ્તનશીન થયો ત્યારે એક માસ પછી હિ. સ. ૯૧૭ (ઈ. સ. ૧૫૧૧)ના શવ્વાલ માસમાં મિરઝા ઇબ્રાહીમ યાદગારબેગને પાયતખ્તમાં પધારવાનું આમંત્રણ આપ્યું. મલેક શર્ક હમીદુલ્મુલ્ક અને કુત્બુલ્મુલ્કને આદરસત્કાર માટે

---

૧. 'તારીખે ફરિશ્તા', ભા. ૪, પૃ૦ ૭૩૪, હૈદરાબાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોકલવામાં આવ્યા. ઇરાનનો એલચી યાદગારબેગ અમદાવાદ આવી દરબારમાં હાજર થયો. કારકુન, અમલદાર,[૧] અને અંગરક્ષકો મળી નર્યા ઇરાની ૪૦ આદમી તેની સાથે હતા, તે ઉપરાંત નોકરો વગેરે સર્વ મળી લગભગ પાંચસો આદમી હશે.[૨]

તેઓએ દરબારમાં શાહી શિષ્ટતા અદા કરી અને બહુ જ સભ્યતાથી ઇરાનના શાહની ભેટો આગળ ધરી. બક્ષિસોમાં ફિરોઝાનો (એક જાતનું ભૂરા રંગનું ઝવેર) પ્યાલો અતિ સુંદર હતો. સફાઈ અને ઉત્કૃષ્ટતામાં તે અજોડ હતો. તે ઉપરાંત ભિન્નભિન્ન જાતનાં જવાહિર, કપડાં, અને ૩૦ નર્યા ઇરાકી ઘોડા પાદશાહને નજરાણામાં આપવામાં આવ્યા. સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહે પણ એલચી અને તેના સાથીઓને ખિલાત આપી વર્ધમાન કર્યા અને નિવાસ માટે મકાન અને ખાવાપીવા માટે નાણાંની જોગવાઈ પણ કરી.

થોડા દિવસ પછી બાદશાહ વડોદરા ગયો, જે તેની જાગીરમાં હતું. ત્યાં પહોંચ્યા બાદ વડોદરાથી થોડે અંતરે એક નવા શહેરનો પાયો નાંખ્યો જેનું નામ તેણે દોલતાબાદ[૩] રાખ્યું. એમ માલૂમ પડે છે કે પાદશાહ હજુ વડોદરામાં જ હતો એટલામાં ખાજા જહાંન તવાશી પોતાના આકા મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દીન ખલજીની સાથે માળવાથી ભાગી જઈ, ચાંપાનેરની હદમાં પહોંચ્યો. આ બાબતની ખબર પાદશાહને આપવામાં આવી. વળી એટલામાં માળવાના રાજા મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દીનની અરજી પણ આવી, જેમાં ગુજરાતમાં આવવાનાં કારણો તેણે આપ્યાં હતાં. સુલ્તાને મોહમ્મદાબાદ (ચાંપાનેર) શહેરના વડા પોલીસ અમલદાર, મુહાફિઝખાનને તેનો આદરસત્કાર કરી શહેરમાં લાવવાનો તથા તેની મહેમાનગીરી માટે સર્વ શક્ય આવશ્યકતા પૂરી પાડવાનો હુકમ કર્યો. મુહાફિઝખાને સુલ્તાનના ફરમાનનું શબ્દશઃ પાલન કર્યું. સફરનો શ્રમ ઉતારવા માટે થોડો વખત તેણે આરામ લીધો અને ત્યારપછી શાહજાદા મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દીનને

---

૧. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૩૮.
૨. 'ઝફરૂલવાલા', ભાગ ૧, ૯૮.
૩ આ શહેર હાલમાં એક નાના ગામડાના રૂપમાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વડોદરા તરફ રવાના કર્યો. એકબીજા સાથે મળી બન્ને અતિ આનંદિત થયા. શાહજાદો ફરીથી ચાંપાનેર ગયો અને પાદશાહે વડોદરાથી મોર-આમલી તરફ પ્રયાણ કર્યું, જે જગ્યા મહમૂદ આઝમની શિકારગાહ તરીકે મુકરર કરવામાં આવેલી હતી. ત્યાં પહોંચી થોડા દિવસ પર્યંત તે શિકારમાં મશગૂલ રહ્યો. ત્યાં સુલ્તાનનો જમાઈ અને આસીર અને બુરહાનપુરનો ગવર્નર મુસ્નદે આલી, આઝામ હુમાયુન આદિલખાન પણ આવ્યો. થોડો સમય ત્યાં ગાળી તે બુરહાનપુર માટે અને સુલ્તાન ચાંપાનેર (મોહમ્મદાબાદ) માટે રવાના થયા. બહુધા, પાદશાહ ચાંપાનેર ગયો છે એવી ખબર સાંભળી ઇરાનનો એલચી પણ પહેલેથી જ ચાંપાનેર પહોંચી ગયો હતો. ત્યાર પછી માળવાના સુલ્તાન નાસિરુદ્દીનનો પુત્ર મોહમ્મદ સાહેબખાન પણ આવ્યો. તેને પણ તે જ એલચીની પાડોશમાં નિવાસસ્થાન આપવામાં આવ્યું. 'ઝફરૂલવાલા' અને 'તબકાતે અકબરી'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સુલ્તાન મુઝફ્ફર તખ્તનશીન થઈ પહેલો અમદાવાદથી ચાંપાનેર ગયો અને ત્યાં જ ઈરાનના એલચીની સાથે તેની મુલાકાત થઈ હતી. ત્યારપછી વડોદરા આવી દોલતાબાદનો પાયો તેણે નાંખ્યો. ત્યાં તેણે ખાજા જહાનના આગમનની વાત સાંભળી, તેથી તેને વડોદરા બોલાવ્યો. તે મળીને ચાંપાનેર (મોહમ્મદાબાદ) પાછો ગયો. માળવાનો શાહજાદો પણ ત્યાં આવ્યો.

પરંતુ હું ધારું છું કે આ સત્ય નથી, કારણ કે મોહમ્મદાબાદ જતી વખતે વડોદરા રસ્તામાં આવે છે.

માળવાનો સુલ્તાન:—માળવા હિંદુસ્તાનના ફળદ્રૂપ પ્રદેશોમાંનો એક છે. વિક્રમાદિત્ય અને રાજા ભોજ આ ભૂમિનાં અમૂલ્ય રત્નો હતા. હિંદુ રાજાઓના સમયમાં તેના પાટનગર ઉજ્જેનમાં એક વેધશાળા બનાવવામાં આવી હતી, જે માટે તે ગૌરવ ધરાવતું હતું. ભોજરાજાએ ઉજ્જેનને બદલે ધારને રાજધાની કરી હતી. વળી તેણે મુલ્કને સુલ્તાન મહમૂદ ગઝનીના હુમલામાંથી પોતાની વિચક્ષણ રાજનીતિને લઈને બચાવ્યો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૌથી પહેલાં આ મુલ્ક ઉપર ગયાસુદ્દીન બલ્બે હુમલો કર્યો હતો. તેના પછી દિલ્હીના તમામ પાદશાહોનો તેના ઉપર અધિકાર રહ્યો. ફીરોઝશાહના પુત્ર મોહમ્મદશાહ તઘલખે જ્યારે બીજી વખત દિલ્હીના પાયતખ્તનો કબ્જો લીધો, ત્યારે જે ઉમરાવોએ એને મદદ આપી હતી તે સર્વનો મરતબો તેણે વધાર્યો અને તેમને જુદા જુદા ઇલાકાના ગવર્નર બનાવ્યા; જેમકે, તેણે દિલાવરખાન ગોરીને માળવા મોકલ્યો. ફીરોઝશાહના પુત્ર સુલ્તાન મોહમ્મદશાહના અવસાન પછી તે પોતે સ્વતંત્ર થઈ ગયો.[૧] દિલાવરખાન હિ. સ. ૮૦૯ (ઈ. સ. ૧૪૦૬) સુધી રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો પુત્ર સુલ્તાન હુશન્ગ અલપખાન તખ્તનશીન થયો. સુલ્તાન હુશન્ગે હિ. સ. ૮૩૮ (ઈ. સ. ૧૪૩૪) પર્યંત રાજ્ય કર્યું.

સુલ્તાન હુશન્ગના જમાનામાં દરબારી ઉમરાવોમાં એક મલેક મુગીસ નામનો હતો જેને ખાનજહાંનનો ઇલ્કાબ આપી વઝીર બનાવવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે સુલ્તાન મરણ પામ્યો ત્યારે તેની કોશિશથી તેનો પુત્ર મોહમ્મદ બિન હુશન્ગ પાદશાહ થયો. તેણે પણ તેને મસ્નદે આલી ખાનજહાનનો ખિતાબ આપી વજીરપદ ઉપર કાયમ રાખ્યો. તેનો એક પુત્ર મહમૂદ નામથી હતો. તેણે સુલ્તાન હુશન્ગના સમયથી જ સત્તા મેળવવાનું શરૂ કર્યું હતું અને મોહમ્મદ બિન હુશન્ગના સમયમાં શાહજાદાઓમાં માંહેમાંહેના ટંટાનો લાભ લઈ તે સ્વતંત્ર બાદશાહ થયો.[૨]

સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જી:—ખલ્જ અસલ ખલચ છે, જે મુસલમાનોની ભાષામાં ખલ્જ થઈ ગયું. ખલ્જ તુર્કસ્તાનમાં એક મશહૂર શહેરનું નામ છે.[૩] કેટલાક લખે છે કે તુર્કસ્તાનના રણમાં એક કોમ રહેતી હતી જે ખલ્જ નામે ઓળખાતી હતી.[૪] કહેવાય

---

૧. 'તબકાતે અકબરી', ભા૦ ૩, પૃ૦ ૨૮૮, કલકત્તા.

૨. 'ઝફરૂલવાલા', ભા. ૧, પૃ૦ ૧૯૭, લંડન.

૩. 'કશ્ફુલ લુગાત', હસ્તલિખિત.

૪. 'બુરહાને કાતિઅ', પૃ૦ ૩૦૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે કે અફ્રાસિયાબ[1]ના વંશમાં એક શખ્સ કાલેજ નામનો હતો. તેણે

---

૧. અફ્રાસિયાબ
- કાલેજ
  - અફ્રાસિયાબના વંશમાંથી
    - પુત્ર
    - તોલકખાન
      - ફીરોઝ (જલાલુદ્દીન ફીરોઝશાહ ખલ્જી)
      - નસીરુદ્દીન
        - અલીશેર
          - મલેક મુગીસ ખાનજહાંન, માળવાના સુલ્તાનનો વઝીર.
            - સુલ્તાન મહમૂદ બિન મુગીસ, માળવાનો પાદશાહ.
              - ગ્યાસુદ્દીન મોહમ્મદશાહ
                - નાસીરુદ્દીન કાદેરશાહ
                  - મોહમ્મદ (સાહેબખાન)
                  - સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જી
                  - શહાબુદ્દીન
    - પુત્ર

નોંધઃ—ફરિશ્તાએ મલેક ફીરોઝશા ઈસ્તખાનના બાપનું નામ મલેક ચગરસ લખ્યું છે.

ચગરસ
- નસીરુદ્દીન
- ફીરોઝ જલાલુદ્દીન
- શહાબુદ્દીન મસઉદ

આ પ્રમાણે મલેક ચગરસ તોલકખાનનો પુત્ર હોવો જોઈએ.

ફરિશ્તા, ભા. ૧, પૃ૦ ૩૧૯, હૈદરાબાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચંગીઝખાન મોગલની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને ૩૦,૦૦૦ ની એક ફોજ સાથે કાબુલમાં રહેતો હતો. ચંગીઝખાનના અવસાન પછી તેણે સમરકંદનો કબજો લીધો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા. તેઓમાંનો નાનો તોલકખાન નામનો હતો. તે મુસલમાન થઈ કન્દુઝમાં આવી વસ્યો. તેને બે પુત્રો હતાઃ એક નસીરુદ્દીન અને બીજો ફીરોઝ. બંને બાપના અવસાન પછી ગયાસુદ્દીન બલ્બન પાસે આવી રહ્યા.

મુઈઝુદ્દીન કૈકોબાદ બિન બુગરાખાન બિન ગયાસુદ્દીન બલ્બનના સમયમાં ફીરોઝશાહ ખલ્જી લાહોરનો ગવર્નર હતો. ત્યારપછી કૈકાઉસ બિન કૈકોબાદના સમયમાં તે પોતે દિલ્હીનો પાદશાહ થયો. તેણે પોતાના ભાઇ નસીરુદ્દીનને અમ્રૂહાનો ગવર્નર બનાવ્યો. આ જ નસીરુદ્દાનનો છોકરો અલીશેર હતો. અને અલીશેરનો છોકરો મલેક મુગીસ હતો જેને ખાનજહાનના ઇલ્કાબ સાથે વજીરપદ મળ્યું હતું. તેનો પુત્ર સુલ્તાન મહમૂદ હિ. સ. ૮૩૯ (ઈ. સ. ૧૪૩૫) ના શાવ્વાલ માસની તા. ૨૫ ને સોમવારને દિવસે માળવાની ગાદી ઉપર બિરાજમાન થયો.[1] તેણે ચોત્રીસ વરસ જાહોજલાલીથી હકૂમત કરી. હિ. સ. ૮૭૩ (ઈ.સ. ૧૪૬૮) માં જ્યારે તે મૃત્યુવશ થયો ત્યારે તેનો પુત્ર ગયાસુદ્દીન મોહમ્મદશાહ ગાદી ઉપર બેઠો. બત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કરી તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો પુત્ર નાસિરુદ્દીન કાદિરશાહ પોતાના ભાઈઓને મારી હિ. સ. ૯૦૫ (ઈ. સ. ૧૪૯૯)માં તખ્તનશીન થયો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા. શાહબુદ્દીન બળવો કરી દિલ્હી ચાલ્યો ગયો. મોહમ્મદ અને મહમૂદ તેના અવસાન પર્યંત હિ. સ. ૮૧૬ (ઈ. સ. ૧૫૧૦) તેની સાથે રહ્યા. દરબારીઓએ મહમૂદ ખલ્જીને પાદશાહ બનાવ્યો; પરંતુ થોડા વખત બાદ ખાનજહાન તવાશી (મોહાફઝખાન ખલ્જી) મહમૂદ ઉપર નારાજ થઈ મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દાનને મળી ગયો અને તેને પાદશાહ બનાવ્યો. જ્યારે મહમૂદ ખલ્જીએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે તે સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહ બીજા પાસે કુમક માટે પહોંચ્યો.[2] જે મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દીનને

---

૧. 'ઝફરૂલવાલા', ભા. ૧, પૃ૦ ૧૯૭

૨. 'ઝફરૂલવાલા', ભા. ૧, પૃ૦ ૨૧૧–૨૧૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાંપાનેરમાં ઇરાનના એલચીના મકાનની જોડે ઊતરવાની જગ્યા આપવામાં આપી હતી તે આ વ્યક્તિ હતી.

ખલ્જીએ સ્મરણ કરાવ્યું:—મોહમ્મદશાહ ખલ્જીએ કેટલોક વખત રાહ જોઈ પરંતુ કંઈ નતીજો આવ્યો નહિ, ત્યારે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ પાસે આવી તેણે તે વાત યાદ કરી. બાદશાહે કહ્યું: અત્યારે તો વરસાદની મોસમ છે; જો અલ્લાહની ઇચ્છા હશે તો આ મોસમ પૂરી થતાં વેંત માળવા જઈને રાજ્યનો અર્ધો હિસ્સો તમને અપાવીશ. વળી તેણે કેસરખાનને દાહોદ જવા માટે હુકમ કર્યો, જેથી તે માળવાની પરિસ્થિતિથી વાકેફ રહે. આ સાથે જ ફોજી અમલદારોને ફરમાન મોકલવામાં આવ્યું કે ચોમાસા બાદ શાહી ફોજે પાયતખ્તે જમા થવું.

મોહમ્મદશાહ અને ઇરાનનો એલચી:—થોડા જ દિવસ પછી મોહમ્મદશાહ કંઈ પણ સૂચના સિવાય ગુજરાતથી માળવા ચાલ્યો ગયો. આમ કરવાનાં કારણો ઇતિહાસકારોએ ભિન્નભિન્ન આપ્યાં છે.

અહમદ હર્વીએ લખ્યું છે કે ઇરાનનો એલચી અને મોહમ્મદશાહ ખલ્જી એ એકબીજાના પાડોશી હતા. તેમના નોકરોમાં સાધારણ ટંટો થયો તેમાંથી મામલો વધી ગયો. તેમણે એલચીના મકાનમાં લૂંટ ચલાવી. ત્યારપછી મોહમ્મદશાહના સંબંધમાં વાત ફેલાઈ ગઈ કે તેને પરહેજ કરવામાં આવ્યો છે; તેથી શરમને લઈને તે ગુજરાતમાંથી પલાયન થઈ ગયો.[૧]

'મિરાતે સિકંદરી'માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે શાહજાદી પાસે અસાધારણ મોતી હતાં તે ઇરાનના શાહનો એલચી ખરીદવા ચાહતો હતો; પરંતુ કોઈ પણ સંજોગોમાં તે મૂલ્યનો ઘટાડો કરવામાં રાજી ન હોઈ, બંને વચ્ચે આ સબબથી સંબંધ બગડ્યો. ત્યારપછી એક રાત્રે શાહજાદો ઓચિંતો એક પુરાણા ઓળખીતાને મળવા ગયો. તે જે અતિથિગૃહમાં રહેતો હતો, તેમાં જ ઇરાનના

૧. 'તબકાતે અકબરી', ભા. ૩, પૃ ૧૭૫. 'તારીખે ફરિશ્તા'માં પણ એમ જ લખ્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એલચીનો મુકામ પણ હતો. કોઈએ એલચીને કહ્યું કે શાહજાદાનો ઇરાદો તમને લૂંટી ગુજરાતથી નાસી છૂટવાનો છે, નહિ તો અહીં રાત્રે આવવાની શી જરૂર હતી? દુર્ભાગ્યે ઇરાનના એલચીને આ વાતમાં સત્યતા માલૂમ પડી. તેણે અતિથિગૃહનો દરવાજો બંધ કરાવ્યો અને શાહજાદાને પરેહજ કર્યો. આખી રાત કેદીઅવસ્થામાં પસાર કરી બીજે દિવસે તેને છૂટો કરવામાં આવ્યો. લોકલાજને લઈને તે ગુજરાત છોડી ચાલ્યો ગયો.[1] હાજી કબીર આસફી લખે છે કે હિ. સ. ૯૧૭ (ઈ. સ. ૧૫૧૧)માં ઇરાનનો એલચી આવ્યો અને ખ્વાજાજહાન તવાશી મોહમ્મદશાહ બિન નાસિરુદ્દીન ખલ્જીને લઈ ગુજરાત પહોંચ્યો. કેટલાક ઉમરાવોએ તેમનો આદરસત્કાર કર્યો. સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહે સહાય આપવાનું વચન આપ્યું અને ત્યાં રહે ત્યાં સુધી ખર્ચ માટે વાસ્તવિક દરમાયો નક્કી કર્યો. એક વખત અચાનક તે ઇરાનના એલચીના કમ્પાઉન્ડમાં જઈ પહોંચ્યો. પોતે એક ખૂબસૂરત નવજુવાન હોવાથી ઇરાનીઓ એને જોઈ અનુરક્ત થઈ ગયા (અને બહુધા કોઇ ઇરાનીએ એનું ટીખળ કર્યું.) સ્વમાનના સંરક્ષણને માટે તેણે તરવાર મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી, ઘોડાને એડી મારી. ઇરાનીઓ તેના ઇરાદાથી વાકેફ થઈ ગયા અને તેનો સામનો કરવાને તૈયાર થઈ ગયા. તેમની સંખ્યા પાંચસો જેટલી હતી.[2] ગુજરાતીઓ આ બાબતની જાણ થતાં વેંત તેને સહાય આપવા ત્યાં દોડી ગયા, અને ઈંટ, પથ્થર અને જે જે ચીજ હાથ આવી તે લઈ ઇરાનીઓની ખબર લેવાનું શરૂ કર્યું. કેટલાંયે માણસો માર્યાં ગયાં. આખરે આ ખબર પાદશાહને મળી. તેણે સત્વર મલેક શરફ ઇમાદુલ્મુલ્કને શાહી હાથીઓ લઈ આ તોફાન શાંત કરવાનો હુકમ કર્યો. વળી તેણે તેને ઇરાની એલચીનું રક્ષણ અને બળવાખોરોને સખત શિક્ષા કરવાને કહ્યું. આ દરમિયાન ગુજરાતીઓએ લૂંટ ચલાવી અને આ મકાનને આગ લગાડી મૂકી. ઇમાદુલ્મુલ્કે ત્યાં જઈ પ્રથમ તો ઇરાની એલચીને પોતાની હિમાયતમાં લઈ લીધો અને ત્યારપછી બળવાખોરોની ખબર લીધી. બાદશાહે ઇરાની એલચી આગળ પોતાની દિલગીરી જાહેર

---

૧. 'મિરાતે સિકંદરી,' પૃ૦ ૧૪૦, મુંબઈ.
૨. 'ઝફરૂલવાલા', પૃ૦ ૯૮, ભા. ૧, લંડન.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરી પોતાની મહેલની નજીકમાં મુકામ કરવાને કહ્યું અને માગણી પ્રમાણે છ લાખ ટંકા ગુજરાતી (જે ૩૮ લાખ મુરાદી ટંકા જેટલા થાય છે, વળી તે ખાનદેશ અને દક્ખણમાં જહાંગીરના જમાના સુધી ચાલુ હતા[૧]) ઇરાનના એલચીને માલની નુકસાનીના બદલામાં આપ્યા.

ઇરાનના એલચીની વિદાય:—રમઝાનની ૧૪મી તારીખ ને શુક્રવારને દિવસે એક લાખ ટંકા રોકડ અને કીમતી ખિલાત અર્પણ કરી તેને વિદાય આપવામાં આવી. અને તેની સાથે પોતાના એલચી ખુરાસાનખાનને પાદશાહે સાત સજ્જ હાથી, એક વરુ (ઘણું કરી શિકારી હશે) અને બીજાં હેરત પમાડે એવાં વિચિત્ર પશુ-પક્ષીઓ ભેટ તરીકે આપી મોકલ્યાં. વળી આ સાથે દરેક જાતનાં અપૂર્વ કીમતી કપડાં પણ હતાં. એ સર્વની સગવડ માટે તેણે બે મોટાં જહાજો આપ્યાં જેથી કરી સહેલાઇથી તેઓ ઇરાન પહોંચી જાય.

આ બનાવ પછી નાસિરુદ્દીન ખલ્જીનો પુત્ર સાહેબખાન મોહમ્મદશાહ અતિ સ્વમાનને લઈને મુઝફ્ફરશાહને જાણ કર્યા સિવાય ગુજરાત છોડી ચાલ્યો ગયો. તેનું તરત જવાનું એક બીજું કારણ પણ હતું: સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીના અમીરોમાં માંહોમાંહે કુસંપ થઈ ગયો હતો. તેમાંના કેટલાકે તો શાહજાદા મોહમદ ખલ્જીને માળવા આવવાનું નિમંત્રણ પણ આપ્યું હતું. શાહજાદો પણ તકનો લાભ લઈ રવાના થયો.

મોહમ્મદશાહ ખલ્જી (સાહેબખાન) ત્રણસો સવારો સાથે 'આસીર'-ની સરહદ નજીકમાં 'પુરકાનુ' નામના ગામમાં પહોંચ્યો. કન્દુહાના ગવર્નર નામે લોધાને જ્યારે આ બાબતની ખબર થઈ ત્યારે અચાનક ત્યાં પહોંચી તેણે ત્યાં લડાઈ શરૂ કરી દીધી. શાહજાદા મોહમ્મદ ખલ્જી (સાહેબખાન) હાર્યો અને કાવીલ તરફ નાસી છૂટ્યા. સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જી સાથે કાવીલના ગવર્નરનો સંબંધ અતિ ગાઢ હોવાના સબબે તેણે મોહમ્મદશાહને કેટલાંક ગામડાં ખર્ચનિભાવ માટે આપી નજરકેદ કર્યો.[૨]

---

૧. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૪૮

૨. 'તબકાતે અકબરી', ભા૦૩, પૃ૦ ૩૮૫; 'ફરિશ્તા' ભા૦ ૪, પૃ૦ ૫૯૬, હૈદરાબાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેદનીરાય:—જે વખતે મોહાફિઝખાને સુલ્તાન મહમૂદને હાંકી કાઢી મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દીન (સાહેબખાન)ને બાદશાહ બનાવ્યો હતો તે વખતે સલ્તનતની રાજદ્વારી વ્યક્તિઓમાં અણુરાગનાં બીજ રોપાયાં હતાં. તે વખતે હિંદુઓમાંથી મેદનીરાયે જોઈતી મદદ આપી; આથી તેની સાથેના સંબંધમાં વૃદ્ધિ થઈ. કિલ્લા ઉપર વિજય મેળવી તમામ હક્કદારોના પંજામાંથી બચી ગયા બાદ તેની સત્તા એટલે હદ સુધી વધી ગઈ કે સુલ્તાન મહમૂદને વઝીરાતનો હોદ્દો સોંપવો પડ્યો.

મેદનીરાયે મુસલમાનોમાં અણબનાવ અને સુલ્તાનમાં કૌશલ્યના અભાવનો અંદાજ કાઢી સલ્તનતનો પંડે કબજો લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો, અને અફઝલખાન અને ઇકબાલખાન નામના બે વક્કરવાળા અમીરોની તેણે કતલ કરાવી. આ જોઈ સિકંદરખાન પોતાની જાગીર ઉપર ચાલ્યો ગયો અને બીજા ઉમરાવોને મળી તેણે બળવો જગાવવાનો ઇરાદો કર્યો.

સુલ્તાન મહમૂદે ચન્દેરીના ગવર્નર બહજતખાનને તેમને શિક્ષા કરવા માટે લખ્યું. વરસાદનું બહાનું કાઢી તે ખસી ગયો, એટલે મનસૂરખાન નામના એક બીજા ઉમરાવને રવાના કરવામાં આવ્યો; પરંતુ રસ્તામાં તેને ખબર મળી કે હરીફ વધારે શક્તિમાન છે, આથી તેણે સહાયની માગણી કરી; પરંતુ મેદનીરાયે મદદ આપવાની મના કરી અને સખત ધમકી આપી, કારણ કે તેની મતલબ એ હતી: બંનેમાંથી ગમે તે એકની ખુવારી થતાં મુસલમાન ઉમરાવોની તાકાતમાં-થી એક ઓછો થશે. આ જોઈ મનસૂરખાન બહજતખાનને મળી ગયો.

સુલ્તાને મેદનીરાયને જંગી હાથી અને ફોજ આપી સિકંદરનો સામનો કરવાને મોકલ્યો. તે વિજયવંત થઈ પાછો ફર્યો. ત્યારપછી તેને માફી આપી જાગીર તરફ ફરીથી મોકલ્યો. આ પછી સુલ્તાને બહજતખાન ઉપર પણ દિલાસાનો પત્ર પાઠવી તેને નિશ્ચિંત કરવાની ઇચ્છા કરી; પરંતુ તેણે નાપસંદ કાગળ આપી જંગનો પાયો નાખ્યો. એક તરફ તેણે કાવીલથી સાહેબખાન મોહમ્મદ બિન નાસિ-રુદ્દીન ખલ્જીને બાદશાહ બનાવવા માટે બોલાવી લીધો: અને બીજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તરફ દિલ્હીના પાદશાહ સુલ્તાન સિકંદર લોદી પાસેથી એ શરતથી મદદ માગી કે વિજય બાદ તેના નામનો ખુત્બો તેમ જ સિક્કા ચાલુ કરવામાં આવશે.

મથુરાદાસે ચંદેરીથી પાછા ફરી સુલ્તાન મહમૂદની તમામ બાબતોની માહિતી આપી; આથી સુલ્તાન મહમૂદે મુખ્તસખાનને મહાન લશ્કર આપી સામનો કરવા માટે મોકલ્યો. હિ. સ. ૯૧૮ (ઈ. સ. ૧૫૧૨)ના ઝુલહજ્જ માસની ૧૫ મી તારીખે શાહજાદા મોહમ્મદ (સાહેબખાન) ચંદેરી પહોંચ્યો. બહજતખાન અને મનસૂરખાન સ્વાગત કરી તેને લાવ્યા અને તખ્તનશીન કર્યો. ત્યારપછી થોડા જ દિવસ બાદ માલૂમ પડ્યું કે સઈદખાન લોદી અને ઇમાદુલ્મુલ્ક એક મોટું લશ્કર લઈ બહજતખાનની કુમકે દિલ્હીના પાદશાહ સિકંદર લોદી તરફથી આવ્યા છે અને મુઝફ્ફરશાહ ગુજરાતી ફોજ સાથે ધાર સુધી આવી પહોંચ્યો છે, કારણ કે સાહેબખાન ગુજરાતમાંથી ચાલ્યો ગયો એવી ખબર તેને મળી હતી. હજુ સુધી તેનો ઇરાદો મક્કમ હતો. પોતે મોસમ અને સંજોગોની રાહ જોતો હતો; આથી તેણે મેદનીરાયના સામર્થ્યની વાત સાંભળી માળવા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતે મુલકની આંતરવ્યવસ્થા ચોક્કસ અને પાકી કરી માળવા તરફ કૂચ કરવાને અમદાવાદ આવ્યો. અમદાવાદ આવવાનું બીજું કારણ પવિત્ર પીરો પાસે દુઆ અને અધ્યાત્મ સહાયની માગણી કરવાનું હતું. એક અઠવાડિયું રહ્યા બાદ તે ગોધરા પહોંચ્યો. તેણે ત્યાં જંગની સામગ્રી અને ફોજની જમાવટ માટે કેટલાક દિવસ મુકામ રાખ્યો.

ઇડરના રાજા સાથે યુદ્ધ:—આ દરમિયાન તેને માલૂમ પડ્યું કે પાટણનો ગવર્નર અઈનુલ્મુલ્ક આ તરફ જ આવતો હતો. જ્યારે ઇડરના રાજાના હુમલા વિશે તેણે સાંભળ્યું ત્યારે તેને શિક્ષા કરવા માટે સત્વર તે તરફ ગયો. મોડાસા લૂંટી આગળ વધતો હતો તે દરમિયાન રાજાનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું. બંને વચ્ચે મહાન યુદ્ધ થયું. મલેક અબ્દુલ્મુલ્ક તથા બંને સવારો શહીદ થયા. અઈનુલ્મુલ્ક નાસી છૂટી સુલ્તાન પાસે આવ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુલ્તાન આ સાંભળી ઇડર તરફ રવાના થયો. મોડાસા પહોંચી, તેણે એક ફોજ ઇડર મોકલી. શાહી ફોજના આગમનની ખબર સાંભળી રાજા ગભરાઈ ગયો. સામનો કરવાની હિંમત નહિ હોવાથી તેણે કિલ્લો ખાલી કરી દીધો અને પંડે બિજાનગરના પહાડોમાં છુપાયો. શાહી ફોજ ઇડર પહોંચી ત્યારે કેવળ દસ આદમી સામનો કરવાને ઊભા હતા. તેઓની ઇચ્છા આત્મભોગ આપવાની હતી. શાહી ફોજે ઇડર લૂંટી તેનો વિનાશ કર્યો. આથી મલેક ગોપી(દાસ) મારફતે રાજાએ અત્યંત લાચારી જાહેર કરતો વિનંતીપત્ર મોકલ્યો કે અઈનુલ્મુલ્કની અદાવતથી આ સર્વ બન્યું છે; શરૂઆત મેં કરી ન હતી. (ચાંદીના) વીસ લાખ ટંકા અને એક સો ઘોડા નજરાણાં માટે હાજર છે. મલેક ગોપી અને બીજા વઝીરોની સિફારસને લઈને પાદશાહે તેનો સ્વીકાર કર્યો અને મલેક અઈનુલ્મુલ્કને માફી બક્ષી, જેથી કરી ફોજી તૈયારીમાં તેની પાસેથી તે સહાય લઈ શકે.

માળવામાં સુલ્તાન મુઝફ્ફર:—સુલ્તાન ઇડરથી ગોધરા પાછો ફર્યો. તેણે પોતાના વડા શાહજાદા સિકંદરને ચાંપાનેર રવાના કર્યો[1] અને પોતે દાહોદ ગયો. તેણે કૈસરખાનને દેવલાનો કબજો લેવાને મોકલ્યો જ્યાં સુલ્તાન ખલ્જીનું આધિપત્ય હતું. વળી તેનો

---

૧. 'મિરાતે સિકંદરી'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મુઝફ્ફરશાહને આઠ પુત્રો અને બે પુત્રી હતાં. તેમાં સૌથી વડો સિકંદર હતો. તેનાથી નાનો બહાદુર, અને ત્યારપછી લતીફખાન હતો. ઘણું કરી તેણે આ જ 'મુઝફ્ફરશાહી'માંથી લીધું હશે, કારણ કે એમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મુઝફ્ફરશાહે પોતાના પરિવારમાં સૌથી મોટા સિકંદરને અસલના પાદશાહોના રિવાજ મુજબ પોતાનો વારસ મુકરર કરી ચાંપાનેર મોકલી દીધો; પરંતુ 'ઝફરૂલવાલા'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સિકંદર સૌથી નાનો પુત્ર હતો; જેમકે બહાદુરશાહે પોતાની જાગીરમાં ઝિયાદતીની દરખાસ્ત કરતી વખતે કહ્યું હતું કે કમમાં કમ નાના ભાઇ સિકંદરના જેટલી જાગીર તો મને મળવી જોઈએ ('ઝફરૂલવાલા', ભા. ૧, પૃ. ૧૨૧, લંડન). પરંતુ સિકંદરની મા બીબી રાણીના દબાણને લઈને બહુધા સુલ્તાન આ કબૂલ કરી શક્યો નહિ, જોકે એ પોતાના પરિવારમાં સર્વ કરતાં એટલું જ નહિ પણ સિકંદર કરતાં પણ વધારે વહાલો હતો ('ઝફરૂલવાલા', ભા૦ ૧, પૃ૦ ૧૨૨). વળી આગળ ચાલતાં 'ઝફરૂલવાલા'નો કર્તા લખે છે કે જ્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇરાદો આગળ વધી, ધાર ઉપર પોતાની સત્તા કાયમ કરવાનો હતો; પરંતુ ધારના ગવર્નર પીર ખોકારીના પુત્ર ખિઝરે શાહ આગળ આવી આશ્રયની માગણી કરી.[૧] સુલ્તાને તે કબૂલ કરી. સાંત્વન માટે કવામુલ્મુલ્ક, ઇખ્તિયારુલ્મુલ્ક બિન ઇમાદુલ્મુલ્ક, બહાનેક બખ્ત અને કતલઘખાનને તેની સાથે મોકલ્યા. તેજ જગ્યાએ સુલ્તાન મુઝફ્ફર આગળ કવામુલ્મુલ્ક મલેક સારંગે ધારના આહુખાન (હરણને રાખવાની જગ્યા)ની બહુ જ પ્રશંસા કરી, તે એટલે સુધી કે પાદશાહ પણ ખુશ ખુશ થઈ ગયો, અને લશ્કરની દેખરેખ માટે કવામુલ્મુલ્કને મૂકી પંડે ૨૦૦૦ સવાર અને ૧૫૦ હાથી સાથે ધાર તરફ રવાના થયો. જ્યારે તે નજીક પહોંચ્યો ત્યારે પાછલા પહોરના સમયે શેખ અબ્દુલ્લા ચુંગાલ અને શેખ કમાલુદ્દીન માલવીની કબરોની જગ્યા ઉપર ફાતેહાખાની માટે ગયો. બીજે દિવસે સવારે નિઝામુલ્મુલ્ક, રઝી-ઉલ્મુલ્ક, ઇખ્તિયારમુલ્ક, મલેક ચમન મોહાફિઝખાન અને સૈફખાનને હુકમ કર્યો કે દિલાવરા હરણવાડો જોઈ આવવો, જેથી તે કેવો છે એ બાબતની માહિતી મળે. પાદશાહ ધારનો હરણવાડો નિહાળવામાં મશગૂલ થઈ ગયો, મોડું થયું અને ઉમરાવો પાછા ન ફર્યા, ત્યારે સુલ્તાન મુઝફ્ફર પંડે દિલાવર પહોંચ્યો, ત્યાં પણ કોઈ ઉમરાવ સાથે

મૃત્યુનો કાળ પાસે આવ્યો ત્યારે સિકંદર જે તેમના પરિવારમાં સાતમો પુત્ર હતો તેને બોલાવીને તેણે રાજવારસ તરીકે મુકરર કર્યો અને તેને ભાઈઓ સાથે સારી વર્તણૂક રાખવા માટે શિખામણ આપી. ('ઝફરૂલ-વાલા,' ભા૦ ૧, પૃ ૧૨૯.)

'મુઝફ્ફરશાહી'નો કર્તા પ્રત્યક્ષ સાક્ષી હતો, અને 'ઝફરૂલવાલા' ઘણું કરીને 'તબકાતે બહાદુરશાહી'માંથી લે છે અને 'તબકાતે બહાદુરશાહી'નો કર્તા પણ પ્રત્યક્ષ સાક્ષી છે. આથી આ બંનેનાં બયાનોનો ફેંસલો કરવો મુશ્કેલ છે; પરંતુ અટકળ કરી શકાય કે સામાન્ય રીતે શાહજાદાઓનાં પહેલાં લગ્ન શાહી ખાનદાનમાં થાય છે. મહમૂદ બેગડાની મા સિંધની શાહજાદી હતી અને મહમૂદના જમાનામાં સિંધના બાદશાહો સાથે તેનો સંબંધ બહુ મજબૂત હતો; આથી કહી શકાય કે મુઝફ્ફરનું પહેલું લગ્ન સિંધની શાહજાદી સાથે થયું હશે અને સિકંદર તેનો પહેલો પુત્ર હશે.

૧. 'ઝફરૂલવાલા', ભા૦ ૧, પૃ. ૧૦૦, લંડન.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુલાકાત થઈ નહિ. તલાશ કરતાં અલપખાને (કે ઉલુગખાને[૧]) કહ્યું નિઝામુલ્મુલ્કનો એક ભાઈ નામે રાયસિંગ નાલચામાં રહે છે. ઘણું કરીને તે તેને મળવા ગયો હશે.

સૂર્યાસ્ત બાદ કામિયાબી હાંસલ કરી નિઝામુલ્મુલ્ક પાછા આવ્યાની ખબર પાદશાહને મળી. તેણે હેરતમન્દ થઈ સર્વ હકીકત પૂછી. ત્યારે તેને માલૂમ પડયું કે નાલચાથી પાછા ફરતાં કેટલાંક માણસોએ કિલ્લા ઉપરથી ઊતરી નિઝામુલ્મુલ્ક સાથે જંગ ખેલ્યો હતો. પરંતુ આખરે તેઓનો પરાજય થયો. તેમાં આસરે ચાલીસ આદમી માર્યા ગયા અને બાકીના નાસી છૂટયા.[૨]

પાદશાહ આ સાંભળી ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે નિઝામુલ્મુલ્ક માટે અપશબ્દો વાપર્યા. તેણે કહ્યું કે મારી પરવાનગી સિવાય તમે શા માટે ચાલ્યા ગયા? કિલ્લામાંના માણસો સાથે શા માટે તમે લડાઈ કરી? શું તમે નથી જાણતા કે કુદરતી ધારો છે કે જબરો નબળાને હરાવે અને જો તેથી ઊલટું થાય તો ફક્ત ખુદાના હુકમથી જ થાય છે? જો તમારી નાની ફોજનો પરાજય થયો હોત તો કેવો ગજબ થયો હોત?

આ વખતે ઉપરાઉપરી એને ખબર મળી કે મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દીન અર્થાત્ સાહેબખાને, ખાનજહાન સાથે ચંદેરી કિલ્લાનો કબજો લઈ લીધો છે. ત્યારપછી બીજી ખબર આવી કે સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જી મેદનીરાય સાથે ગેરમુસ્લિમોની ફોજ લઈ ચન્દેરી સામનો કરવા માટે ગયો છે. વળી તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે સાહેબખાને સુલ્તાન સિકંદર લોદી પાસેથી જે સહાય માગી હતી તે સૈયદખાન અને ઈમાદુલ્મુલ્કની સરદારી નીચે આવી ગઈ છે અને ચંદેરીથી પાંચ કોસ ઉપર તે ફોજે પડાવ નાખ્યો છે.

મુઝફ્ફરશાહનું પાછું ફરવું :—આ વાત સાંભળી સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહે કહ્યું કે હું માળવા એ ઇરાદાથી આવ્યો હતો કે સુલ્તાન

---

૧. 'બહાદુરશાહી'માં ઉલુગખાન છે.

૨. 'તબકાતે અકબરી', ભા૦ ૩, પૃ૦ ૧૭૭, કલકત્તા. 'ઝફરુલવાલા', ભા૦ ૧, પૃ૦ ૧૦૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહમૂદને ગેરમુસ્લિમોના ઘેરામાંથી આઝાદ કરી માળવાનો મુલક તે અને તેના ભાઈ મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દીન વચ્ચે અર્ધો અર્ધો વહેંચી આપું. પરંતુ મહમૂદ ખલ્જી વિશેની પરિસ્થિતિ એવી છે કે તે પોતે રજપૂતો(પૂરબિયા)ને સાથે લઈ ભાઈ સાથે રણસંગ્રામે ચઢવા ગયો છે અને મોહમ્મદ ખલ્જીએ હિંદના પાદશાહ પાસેથી કુમકની માગણી કરી છે; આથી તેને મારી મદદની જરૂર નથી. ત્યારપછી તેણે ફોજને કૂચ કરવાનું ફરમાન આપ્યું અને કેટલાક દિવસ બાદ તે ચાંપાનેર પાછો આવી પહોંચ્યો.

એ શત્રુઓ વચ્ચે સપડાઈ જવાથી સુલ્તાન મહમૂદ ખિલ્જી ભારે વિંટમણામાં ગૂંચવાયો હતો; પરંતુ તરત જ તેને ખબર મળી કે મુઝફ્ફરશાહ ગુજરાતી માળવાથી કૂચ કરી ગયો છે. વળી દિલ્હીના સુલ્તાન સિકંદરની ફોજ ફરીથી ચાલી ગઈ, કારણ કે બહજતખાને વાયદો કર્યા મુજબ સિકંદરખાનના નામનો ખુત્બો અને સિક્કા જારી કર્યા નહોતા. પરિણામે મહમૂદ ખિલ્જીની હિમ્મતમાં વૃદ્ધિ થઈ. તેણે અજબ વીરતા વાપરી ચંદેરી ઉપર હુમલો કરી વિજય મેળવ્યો. ખાનજહાન માર્યો ગયો અને બીજા બળવાખોર ઉમરાવોએ માફી માગી લીધી. સાહેબખાનને પણ જાગીર આપી ખુશ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ લાંબો સમય પસાર થાય તે પહેલાં લોકોએ બહજતખાન માટે સાહેબખાનમાં અવિશ્વાસ પેદા કર્યો. આથી સાહેબખાન બીકનો માર્યો દિલ્હી નાસી છૂટ્યો અને સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીએ અતિ ઠંડે કલેજે મંડૂ પાટનગરમાં ફરીથી પ્રવેશ કર્યો.

ફિરિશ્તાની ગેરસમજ:–ફિરિશ્તાએ લખ્યું છે કે સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જી જ્યારે ગુજરાતી ફોજ અને દુશ્મન ઉમરાવોના ઘેરામાં સપડાઈ ગયો ત્યારે મેદનીરાયે દરેક ફોજ સામે એક એક સૈન્ય મોકલ્યું અને ગુજરાતી ફોજની એક ટુકડીનો રજપૂતોએ પરાજય કર્યો. સુલ્તાન મુઝફ્ફર આ હારને અપશુકન ગણી માળવાના લોકો તરફ હમદર્દી બતાવી પાછો ફર્યો.[૧]

૧. 'ફિરિશ્તા,' પૃ. ૪૧૮.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આગળ ચાલતાં તે મુઝફ્ફરશાહ વિશે લખે છે કે નિઝામુલ્મુલ્કે દિલાવરાથી નીકળી નાલચામાં પ્રવેશ કર્યો. પાછા ફરતી વખતે પૂરબિયા રજપૂતોની એક ટુકડીએ આવી લશ્કરમાંનાં પાછળ રહેલાં માણસોને નુકસાન પહોંચાડયું.

આ બંને ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાતી ફોજને અથવા તો તેના અમુક ભાગને પરાજય મળ્યો હશે. અને આ જ કારણથી સુલ્તાન મુઝફ્ફર બને તેટલી ઉતાવળથી માળવાથી ગુજરાત ચાલ્યો આવ્યો હતો. વળી આ બંને બાબતોમાં અસત્ય માલૂમ પડે છે, કારણ કે ખુદ ફરિશ્તા સુલ્તાન મુઝફ્ફર વિશે લખે છે કે પાદશાહે ફરમાન બહાર પાડયું કે આ સફર કરવાનો અસલ ઇરાદો એ હતો કે સુલ્તાન મહમૂદને પૂરબિયા રજપૂતોના પંજામાંથી બચાવી માળવાનો મુલક બંને ભાઈઓ વચ્ચે વહેંચી આપવો; પરંતુ મહમૂદ પંડે તે ક્રૂર પૂરબિયાને સાથે લઈ ચંદેરી ગયો છે. આ વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં આ મુલકમાં પ્રવેશ કરવો મનુષ્યત્વની વિરુદ્ધ છે.[૧]

'મિરાતે સિકંદરી'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પાદશાહે કહ્યું કે તે મુલકમાં જઈ માળવાનો કબ્જો લેવાનો મારો ઇરાદો નથી, કારણ કે અહીંનો બાદશાહ પણ મુસલમાન છે; મારી અસલ ઇચ્છા મેદનીરાય (અને બીજા પૂરબિયા રજપૂતો)ને ત્યાંથી ખસેડી બંને ભાઈઓ વચ્ચે સુલેહ કરવાની હતી, પરંતુ અત્યારે તો મહમૂદ આગળ લડાઈ આવી પડી; એનો અંજામ શું આવશે તે હું જોઉં છું; તે વખતે જે વાસ્તવિક હશે તે પ્રમાણે વર્તન કરવામાં આવશે.[૨] આગળ ચાલતાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે નિઝામુલ્મુલ્ક સૂર્યાસ્ત થયા બાદ નાલચાથી પાછો આવ્યો અને વિજયની ખુશખબર કરી. પાદશાહે હેરતપૂર્વક સવાલ કર્યો કે ફતેહ કેવી ? તેણે જવાબ આપ્યો કે પાછા ફરતાં કિલ્લા ઉપરથી ઊતરી કેટલાક પૂરબિયા રજપૂતોએ હુમલો કર્યો જેનો જવાબ બહુ જ કડક આપવામાં આવ્યો. શત્રુના ચાલીસ આદમી માર્યા ગયા અને બાકીના નાસી છૂટ્યા. પાદશાહ આ

---

૧. 'ફરિશ્તા,' પૃ. ૪૧૮.
૨. 'મિરાતે સિકંદરી,' પૃ. ૧૪૩–૪૪, મુંબઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાંભળી અતિ નારાજ થયો અને કહ્યું કે તમારી હાર થઈ હોત તો તમારી કેવી બદનામી થાત? ત્યાર પછી પાદશાહ ધારથી ગુજરાત પાછો આવ્યો.

નિઝામુદ્દીન અહમદ લખે છે કે 'આ ફોજ લઈ જવાનું અસલ કારણ એ હતું કે ક્રૂર પૂરબિયાઓને હાંકી કાઢી મુલકને બે ભાગમાં વહેંચી મહમૂદ અને સાહેબખાનને એકેક હિસ્સો હવાલે કરવો. હવે તે બળવાખોર અમીરોને દાબી દેવાને જાલિમ રજપૂતોને સાથે લઈ ગયો છે, ત્યારે તેના મુલકમાં પ્રવેશ કરવો એ મનુષ્યત્વ અને બહાદુરીનો અભાવ સૂચવે છે.' ત્યારપછી આગળ ચાલતાં તે લખે છે કે 'નિઝામુલ્મુલ્ક દિલાવરથી નાલચા ગયો અને પાછા ફરતી વખતે પૂરબિયાઓની એક ટુકડીએ તેનો કંઈક અવરોધ કર્યો જેની સજા તેને ભોગવવી પડી.'[૧]

ત્યારપછી માળવાના સંબંધમાં તે લખે છે કે નિઝામુલ્મુલ્ક સુલ્તાનીને તેણે એક મહાન ફોજ આપી નાલચા મોકલ્યો. વળતી વેળા કિલ્લા ઉપરથી એક ટુકડીએ ઊતરી લૂંટમાર ચલાવી. નિઝામુલ્મુલ્કે પાછા ફરીને હુમલો કર્યો. તેમાં કેટલાક માર્યા ગયા અને બાકીના નાસી છૂટી કિલ્લામાં ઘૂસી ગયા.[૨]

'ઝફરૂલવાલા'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સુલ્તાન મુઝફ્ફરે તેના અમીરોને કહ્યું કે મારી આ સફર માત્ર એટલા જ માટે હતી કે મહમૂદને ગેરમુસ્લિમોના પંજામાંથી બચાવી બંને ભાઈઓ વચ્ચે સુલેહ કરાવી દઉં; પરંતુ સાહેબખાને દિલ્હીથી મદદ મંગાવી એટલે હવે મારી કંઈ જરૂર રહી નહિ. તેથી તેણે તમામ ઉમરાવોને પાછા ફરવાનું ફરમાન આપ્યું.[૩]

હુસામખાન પોતે જ આ જંગમાં સુલ્તાન સાથે હાજર હતો. તેણે 'બહાદુરશાહી'માં લખ્યું છે કે સવારમાં સુલ્તાને કેટલાક ઉમરાવોને

---

૧. 'તબકાતે અકબરી,' ભા૦ ૨, પૃ. ૧૭૭.
૨. 'તબકાતે અકબરી,' ભાગ ૩, પૃ. ૩૮૯, કલકત્તા
૩. 'ઝફરૂલવાલા', ભાગ. ૧, પૃ. ૧૦૦, લંડન.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દિલાવરા અને હરણુવાડા તરફ જવાનો હુકમ કર્યો, જેથી ત્યાંની પરિસ્થિતિથી વાકેફ થઈ તેઓ સંધ્યાકાળ પહેલાં આવી પહોંચે. તે પંડે ધાર ચાલ્યો ગયો. ત્યાંનો હરણુવાડો નિહાળી પાછો ફર્યો ત્યારે તેને માલૂમ પડ્યું કે ઉમરાવો હજુ આવ્યા ન હતા, એટલે તે જાતે દિલાવરા ગયો; પરંતુ તેઓ તેને ત્યાં પણ મળ્યા નહિ. તલાશ કરતાં ઉલુગખાને કહ્યું કે નિઝામુલ્મુલ્કનો એક ભાઈ રાયસિંગ નાલચામાં રહે છે; ત્યાં તે તેને મળવાને ગયો છે. સુલ્તાન દિલાવરાનો પ્રવાસ કરી ધાર પાછો આવ્યો, ત્યાં રાત્રે લોકોએ તેને નિઝામુલ્મુલ્કના વિજયની ખબર કહી. નિઝામુલ્મુલ્કે દરબારમાં હાજર થઈ કહ્યું કે હું નાલચા જતો હતો તે વખતે કિલ્લાની ફોજે પાછળથી આવી હુમલો કર્યો; આપણા શૂરવીરોએ પણ બુલન્દ અવાજ કરી સામનો કર્યો; શત્રુના ચાલીસથી વધારે આદમી માર્યા ગયા અને બાકીના ત્યાંથી નાસી છૂટી કિલ્લામાં ઘૂસી ગયા. આ સાંભળી પાદશાહ બહુ જ નારાજ થયો, અને કહ્યું કે નિયમ છે કે જબરો નબળાને હરાવે અને તેનાથી ઊલટું થાય તો તે કેવળ ખુદાના ફરમાનથી જ થાય છે; તેથી આવી હિંમ્મત કદી ફરીથી કરવી નહિ.[1]

આ તમામ બયાનો નજર આગળ રાખતાં 'ફરિસ્તા'નું લખાણ કેટલે અંશે અસત્ય છે તે માલૂમ પડે છે. પ્રથમ તો ગુજરાતી ફોજે કોઈ ઉપર હુમલો કર્યો જ નહોતો. વળી ધારના કિલ્લામાંની ફોજે જે હુમલો કર્યો હતો તેનો ગુજરાતીઓએ પરાજય કર્યો હતો.

ઇડરની લડાઈ:—હિ. સ. ૯૨૧ (ઈ. સ. ૧૫૧૫)ના શબ્બાલ મહિનામાં ઇડરનો રાજા રાયભીમ (રાયભાનનો પુત્ર) મરણ પામ્યો અને તેનો પુત્ર ભારમલ તખ્તનશીન થયો. પરંતુ સૂરજમલનો પુત્ર રાયમલ જે રાજા સાંગાનો[2] જમાઈ થતો હતો તેણે ગાદી માટે દાવો કર્યો. રાજા સાંગાએ પોતાના સામર્થ્યને લઈને ભારમલને લઈને હાંકી કાઢી રાયમલને રાજ્યાસન ઉપર બેસાડ્યો. ભારમલે સુલ્તાન મુઝફ્ફર પાસેથી

૧. 'તબકાતે બહાદુરશાહી' અને 'ઝફરૂલવાલા' ભા. ૧, પૃ. ૧૦૦ના આધાર ઉપરથી

૨. ભારમલ બિન રાયભીમનો પિત્રાઈ ભાઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સહાયની માગણી કરી. સુલ્તાને રાયમલને ઉઠાડી મૂકી ઇડર ભારમલને સોંપવાનો હુકમ નિઝામુદ્દીનને કર્યો. તેણે પોતે અહમદનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું. નિઝામુલ્મુલ્કને ભારમલ રસ્તામાં મળ્યો. બંને સુલ્તાન આગળ હાજર થયા. સુલ્તાન મુઝફ્ફર નિઝામુલ્મુલ્ક અને ખુદાવન્દખાનને લશ્કર સુપ્રત કરી પાટણ (નહરવાળા) ચાલ્યો ગયો. ત્યાં તેણે વિદ્વાનો, સૂફીઓ અને સામાન્ય શહેરીઓ તરફ કૃપાદષ્ટિ બતાવી ખુશ કર્યા. પાછા મળ્યા બાદ ભારમલને તેણે નિઝામુલ્મુલ્કની હિમાયતમાં રાખ્યો. તેનો ઇરાદો ઇડર ફરીથી તેને હવાલે કરાવવાનો હતો. નિઝામુલ્મુલ્કે રાયમલ પાસેથી ઇડર લઈ ભારમલને સોંપ્યું. રાયમલની પૂંઠ પકડી તેને બિજાનગર પહાડ સુધી પહોંચાડ્યો. જ્યાં રાયમલે આશ્રય લીધો ત્યાં ભયંકર યુદ્ધ થયું અને બંને તરફના કેટલાય આદમી માર્યા ગયા. જ્યારે સુલ્તાનને આ બાબતની ખબર થઈ ત્યારે પાછા ફરવાનો હુકમ કરતાં જણાવ્યું કે અસલ મતલબ બર આવ્યા બાદ લડવૈયાઓની કતલ કરાવવામાં શો ફાયદો? નિઝામુલ્મુલ્કના આવ્યા બાદ અહમદનગરની હકૂમત તેને સુપ્રત કરવામાં આવી.

શાહજાદાઓનાં લગ્ન:—નિઝામુલ્મુલ્કના પાછા આવ્યા બાદ સુલ્તાન અમદાવાદ આવ્યો. તેણે ત્રણે શાહઝાદાઓ નામે સિકંદર, બહાદુરખાન અને લતીફખાનનો લગ્નપ્રસંગ ઉજવવા માટે એક મેળાવડો કર્યો. તેમાં તેણે તેના માનીતાઓને અને રાજ્યના ઉમરાવોને ખિલાત, ઘોડા તેમ જ રોકડ નાણાં પણ બક્ષિસમાં આપ્યાં.[૧] ચોમાસા બાદ સુલ્તાને ઇડર તરફ શિકાર કરવાના ઇરાદાથી પ્રયાણ કર્યું. નિઝામુલ્મુલ્ક લકવાની બિમારીમાં સપડાઈ પડ્યો હતો તેથી સારવાર માટે ત્યાં મૂકી પંડે હિ. સ. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭)ની શરૂઆતમાં ચાંપાનેર ચાલ્યો ગયો. ત્યાંથી નુસ્રતુલ્મુલ્ક ભીલમને ઇડર મોકલ્યો અને નિઝામુલ્મુલ્કને દરબારમાં બોલાવ્યો. નિઝામુલ્મુલ્કને ઝહીરુલ્મુલ્કને એક સો સવાર સાથે ઇડરના સંરક્ષણ અર્થે મૂકી નુસ્રતુલ્મુલ્કના આગમન પહેલાં જ ચાંપાનેર તરફ રવાના થયો હતો. ભૂલના ભોગરૂપે નતીજો એ આવ્યો કે રાયમલે બિજાનગરથી આવી ઇડર ઉપર

૧. 'તબકાતે અકબરી', ભા. ૩, પૃ. ૧૭૯, કલકત્તા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હુમલો કર્યો. ઝહીરુલ્મુલ્કે પણ આખો દિવસ સખત સામનો કર્યો. સો સવારોમાંથી તેમનો કાકો તથા બીજા ૨૭ આદમી સાથે તે મરણ પામ્યો.[1] જ્યારે આ ખબર પાદશાહને પહોંચી ત્યારે નુસ્રતુલ્મુલ્કને બિજાનગરના પહાડોમાંથી હરામખોરોને હાંકી કાઢવાનો હુકમ કર્યો.

મેદનીરાયનો જુલ્મઃ–હવે માળવામાં એવું બન્યું કે મેદનીરાયે (જેણે હવે વજીરાત પણ હાંસલ કરી લીધી હતી) જોયું કે સલ્તનતનો ગુલાબ તમામ કાંટાથી આઝાદ થઈ ગયો છે ત્યારે રફ્તે રફ્તે તેણે સર્વ મુસલમાન ઉમરાવો અને લાગવગ ધરાવતી વ્યક્તિઓનું નિકંદન કરવાનું કામ શરૂ કર્યું અને શાહી નોકરીમાંથી હરેક મુસલમાનને બરતરફ કરી ખાલી પડેલી જગ્યાઓમાં રજપૂતોને ગોઠવ્યા; તે એટલે સુધી કે સુલ્તાન મહમૂદને પાણી આપનાર પણ રજપૂત હતો. તેણે પોતે રજપૂતોનું એક જબરદસ્ત સૈન્ય તૈયાર કર્યું જેની સંખ્યા ચાલીસ હજાર જેટલી હતી. હવે સુલ્તાન મહમૂદ એક રીતે મેદનીરાયના કબજામાં શાહી કેદી તરીકે જિંદગી ગુજારતો હતો. એ એટલો બધો કંટાળી ગયો કે માળવાથી નાસી છૂટવાનો તેણે મક્કમ ઇરાદો કર્યો.

હિ. સ. ૯૨૩ (ઇ. સ. ૧૫૧૭)માં મેદનીરાયના બેહદ સીતમથી હરેક મુસલમાન કાંપતો હતો; એટલે સુધી કે વિદ્વાનો, સૂફીઓ અને ગવર્નરોએ એક પછી એક હિજરત કરવા માંડી. શેખ (ચાંદ)[2] જેની ગણતરી તે જમાનાના ઉત્તમ મહાપુરુષોમાં થતી હતી તે તથા ઇસ્તાનગરના કમિશ્નર હબીબખાન એ બંને ત્યાંથી ભાગી જઈ ગુજરાત આવ્યા અને મુઝફ્ફરશાહ પાસે જઈ મેદનીરાયથી ત્રાસી ગયેલા લોકો વિશે ફરિયાદ કરી.

---

૧. પરંતુ 'ઝફરૂલવાલા' ભા. ૧, પૃ. ૧૦૨માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે રાજાની ફોજ હજારોની સંખ્યામાં હતી; તેની ઇચ્છા ઝહીરુલ્મુલ્કનો પરાજય કરવાની હતી, પરંતુ તેમાં તે ફતેહ પામ્યો નહિ. તેના બંને કાકાઓ અને વીસ આદમી માર્યા ગયા. આખો દિવસ જંગ ખેલ્યા બાદ સંધ્યાકાળે તે પાછો આવ્યો. આ ખબર અહમદનગર આવી ત્યારે નુસ્રતુલ્મુલ્ક સાંજ સુધીમાં ઇડર આવ્યો.

૨. 'તબકાતે અકબરી' અને 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૪૫.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુલ્તાન મુઝફ્ફરને આ સાંભળી બહુ જ લાગી આવ્યું અને તેણે માળવા મુલકને આ સિતમગારોના જુલ્મથી બચાવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. તેણે ફોજની જમાવટ માટે ફરમાન આપ્યું. ટૂંક સમયમાં તે રવાના થવાનો હતો, એટલામાં તેને ખબર મળી કે સુલ્તાન મહમૂદ ખલજી ગુજરાત આવ્યો છે.

મહમૂદ ખલજીનું ગુજરાતમાં આગમન:—બન્યું એવું કે જે રજપૂતોને લઈને મેદનીરાયે સુલ્તાન ઉપર ફતેહ મેળવી હતી તેમનાથી સુલ્તાન મહમૂદ ખલજી બેહદ કંટાળી ગયો હતો. તેથી તેણે માળવાથી ભાગી જવાનો ઇરાદો પોતાના કૃષ્ણ નામના (ખરલ કસ્બાના વતની) એક વિશ્વાસુ નોકર આગળ જાહેર કર્યો. તે ઘોડારનો દરોગો હતો.[1] તેણે નોકરને કહ્યું કે કાલે મારે શિકાર કરવા માટે જવું છે, માટે તારે બે ઘોડા રાત્રે તૈયાર રાખવા. બીજે દિવસે તે શિકાર માટે બહાર નીકળ્યો. તે સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત પર્યંત શિકારમાં એટલો મશગૂલ રહ્યો કે તેના રજપૂત અંગરક્ષકો થાકીને ચૂર થઈ ગયા. તેઓ પોતાના નિવાસગૃહમાં પહોંચતાં વેંત પ્રાણપથારીને વશ થઈ ગયા. મોડી રાત્રે દરોગાએ ખબર આપી કે ઘોડા હાજર છે. પાદશાહ પોતાની વહાલી રાણી 'કન્યા' જોડે લશ્કર લઈ બહાર આવ્યો. ત્રણેએ ઘોડા ઉપર સવાર થઈ ગુજરાત તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ગુજરાતની સરહદ:—જ્યારે તે દાહોદ (ગુજરાતની સરહદ ઉપર) પહોંચ્યો ત્યારે ભકોર નામનો પટેલ હાજર થયો. તેણે તેનો આદરસત્કાર કરી તેને એક સુંદર સ્થાને ઉતારો આપ્યો. વળી તેણે સત્વર એક કાસદને મોકલી નિઝામુલ્મુલ્કને સવિસ્તર માહિતી આપી, કારણ કે આ ઇલાકો તેની જાગીરમાં હતો. નિઝામુલ્મુલ્કે પાદશાહને આ વાત કરી. પાદશાહે નિઝામુલ્મુલ્કને તાબડતોડ તમામ આવશ્યક શાહી સામાન લઈ ત્યાં જઈ દરેક બાબતની વ્યવસ્થા કરવાનો હુકમ કર્યો. નિઝામુલ્મુલ્કે તમામ જરૂરી ચીજો લઈ એક આદમીને મોકલ્યો અને પાછળથી તે પોતે પણ ગયો.

---

૧. 'ઝફરૂલવાલા', પૃ૦ ૧૦૨, અને 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૪૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ જ યુદ્ધનું વર્ણન આ કિતાબમાં કરવામાં આવ્યું છે અને અહીં મારી કહેવાની બાબતોની મર્યાદા છે; પરંતુ ઐતિહાસિક અંકોડા કાયમ રાખવાના ખ્યાલથી સુલ્તાન મુઝફ્ફરના ટૂંક જીવનચરિત્રની પણ નોંધ લઉં છું.

સુલ્તાન મુઝફ્ફર માળવા ઉપર વિજય મેળવી પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે કેટલાક દિવસ ચાંપાનેરમાં ગાળ્યા. આજુબાજુના લોકો તેને અભિનંદન આપવા આવ્યા. પાદશાહે પણ મોભાના પ્રમાણમાં સર્વેને બક્ષિસથી ન્યાલ કર્યા. આ દરમિયાન ખબર આવી કે ઇડરના રાજાએ શાહી મુલકો ઉપર પોતાનો કબજો જમાવ્યો છે. વરસાદને લઈને તે વખતે તે શાંત રહ્યો હતો; પરંતુ ચોમાસું પૂરું થયા બાદ હિ. સ. ૯૨૫ (ઈ. સ. ૧૫૧૯)માં ઇડરના રાજા રાયમલ ઉપર તે વેર લેવા નીકળ્યો. પ્રથમ તો તેણે રાજા પાલ ઉદેસિંગની ખબર લીધી જે પણ આ કામમાં શામેલ હતો. ત્યારપછી ઇડર પહોંચી કેટલાક દિવસ ત્યાં તમામ બાબતો વ્યવસ્થિત તથા ચોક્કસ કરી તે ચાંપાનેર ગયો.

ખલજીની રાજા સાંગા સાથે લડાઈ:—આ દરમિયાન એને ખબર મળી કે આસફખાન ગુજરાતી સાથે સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જી કાકરૂન કિલ્લો જીતવાને ગયો હતો; પરંતુ રાજા સાંગાની સહાયથી કિલ્લાના રાજા ભીમ કરણ પૂરબિયાએ તેને સખત હાર આપી. આસફખાનનો પુત્ર માર્યો ગયો અને મહમૂદને પણ જખ્મી સ્થિતિમાં ગિરફતાર કરવામાં આવ્યો. આ સાંભળી સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહે અતિ અફસોસ કર્યો. તેણે થોડા સરદાર તેને આરામ આપવાને માળવા મોકલ્યા અને પંડે શિકાર કરવાને ઇડર ગયો.

રાજા સાંગાનો ઇડર પર હુમલો:—હિ. સ. ૧૫૧૮ (ઈ. સ ૯૨૫) સુલ્તાન મુઝફ્ફર ચાંપાનેરથી ઇડર શિકાર માટે ગયો અને નુસ્રતુલ્મુલ્કની જગ્યાએ મલેક હુસેન ભટ્ટીને હકૂમત સુપ્રત કરી. ત્યારપછી અમદાવાદ પાછા આવતાંની સાથે જ વજીરોએ આ નિર્ણય તરફ નાપસંદગી દર્શાવી. સુલ્તાને કહ્યું કે મેં તમારા સર્વમાંથી નિષ્ણાતની નિમણુક કરી છે; હવે ગભરાટ કરવો નિરુપયોગી છે. આ શબ્દો સાંભળી વજીરો અને ઉમરાવો નારાજ થયા. તેઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મલેક હુસેનની અપકીર્તિ કરવાની કોશિશ કરવા લાગ્યા. હિ. સ. ૯૨૬ (ઈ. સ. ૧૫૧૯)માં મલેક હુસેન (નિઝામખાન મુબારિઝુલ્મુલ્ક) પાસે એક દારૂ વેચનાર કવિ ગયો.[1] તે કહેવા લાગ્યો કે આજ-કાલ તમામ હિંદુસ્તાનમાં રાજા સાંગાથી વધે એવો બીજો સત્તા-વાળો રાજા કોઈ નથી. તે રાયમલનો હિમાયતી છે. તમારું દિલ ચાહે ત્યાં સુધી અહીં રહો, પરંતુ રાયમલના હાથમાંથી ઇડર જવાનું નથી. નિઝામખાને કહ્યું કે કયા કૂતરામાં રાયમલને આશ્રય આપ-વાની શક્તિ છે? જો તે મર્દ હોય તો શા માટે આવતો નથી? હું તો અહીં બેઠો છું. દારૂ વેચનારે કહ્યું: હા તે આપશે. તેણે કહ્યું કે જો તે ન આવે તો તે કૂતરો છે. આ બાબતમાં તે એટલે હદ સુધી ક્રોધાયમાન થયો કે તેણે એક કૂતરાને મંગાવી સામે બંધાવ્યો, અને કહ્યું કે જો તે ન આવે તો તે આ કૂતરા સમાન છે. દારૂ વેચનાર તે જ વખતે રાજા સાંગા પાસે ગયો અને તમામ વાત કહી સંભ-ળાવી. સાંગો સાપની માફક અમળાઈને ઊઠ્યો અને તેણે ચાલીસ હજારની ફોજ લઈ પ્રયાણ કર્યું. બાગળમાં તે પહોંચ્યો ત્યારે નિઝામ-ખાનને માહિતી મળી. તેણે તરત જ સહાય માટે એક વિનંતીપત્ર સુલ્તાન ઉપર લખ્યો; પરંતુ વજીરોએ માત્ર અદાવતને લઈને આપ્યો નહિ.

નિઝામખાન મુબારિઝુલ્મુલ્કે તેનો મુકાબલો કરવાનો પાકો નિશ્ચય કર્યો હતો; પરંતુ તેના ખાસ મિત્રોએ માન્યું નહિ અને કહ્યું કે આપણી પાસે ફક્ત ૯૦૦ સવાર છે, એટલે ચાલીસ હજારના સૈન્યનો કેવી રીતે સામનો કરી શકાય? વળી યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યા બાદ હાર ખાવાથી બદનામી થશે. આખરે મુબારિઝુલ્મુલ્ક એક વાતથી મહામુશ્કેલીએ રાજી થયો કે તમામ લોકોએ ઇડર છોડી અહમદનગર જવું અને કૂમક આવે ત્યાંસુધી કિલ્લામાં રહી યુદ્ધ કરવું. આ નિર્ણય મુજબ તે અહમદનગર તરફ ચાલ્યો ગયો; પરંતુ મુબારિઝુલ્મુલ્કની જાણબહાર સો સવારો માત્ર શહીદ થવાનો નિશ્ચય કરી ત્યાં રહ્યા હતા. તેમનો સરદાર મલેક નજ્જન હતો.

---

૧. 'ઝફરૂલવાલા' અને બીજા ઇતિહાસોમાં દારૂ વેચનારને બદલે કવિ (ભાટ) લખ્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યારે રાણાની ફોજ ઇડર પહોંચી ત્યારે આ લોકોએ એવો જબરદસ્ત સામનો કર્યો કે મોખરાના માણસો નાસી છૂટ્યા. પૂરી ફોજ આવી પહોંચતાં બિચારા સો આદમી શી વિસાતમાં હતા ? તમામની કતલ કરવામાં આવી.

મુબારિઝુલ્મુલ્ક અહમદનગર નજદીક પહોંચ્યો ત્યારે ખિઝરખાન, અસદુલ્મુલ્ક, ગાઝીખાન, શુજાઉલ્મુલ્ક[1] અને સૈફખાનની સાથે તેનો ભેટો થયો.[2] તે અહમદનગરથી મુબારિઝુલ્મુલ્કને સહાય આપવા માટે ઇડર જતા હતા. તેમણે કહ્યું કે તમારે ઇડર છોડવું જોઈતું ન હતું. મુબારિઝુલ્મુલ્કે જવાબ આપ્યો કે મારો અભિપ્રાય પણ એ જ હતો; પરંતુ મિત્રોએ અહમદનગર જવાની સલાહ આપી તેથી અહીં આવ્યો છું. બધાને નછૂટકે અહમદનગર ફરીથી આવવું પડ્યું. સવારે સર્વ શસ્ત્ર સજી બહાર નીકળ્યા. ૧૨૦૦નું હયદળ હતું અને ૧૦૦૦નું પાયદળ હતું. બંને લશ્કરો બંદૂકો-સજ્જેલ હતાં. વળી ચારસો ઉમરાવોના નોકરો હતા.[3] આથી કુલ સંખ્યા ૨૬૦૦ જેટલી થતી હતી. આ બાજૂ રાણો ઇડર લૂંટી અહમદનગર ગયો અને બીજે દિવસે સવારમાં મુબારિઝુલ્મુલ્ક સામે આવી ઊભો રહ્યો. મુસલમાનો અહીં બહાદુરી દાખવી મોખરા ઉપર તૂટી પડ્યા.[4] આ સામે તે ટક્કર લઈ શક્યો નહિ અને ૨૦૦૦૦ સવારોને પીછેહઠ કરવી પડી. તેમણે તેમની એટલે સુધી પૂંઠ પકડી કે પછવાડે જે ફોજ હતી તેની નજરની બહાર તે નીકળી ગયા. ભૂલથી આ સૈન્ય સમજ્યું કે સર્વ શહીદ થઈ ગયા; તેથી આ લોકોએ પીઠ ફેરવી અહમદનગરનો રસ્તો લીધો. હુમલો કરનાર લડવૈયામાંથી ગાઝીખાન, ઈસિદતખાન અને

---

૧. 'ઝફરૂલવાલા'માં સફદરુલ્મુલ્ક બિન શુજાઉલ્મુલ્ક છે: પૃ. ૧૧૧, ભા. ૧.

૨. 'ઝફરૂલવાલા'માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે સૈફખાન રાત્રે આવી મળ્યો.

૩. 'ઝફરૂલવાલા'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પાંચસો આદમીને કિલ્લાના સંરક્ષણ માટે મૂકી બાકીના યુદ્ધ માટે ગયા.

૪. 'ઝફરૂલવાલા'માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે તેમની સંખ્યા માત્ર સાતસો જેટલી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુલતાનશાહ સખ્ત જખ્મી થયા.[૧] આદમીઓ મોટી સંખ્યામાં મરણ પામ્યા. વળી ભાગ્યે જ કોઈ એવો હશે કે જે ઘાયલ થયો ન હોય. મુબારિઝુલ્મુલ્કે જ્યારે જોયું કે પહાડોમાં માથું મારવું નકામું છે ત્યારે તે ફરજિયાત સર્વેને લઈ રણસંગ્રામમાંથી બહાર નીકળ્યો અને અહમદ-નગરના કિલ્લા તરફ વધ્યો; પરંતુ ત્યાં પહોંચતાં માહિતી મળી કે કિલ્લાનાં માણસો તો પહેલેથી જ ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા હતા. આથી નછૂટકે મુબારિઝુલ્મુલ્ક અને સફદરખાન બહ્નની કસ્બા તરફ રવાના થયા જે અમદાવાદથી એક કોસ ઉપર છે, પરંતુ તે અજાણ્યા રસ્તાથી. અલબત્ત અસદુલ્મુલ્ક જાણીતે રસ્તે થોડે જ દૂર ગયો,[૨] એટલામાં શત્રુઓ પૂંઠ પકડી નજીક આવી પહોંચ્યા. તે પણ પાછો ફરી લડ્યો, પરંતુ આખરે તે તથા તેના સર્વે સાથી વારાફરતી માર્યા ગયા. તેમના હાથી અને સર્વે સામાન શત્રુઓ લઈ ગયા. રાણાની ફોજ અહીંથી અહમદનગર ગઈ. તેણે યુદ્ધ કરી તેની ધૂળધાણી કરી અને તમામ શહેરીઓને ગિરફ્તાર કરી સાથે લઈ ગયો. ગરાસિયા-ઓએ અહમદનગર ઉપર છાપો મારવાની સલાહ આપી. રાણાએ કહ્યું કે ચારસો મુસલમાન સવારોએ તો વીસ હજારના સૈન્યને હરાવ્યું અને એક હજાર સવારો મારી નાખ્યા, અને જો ૪૦૦૦ ઘોડેસવારોના સૈન્ય સાથે સામનો કરવામાં આવે તો તમારી શી સ્થિતિ થશે? મારે માટે આટલું ગૌરવ બસ છે કે મારા કુળનો કોઈ પણ માણસ

૧. 'ઝફરૂલવાલા'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મુબારિઝુલ્મુલ્કનો ભાઈ હઝીહુલ્મુલ્ક, ગાઝીખાન, રાવતપીર, રાવતહિસામ, મલેકપીર સુલ્તાનશાહ અને કાઝી કુત્બપીર શહીદ થયા. રાત પડી અને માત્ર ચાલીસ મુસલમાન બાકી રહ્યા હતા. તેઓ કિલ્લા તરફ પાછા ફર્યા, પરંતુ કિલ્લાના માણસો તો પહેલેથી જ ચાલી ગયા હતા; તેથી નદી ઓળંગી તેઓ બીજી બાજૂ ચાલ્યા ગયા. રાજા સાંગાએ શહેર લૂંટી લીધું અને કિલ્લાને આગ લગાડી. વળી તેણે નાસી છૂટેલા માણસોની પૂંઠ પકડવાને માણસો મોકલ્યાં. અસદખાન બિન અસદખાને સાત ઘોડેસવાર અને ત્રણ હાથી સાથે તેમનો સામનો કર્યો, પરંતુ તે મરણ પામ્યો અને હાથી રાજાના હાથમાં આવ્યા.

૨. 'ઝફરૂલવાલા'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તે 'પરહતીજ' સુધી પહોંચ્યા હતા. કદાચ 'પરહતીજ' પ્રાંતીજ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આજ પર્યંત અહીં સુધી પહોંચ્યો ન હતો. આ પછી વડનગર (ત્યાર પછી વીસનગર) પહોંચી તે ગંજાવર લૂંટમાં રોકાયો. એટલામાં પાટણથી અઈનુલ્મુલ્ક અને ફતહખાનના આવ્યાનો બુલન્દ અવાજ તેને કાને પડ્યો. રાત્રિ બહુ જ વિચક્ષણતાથી પસાર કરી અને પહો ફાટતાં ઇડર અને ત્યાંથી પોતાને વતન રાણો ચાલ્યો ગયો.

જ્યારે આ ખબર અમદાવાદ આવી ત્યારે અમદાવાદનો ગવર્નર કિવામુલ્મુલ્ક મદદ માટે ફોજ લઈ નીકળ્યો અને અમદાવાદથી સાત કોસ ઉપર મલાદ ગામમાં પડાવ નાખ્યો. ભાગી ગયેલા લડવૈયા પણ આ જગ્યા ઉપર આવી તેને મળ્યા. તેઓ તરફથી તેને માહિતી મળી કે મુબારિઝુલ્મુલ્ક, સફદરખાન અને ગાઝીખાન મરણ પામ્યા હતા. આ વાતની પાદશાહને જાણ કરી. પરંતુ ત્રીજે દિવસે જ્યારે માલૂમ પડ્યું કે આ લોકોએ કડી જિલ્લાના રુપાલ ગામમાં પડાવ નાખ્યો છે ત્યારે મલેક હિસામખાન ('બહાદુરશાહી'ના લેખક)ને કિવામુલ્મુલ્કે તે બધાને લઈ આવવા માટે મોકલ્યો. તેનો ઇરાદો બધા સાથે થઈ રાણાની પૂંઠ પકડવાનો હતો. આથી હિસામખાન ગયો અને સર્વને મલાદ ગામમાં લાવ્યો. આ બંને યોજના ઘડતા હતા એટલામાં રાણો ચિતોડ ગયો છે એવી ખબર આવી. હિસામખાન અને મુબારિઝુલ્મુલ્ક બંને કિવામુલ્મુલ્કને તેમની જગ્યાએ જ મૂકી લડાઈના સોળમા દિવસે અહમદનગર પહોંચ્યા. લાશોને કબરમાં દફન કરી સાઠ કોળી જે અનાજ લૂંટવા આવ્યા હતા તેમની કતલ કરી. ત્યાં એક રાત રહી દુષ્કાળના કારણથી બ્રહ્મની કસ્બામાં પાછા આવ્યા. આ દરમિયાન સુલ્તાન મુઝફ્ફરે ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમ અને કૈસરખાનને એક લશ્કર અને કેટલાક હાથી આપી મદદ માટે મોકલ્યા. તેઓ અમદાવાદ થઈ મલાદ ગામમાં કિવામુલ્મુલ્કને મળ્યા અને ત્યારપછી સર્વ મળી બ્રહ્મની ગામમાં પહોંચ્યા અને ત્યાંથી સુલ્તાન ઉપર એક અરજી મોકલી કે જો પરવાનગી હોય તો ચિતોડ જઈ રાણાનો સામનો કરીએ. હુકમ મળ્યો કે અત્યારે ચોમાસું અહમદનગરમાં પસાર કરો અને વર્ષાઋતુ બાદ હું જાતે તેની ખબર લઈશ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાણા સાંગા ઉપર હુમલો:—હિ. સ. ૯૨૭ (ઈ.સ. ૧૫૨૦)-ના મોહરમ માસમાં પાદશાહ પંડે અહમદનગર આવ્યો; પરંતુ મલેક અયાઝની દરખાસ્ત તેમ જ આગ્રહથી તેને એક લાખની ફોજ અને એક સો લડાયક હાથી સાથે ચિતોડ મોકલ્યો અને દિલને વધારે સાંત્વન કરવાને બીજા ગુજરાતી ઉમરાવોને પણ સૈન્ય આપી આ તરફ રવાના કર્યાં. વંટોળિયાની માફક તે પણ લૂંટફાટ કરતો ચિતોડ પહોંચ્યો, અને પોતાની અસાધારણ ગોલંદાઝીને લઈને કિલ્લા ઉપર વિજયવંત થવાની તૈયારીમાં હતો; પરંતુ કંઈક અભિમાન અને કંઈક અદેખાઈના સબબથી ઉમરાવો સાથે તેને બન્યું નહિ. આખરે પરિણામ એ આવ્યું કે રાણા સાંગા સાથે સુલેહ કરી તે ગુજરાત પાછો આવ્યો. સુલ્તાન આ સર્વ સમજી ગયો ત્યારે તે બેહદ નારાજ થયો અને તેને સોરઠ પાછો મોકલ્યો.

અયાઝનું અવસાન:—હિ. સ. ૯૨૮ (ઈ. સ. ૧૫૨૧) માં પાદશાહ પોતે ચિતોડ જવા માટે તૈયાર થયો, પરંતુ રાણા સાંગાનો પુત્ર ભેટ લઈ હાજર થયો અને માફી માગી જેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. ખિલાત અર્પણ કરી તેને વિદાય કરવામાં આવ્યો. તે જ સાલમાં મલેક અયાઝનું અવસાન થયું, આથી સુલ્તાન મુઝફ્ફરને અતિ ખેદ થયો. હિ. સ. ૯૩૦ (ઈ. સ. ૧૫૨૩)માં તેણે કેટલાક બદમાસો અને બળવાખોરોને શિક્ષા કરી. હિ. સ. ૯૩૧ (ઈ. સ. ૧૫૨૪) માં ચાંપાનેરથી ઇડર જતાં શાહજાદા બહાદુરખાને પોતાની જાગીર કમ છે એવી ફરિયાદ કરી. પાદશાહે અમુક કારણોને લઈને તે તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. નિરાશ થઈ બહાદુરખાન પાલ થઈ માળવા અને ત્યાંથી ચિતોડ આવ્યો. થોડા દિવસ ત્યાં ગાળી અજમેર થઈ મેવાત અને પછી દિલ્હી પહોંચ્યો. ત્યાં ઇબ્રાહિમ લોદીએ તેને આનંદથી વધાવી લીધો. સુલ્તાન મુઝફ્ફર આ સાંભળી બહુ જ પરેશાન થયો. તેણે ખુદાવન્દખાનને કહ્યું કે એને પત્ર લખી બોલાવી લો. આ જ સમયે ગુજરાતમાં મહાન દુકાળ પડ્યો. પાદશાહે દુઆ માંગી, જેનો સ્વીકાર થયો; પરંતુ ટૂંક સમયમાં તે બિમાર થઈ ગયો અને દિવસે દિવસે માંદગી ભારી થઈ ગઈ. તે દરમિયાન એને ખબર મળી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે સલ્તનતના સ્તંભો(વજીરો)માં તડ પડી છે: એક ભાગ બહાદુરખાનના પક્ષમાં છે અને બીજો લતીફખાનની તરફદારી કરે છે. તેણે પૂછ્યું કે બહાદુરખાનની કંઈ ખબર છે? ત્યારે તેને નકારમાં જવાબ મળ્યો. તેણે સિકંદરખાનને બોલાવી ભાઈઓ સાથે સારાસારી રાખવાની સલાહ આપી વિદાય કર્યો. કેટલાક દિન પછી જુમાની અઝાન થઈ ત્યારે તેણે કહ્યું કે મસ્જિદમાં જવાની મારામાં તાકાત નથી. તેણે હાજર રહેલાઓને મસ્જિદમાં મોકલી પોતે નમાઝમાં મશગૂલ થયો. નમાઝથી પરવારી થોડા જ વખતમાં તેણે દેહત્યાગ કર્યો.[1] તેણે કુલ ચૌદ વરસ અને નવ માસ રાજ્ય કર્યું.[2]

સ્ત્રી અને પરિવાર:—મુઝફ્ફરશાહને ત્રણ સ્ત્રી અને સંખ્યાબંધ સૈરંધ્રી હતી. તે જ પ્રમાણે પરિવારમાં આઠ પુત્રો અને બે પુત્રી હતાં. (૧) બીબી રાણી—સિંધની રાજકુંવરીથી–સિકંદર, રૂકય્યા અને આયશા; (૨) લખીમબાઈ—ગોહીલ રજપૂત—થી બહાદુરશાહ; (૩) રાજબાઈ—મહિબ રાણાની દીકરી(અસલ રજપૂત)થી લતીફખાન; (૪) બાકીના ચાન્દખાન, નસીરખાન, ઇબ્રાહિમખાન, અને બે બીજા પુત્રો દાસીથી હતા. તેઓમાં બીબી રૂકય્યાનું લગ્ન આદિલશાહ સાથે થયું હતું જે ખાનદેશ અને બુરહાનપુરનો પાદશાહ હતો. આયશાનું લગ્ન સિંધના શાહજાદા ફતહખાન સાથે થયું હતું. મુતસવ્વિર બિન ચાન્દે લખેલ 'તોહફતુલકારી' (હિ. સ. ૧૧૧૯)માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સિન્ધી બેગમનું નામ બોહજતુન્નિસા બેગમ હતું, અને બહાદુરશાહની માતું નામ રમ્ભાદેવી હતું જે ચિતોડના રાજાની ભાણેજ થતી હતી.[3]

---

૧. 'અન્તુરૂસ સાફિર' પૃ૦ ૧૯૨, બગદાદ,માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સુલ્તાન નમાઝ વખતે સિજદા કરતાં મરણ પામ્યો; પણ કોઈ બીજો ઇતિહાસ આ બાબતનું સમર્થન કરતો નથી.

૨. 'તબકાતે અકબરી,' ભા. ૩, કલકત્તા.

૩. હઝરત પીર મોહમ્મદશાહની દરગાહના કિતાબખાનામાં હસ્તલિખિત 'તોહફતુલકારી'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સિકંદરની તરફદારી કરનારા સદરે જહાન અને ચંગીઝખાને બહાદુરશાહના ખૂન માટે કાવતરું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીબી રાણી રાજકુંટુબની છોકરી હોવાના સમયથી દબદબા અને ભપકામાં રહેતી હતી. તેના પોતાના સાત હજાર જેટલા નોકરો હતા. તે અંદર તેમ જ બહારનાં કામોમાં લાગવગ ધરાવતી હતી. મુઝફ્ફરશાહ પોતે એટલો બધો તેના અંકુશમાં હતો કે તેની વિરુદ્ધ કોઈ બાબતમાં જઈ શકતો નહિ. બીબી રાણીએ અંદર તેમ જ બહારના સર્વ લોકોને એકઠા કરી મુઝફ્ફરશાહને પોતાના પુત્ર સિકંદરખાનને રાજ્યવારસ નીમવાની ફરજ પાડી. વળી બીજા શાહજાદાઓનું જોર તોડવાને હરેકને એકેક બબ્બે ગામ આપી સામર્થ્યહીન કરી મૂક્યા. શાહજાદા બહાદુરશાહને ફક્ત બે ગામ મળ્યાં હતાં: (૧) ગંજ કસ્બો જે અમદાવાદથી દસ કોસ ઉપર મહેમદાવાદ નજીક છે; (૨) ગુના કસ્બો જે અમદાવાદથી નવ કોસ ઉપર વટવા ગામ પાસે છે. તેમની આમદાની ખપપૂરતી ન હોવાથી બહાદુરશાહે વધારાને માટે માગણી કરી અને કહ્યું કે ઓછામાં ઓછી સિકંદરના જેટલી તો જાગીર મને મળવી જોઈએ, પરંતુ બીબી રાણીને લઈને તે આ પ્રમાણે કરી શકતો ન હતો. પરિણામે તેની દરખાસ્ત નામંજૂર થઈ. બહાદુરશાહે ખેદયુક્ત થઈ વટવામાં વસવાટ કર્યો, પરંતુ સિકંદરે તેની કતલ કરવાની કોશિશ કરી ત્યારે ત્યાંથી નાસીછૂટી દિલ્હીના ઇબ્રાહિમ લોદી પાસે હિ. સ. ૮૩૧ (ઈ. સ. ૧૫૨૪)ના રજબ માસમાં પહોંચ્યો.[૧] હિ. સં. ૯૩૦ (ઈ. સ. ૧૫૨૩) માં બીબી રાણી મરણ પામી;[૨] આથી સિકંદરનું કામ નરમ પડ્યું. કેટલાક અમીરો બહાદુરશાહના પક્ષમાં જતા રહ્યા, અને કેટલાકે લતીફખાનની તરફદારી કરી; પરંતુ આ કોકડાનો હજુ ઉકેલ થયો ન હતો, એટલામાં તો

રચ્યું હતું. આથી બહાદુરશાહ ત્યાંથી નાસી છૂટી ચિતોડના રાણા સાંગા પાસે ચાલ્યો ગયો હતો.

૧. 'મિરાતે સિકંદરી,' મુંબઈ, પૃ૦ ૧૮૮ અને 'ઝફરૂલવાલા' ભા. ૧, પૃ૦ ૧૨૮, લંડન.

૨. 'ઝફરૂલવાલા'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તે સિંધના શાહ જામે ફીરોઝના કાકાની પુત્રી હતી. અવસાન પછી તેના શબને તેના માબાપની કબર નજીક દફનાવવામાં આવ્યું. તે કબર લુહાન્યા ધોલોહર ગામમાં છે. ભા. ૧, પૃ૦ ૧૨૦, લંડન.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુઝફ્ફરશાહે પણ દેહત્યાગ કર્યો અને રિવાજ મુજબ રાજવારસ સિકંદર તખ્તનશીન થયો, પરંતુ એ જ માસમાં તેની કતલ થઈ અને ખુશકદમ ગુલામે (જેનો ખિતાબ ઇમાદુલ્મુલ્ક હતો) નસીરખાનને સુલ્તાન મહમૂદનો ઇલ્કાબ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો. તાજખાન નરપાલીએ બહાદુરશાહને એક કાગળ લખી બોલાવી લીધો. જ્યારે કંઈ પણ ટંટાફિસાદ વગર બહાદુરશાહ ગુજરાતનો પાદશાહ થયો, ત્યારે નસીરખાનની કતલ કરવામાં આવી. લતીફખાન એક જંગમાં જખ્મી થઈ મરણ પામ્યો. ચાંદખાન માળવાના સુલ્તાન પાસે પહોંચ્યો અને ઇબ્રાહિમખાન દિલ્હી નાસી છૂટચો. આ રીતે મુઝફ્ફરશાહની ઓલાદનો અંત આવ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મુઝફ્ફરશાહી'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મંગલાચરણ

ખુદાની સ્તુતિઃ—ખુદાનો દાસ બહારથી ક્ષુલ્લક માલૂમ પડે છે; પરંતુ જનસમૂહમાં તે તમામને પ્રિય હોય છે. ખુદા દાનેશ્રી નૃપતિ છે. તે જ આદેશ કરે છે અને તે જ માફી બક્ષે છે. સર્વ પ્રાણીમાત્રનાં સુખદુઃખનો દેનાર તેમ જ હણનાર તે જ છે. આખી દુનિયાને સર્વ વસ્તુ તેની આજ્ઞાથી મળે છે.

પેગમ્બર (સલ.)ની તારીફ:-મોહમ્મદ પેગમ્બર (સલ.)ના પવિત્ર આત્મા ઉપર અગણિત દુઆ અને રહેમત હજો. તે આખી સૃષ્ટિનું સત્ત્વ છે અને 'મકામે મહમૂદ'ના[1] માલિક છે. એ જ પ્રમાણે તેમના વંશજો અને સાથીઓ ઉપર પણ ખુદાની રહેમત હજો. પેગમ્બરપોથી મોહમ્મદ પેગમ્બર પછી ખતમ થઈ ગઈ. તેનાથી જ એની શરૂઆત[2] થઈ હતી, અને તેના પછી જ એનો અંત આવ્યો.

સર્વ વિદ્વાનો જાણે છે કે ખુદાનાં તમામ કાર્યો હિકમતના પાયા ઉપર રચાયેલાં છે. જગતની મહાન સલ્તનતોની હારજીતનો આધાર પણ એ જ ખુદાઈ હિકમત ઉપર રહેલો છે.

---

૧. 'મકામે મહમૂદ'નો ખરો અર્થ તો સુંદર જગ્યા થાય છે. પરંતુ હદીસમાંથી માલૂમ પડે છે કે તે જન્નતમાં એક ખાસ જગ્યાનું નામ છે જ્યાં પેગમ્બર વાસ કરે છે.

૨. હદીસમાંથી જણાય છે કે સૃષ્ટિ પેદા કર્યા પહેલાં ખુદાએ મોહમ્મદ પેગમ્બરનો પ્રકાશ પેદા કર્યો હતો. મુસલમાનો એમ માને છે કે પેગમ્બર છેલ્લા પેગમ્બર છે અને તેના પછી કોઈ થશે નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જી (માળવાના સુલ્તાન)ના ભાઈ સુલ્તાન મોહમ્મદ[1] ખલ્જી વિશેની બીના આ બનાવોના પુરાવારૂપે ગણી શકાય. જ્યારે તે ગુજરાતના સુલ્તાન મુઝફ્ફરના દરબારમાં આવ્યો ત્યારે તેણે મુલાકાત બાદ વિનંતી કરી કે આપ માન્ડુ[2] (મન્ડુ) જીતી મને આપો. પરંતુ સુલ્તાન મુઝફ્ફરનું દિલ જામેજમ (જમશેદ બાદશાહનો પ્યાલો જેમાં દુનિયાની સર્વ વસ્તુ નિહાળી શકાતી હતી) તેવું હતું. આથી તેની ભાવિ અભિલાષા તે કળી ગયો[3], અને તેના વિચક્ષણ મગજમાં એ વાત ઊતરી પડી કે મોહમ્મદ ખલ્જીમાં આધિપત્યશક્તિ નથી. આ કારણથી તેણે તેના તરફ પૂરતું લક્ષ્ય આપ્યું નહિ.

---

૧. સુલ્તાન મોહમ્મદ માળવાના પાદશાહ ગ્યાસુદ્દીનના પુત્ર નાસિરુદ્દીનનો પુત્ર હતો. તે પોતાના ભાઇ મહમૂદની ગાદી પચાવી પડચો હતો. પરંતુ મહમૂદે લડાઇ કરી ફરીથી પોતાની ગાદી લઈ લીધી. હવે ગુજરાતનો સુલ્તાન મુઝફ્ફરની મદદ માટે આવ્યો હતો. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ. ૧૩૧.

૨. મન્ડુઃ–માળવાનું પાટનગર હતું, ત્યાં એક મજબૂત કિલ્લો હતો. મુસલમાનોના પહેલાં રાજા ભોજના સમયથી ઉજ્જેન બદલે ધાર રાજધાની હતી.

૩. હિ. સ. ૯૧૭માં સુલ્તાન મોહમ્મદશાહ ખલ્જી ગુજરાતમાં આવ્યો અને તેણે ચાંપાનેરમાં મુકામ કર્યો. સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહે થોડા દિવસમાં તેની સાથે માળવા જઇ બન્ને ભાઇઓ વચ્ચે સુલેહ કરવાનું અને અર્ધું અર્ધું રાજ્ય બંને વચ્ચે વહેંચી આપવાનું વચન આપ્યું. કર્મ-સંજોગે ઇરાનના એલચીનો પણ તેની પાસે જ મુકામ હતો. એક દિવસ વાતચીતમાં બંને વચ્ચે અણબનાવ થયો અને તકરાર સુધી વાત પહોંચી ગઇ. ગુજરાતના લોકોએ સુલ્તાન મોહમ્મદ ખલ્જીનો પક્ષ લીધો. તેમાં ઇરાનના એલચીનાં કેટલાંએ માણસોની કતલ થઇ. મહામહેનતે આ તોફાન દાબી દેવામાં આવ્યું. આ બનાવથી સુલ્તાન મુઝફ્ફરના દિલમાં મોહમ્મદ ખલ્જી પ્રત્યેની માનવૃત્તિ ઓછી થઈ ગઈ અને ખુદ મોહમ્મદ ખલ્જીને પણ એટલી બધી શરમ આવી કે સુલ્તાન મુઝફ્ફરને ચેતાવ્યા વગર ગુજરાતથી પલાયન થઈ ગયો. આ બનાવને ઇતિહાસકારો ઉડાવી મૂકે છે અને માત્ર એટલું જ લખે છે કે તેનામાં આધિપત્યશક્તિ નહોતી તેથી પાદશાહે તેને મદદ ન કરી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજું ઉદાહરણ મુઝફ્ફરશાહની શાદિયાબાદ (મન્ડુ, માળવા)-ના કિલ્લાની જીત છે. તેણે રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવામાં 'દમે ઈસ્વી'ના[૧] જેવો ચમત્કાર બતાવ્યો હતો.

આ એક પામર, સંસ્કાર અને સુલક્ષણથી સંતુષ્ટ[૨] વિનંતી સાથે અરજ કરે છે કે આ પુસ્તક કેવળ બાદશાહી ફરમાનથી હું લખું છું, કારણ કે આ રંક પુરુષે (મેં) વિખરાયેલાં મોતી એક હારમાં કદી ગૂંથ્યાં નહોતાં તેમ જ સાહિત્યશૈલીની લટમાં પરોવ્યાં નહોતાં. બલ્કે આ વિષય[૩] મેં કદી ઘટિત રીતે શરૂ કર્યો નહોતો. પરંતુ હઝરત શહરિયાર મુઝફ્ફરશાહની કીમિયા જેવી અસરકારક નજર ઉપર મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તેથી આશા છે કે સદ્દગુણોનાં પૃષ્ઠોની સાહી જે જમાનાના ગુલાબી ચહેરા ઉપર તરુણ પ્રિયતમાના તલની માફક સુંદરતા અને લાવણ્યનો વધારો કરે છે, તે વિદ્વાનોની નજરને ભાવશે.

---

૧. ઈશુ ખ્રિસ્તની ફૂંક જેનાથી મરેલા સજીવન થતા હતા.

૨. ગ્રંથકર્તાએ આ શબ્દો પોતાને માટે વાપર્યાં છે. તેણે પોતાનું નામ લખ્યું હોત તો કેવું સારું થાત!

૩. અહીં 'વિષય' શબ્દ ઇતિહાસ માટે વાપરવામાં આવ્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧

મુઝફ્ફરશાહનું શાદિયાબાદ[1]ના કિલ્લા તરફ લક્ષ્ય

બાબત એવી છે કે આ મહાન પાદશાહના દરબારીઓના કાને એવી વાત[2] આવી કે મેદનીરાય[3] હરામખોરે પોતાના વડીલોના

---

૧. શાદિયાબાદ:—આ એક મજબૂત કિલ્લાનું નામ છે, જે પાટનગરમાં માળવાના સુલ્તાન અલપખાને બંધાવ્યો હતો. 'ફરિશ્તો', ભા. ૪; પૃ૦ ૫૦૧.

૨. હિ. સ. ૯૧૮માં જ્યારે મેદનીરાયના જોરજુલમ અને અન્યાયની ખબર સુલ્તાન મુઝફ્ફરના કાને પહોંચી ત્યારે તે એક સૈન્ય લઈ માળવા તરફ રવાના થયો. ઇડરના મામલાનો નિકાલ કરી, હિ. સ. ૯૧૮માં તે ધાર પહોંચ્યો. ત્યાંનો ગવર્નર તાબે થયો, એટલામાં તેને ખબર મળી કે સુલ્તાન મોહમ્મદ જેને ખાનજહાન વઝીરે ગુજરાતથી બોલાવ્યો હતો તેણે ચંદેરીનો કબજો લીધો છે અને તેમનો સામનો કરવા માટે સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જી મેદનીરાયની ગેરમુસ્લિમ (જેમાં કોઇ મુસલમાન ન હતું) ફોજ લઇ ત્યાં ગયો છે. સુલ્તાન મુઝફ્ફરે કહ્યું કે હું તો મેદનીરાયના પંજામાંથી તેને મુક્ત કરવાને આવ્યો છું. અને મહમૂદ પંડે તેને લઇને હરીફ સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયો છે. તો છતાં પણ ધારમાં તે એ ખ્યાલથી રહ્યો કે કદાચ બંને ભાઈઓ વચ્ચે સુલેહ કરવાની તક મળી જાય. પરંતુ તરત જ ખબર મળી કે મોહમ્મદની હાર થઇ છે અને તેણે દિલ્હીના પાદશાહની મદદ માંગી છે. દિલ્હીના પાદશાહનું લશ્કર પણ આવી ગયું અને મહમૂદ ખલ્જી સામે યુદ્ધના મોરચા મંડાયા. પરંતુ બન્ને વચ્ચે અણબનાવ થવાથી દિલ્હીનું લશ્કર પાછું ગયું અને ખાનજહાન માર્યો ગયો. સુલ્તાન મોહમ્મદ અને તેના સાથીઓએ માફી માગી. સુલ્તાન મહમૂદે તોફાન શાંત કરવા માટે સર્વની માફીનો સ્વીકાર કર્યો. સુલ્તાન મોહમ્મદને જાગીર આપવામાં આવી તેથી તે પણ સંતુષ્ટ થયો. સુલ્તાન મુઝફ્ફરને આ બાબતોની માહિતી મળી ત્યારે વધારે વખત ત્યાં રહેવું તેને ઠીક લાગ્યું નહિ. અને હિ. સ. ૯૧૯ માં ચાંપાનેર આવ્યો. ઉપર જણાવેલા બનાવો ગ્રંથકર્તાએ ઉડાવી દીધા છે. અને બીજી વખત હિ. સ. ૯૨૩ માં મહમૂદ ખલ્જી જ્યારે મેદનીરાયની બીકથી ભાગી ગયો ત્યારથી તેણે પુસ્તકની શરૂઆત કરી છે.

૩. મેદનીરાય સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીના ઉમરાવોમાંનો એક હતો જેણે સૌથી પહેલાં તેને મદદ આપી હતી અને પાછળથી તે ગાદી પચાવી પડચો હતો. 'ફરિશ્તા,' ભા. ૨, પૃ. ૫૮૫.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીની આજ્ઞા અનુસાર વર્તન રાખવાનું બંધ કર્યું છે અને ઇસ્લામી આધિપત્યને તાબે થતો નથી. તે નીચ અને શેતાની પુરુષોની દોરવણીથી મુસલમાનો ઉપર બેહદ જુલમ ગુજારે છે, અને પવિત્ર મસ્જિદો પાયમાલ કરવાની કોશિશ કરે છે. વળી તે મુસલમાન છોકરીઓને કબ્જામાં લઈ હિંદુ બનાવે છે અને નીડરતાથી પવિત્ર લોકોનું લોહી રેડે છે. તે મહાન પાદશાહ મુઝફ્ફરશાહ (ગુજરાતી)ના રોષભર્યા સ્વભાવથી ગાફિલ છે. કિલ્લાની મજબૂતી, સૈન્યની જમાવટ, અને યુદ્ધશસ્ત્રોની રેલછેલથી તે બેહદ મગરૂર થઈ ગયો છે. તેના હિતેચ્છુ સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીને તેણે પોતાના સમર્થ કબ્જામાં લઈ લીધો છે. પરિણામે ઇન્સાફનો પાયો હાલમડોલ થઈ ગયો છે અને રાજ્યકાનૂનોનો અમલ થતો બંધ થઈ ગયો છે. ઠેરઠેર હુલ્લડો મચી ગયાં છે. તે એટલે સુધી કે અમીર ઉમરાવો અને વિદ્વાનો રાજ્યની ગેરસહીસલામતી જોઈ વતન છોડી ચાલ્યા ગયા અને કમજોર લોકો ઉપર મુસિબતોના પહાડ તૂટી પડ્યા.

જો ધર્મરક્ષક પાદશાહ શક્તિહીન લોકોની કૂમકે આવી આશ્રય આપવાની બાબત તરફ લક્ષ્ય આપી માળવાને તેની માલિકીમાંથી મુકત કરે તો જ મુસલમાનોના જાનમાલની સલામતી રહે અને રાજ્યમાં નિર્ભયતા કાયમ થઈ જાય એમ હતું. રાજાના દરબારીઓ પણ ભૂંડાઈ દૂર કરવામાં અને ભલાઈ જારી રાખવામાં નિત્ય પ્રયાસ કરતા હતા. આ કારણોને લઈને તેણે આ તોફાનોની આગ હોલવવામાં પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા. સુલ્તાનનો ઇરાદો મક્કમ થઈ ગયો ત્યારે તેના ફરમાન મુજબ અમીરઉમરાવો ખત્મે કુરાન (કુરાન પૂરેપૂરું પઢવામાં) મશગૂલ થઈ ગયા[૧]. તે જ સમયે સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહે પણ કુરાને શરીફનો એક ભાગ મંગાવ્યો અને શુભ[૨] શુકનના ખ્યાલથી તેની છેવટની આયત (ચરણ) નીચે પ્રમાણે નીકળી:—

૧. મુસલમાનોમાં રિવાજ છે કે જ્યારે કોઇ મહત્ત્વનું કામ કરવાનું હોય છે ત્યારે તેઓ કુરાને શરીફ તેમજ બુખારી અને મુસ્લિમ જે હદીસનાં પુસ્તકો છે તે પણ સંપૂર્ણ વાંચે છે.

૨. ઇસ્લામ ધર્મ શુકનમાં માનતો નથી. પરંતુ બીજી કોમોની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"પછી અલ્લાહના ફરમાનથી તેમને હાર આપી અને દાઉદે જાલુતની કતલ કરી. ખુદાએ તેને હિકમત અને રાજ્યની બક્ષિસ આપી. તે ઉપરાંત જે કંઈ ઇચ્છા દર્શાવે તે તેમને શીખવી દીધું. અને જો ખુદા એકબીજાની દરમિયાનીથી લોકોને દૂર ન કરતો રહેત તો અલબત્ત પૃથ્વી ઉપર તોફાન મચી જાત. પરંતુ ખુદા આખા જગતમાં સચ્ચાઈનો સ્થાપનાર છે. આ તારી સામે સાક્ષાત્ ખુદાની નિશાનીઓ પડી છે અને બેશક તું એક પેગમ્બર છે."[૧]

સુલ્તાને કુરાન ખતમ કર્યું ત્યાર પછી શુભ શુકન પોતાના લક્ષમાં રાખીને હિ. સ. ૯૨૩ (ઇ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલ્કાદા માસની ચોથી તારીખે અને ગુરુવારના દિવસે તે જેહાદના[૨] ઈરાદાથી ઘોડા ઉપર સવાર થયો. નગારાના ઘોંઘાટ અને શરણાઈના અવાજથી જમીન અને આસ્માન ગાજી ઊઠ્યાં. સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને પ્રચંડ હિંમત સાથે મેદનીરાયનું નિકંદન કાઢી સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીને તેનું રાજ્ય

સંગતથી મુસલમાનોમાં પણ એવો રિવાજ બહુ જ પ્રમાણમાં જારી થઈ ગયો છે. હવે જુદીજુદી જાતનાં શુકન અને અપશુકન ગણાવા લાગ્યાં. ધાર્મિક લોકો ઘણું કરીને શુકન માટે કુરાન, હદીસ અને હાફિઝના દીવાનનો ઉપયોગ કરે છે. ઘણાંખરાં પુસ્તકોમાં શુભ શુકન કરવાની રીત આ પ્રમાણે છે: શુભ શુકન ચાહનાર પહેલાં સ્નાન કરી દો રકઅત નમાઝે નફીલ પડે છે. ત્યારપછી દરૂદ (નમાઝનો ભાગ) બોલી નિર્ણય કરે છે કે પુસ્તકના અમુક પૃષ્ઠની પહેલી કે સાતમી લીટીને શુકનરૂપે ગણીશ. ત્યારપછી તે ખોલીને જુએ છે. જો માફક આવે તો તે ઇરાદાનો અમલ કરે છે, નહિ તો તે વિચાર માંડી વાળે છે. કોઈ કોઇ વખત બૂરાઈ અને ભલાઈની માહિતી મેળવવા માટે પણ શુકન લેવામાં આવે છે. મહમૂદ આઝમ ગાદી ઉપર બેઠો તે વખતે ઉમરાવોએ દીવાને હાફિઝમાંથી શુકન જોવા માટે આમ કર્યું હતું.

૧. કુરાને શરીફના બીજા પારાની છેલ્લી આયત (ચરણ)

૨. જો મુસલમાનોની ધાર્મિક આઝાદીમાં કોઇ પણ જાતનો વાંધો આવે અને તે માટે યુદ્ધ કરવું પડે તો તેને જેહાદ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આજકાલ તો પરધર્મી (ગેરમુસ્લિમ)ની સાથેના યુદ્ધને પણ જેહાદ કહેવામાં આવે છે. મારા અભિપ્રાય મુજબ એ તદ્દન ખોટું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફરીથી સોંપવા માટે તેણે શાદિયાબાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ટૂંકમાં અહીંથી લશ્કર રવાના થયું અને ખુદાની સહાયથી ફતેહાબાદ કસ્બો જે હાલોલ[1] નામે ઓળખાય છે ત્યાં પડાવ નાખ્યો. સૂર્યાસ્ત થયો અને રાત પડી ત્યારે ભકોરથી એક કાસદ મહમૂદ ખલ્જી તરફથી ખાન આઝમ કૈસરખાનની[2] પાસે આવ્યો અને અરજી આપી.[3] તેમાં લખ્યું હતું કે માળવાનો સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જી પોતાના વજીર

---

૧. હાલોલઃ—એ ગોધરા પાવાગઢ લાઇન ઉપર એક નાનો કસ્બો છે, જે ચાંપાનેરથી દસ ગાઉ અને અમદાવાદથી પચાસ ગાઉ દૂર અગ્નિ-ખૂણામાં આવેલો છે. મુઝફ્ફરના પુત્ર સુલ્તાન સિકંદરની કબર એ જ જગ્યા ઉપર છે ('મિરાતે અહમદી,' છેલ્લો ભાગ, પૃ૦ ૨૦૮). એક સમય એવો હતો કે જે વખતે આ કસ્બો બહુ જ આબાદ હતો. હાલમાં તો એ સાધારણ થઇ ગયો છે. કાલોલ કસ્બો એની નજીકમાં જ છે. અસલ હાલોલ એક બાગનું નામ હતું, જે એક ગુજરાતીએ ઇરાની પદ્ધતિ મુજબ તૈયાર કર્યો હતો. મહમૂદ આઝમે ખુશ થઇ તેને મોટું ઇનામ આપ્યું હતું. ધીમે ધીમે વસ્તી વધતી ગઇ અને બાગ વેરાન થઈ ગયો અને ગામના સ્વરૂપમાં ફેરવાઇ ગયો. ('મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૧૦)

૨. ખાન આઝમ કૈસરખાન રાજ્યના ઉમરાવોમાંનો એક હતો. માળવા સરહદની જોખમદારી તેને શિરે હતી. ભકોર જે દાહોદથી ૧૦ ગાઉ ઉપર છે, તે તેની જાગીરમાં હતું ('ઝફરૂલવાલા,' પૃ૦ ૧૦૨; અને 'સિકંદરી,' પૃ૦ ૧૪૬). એ જ જગ્યા ઉપર મહમૂદ ખલ્જી રહ્યો હતો અને ત્યાંથી જ તેણે કાસદ મોકલ્યો હતો. ખાન પોતે ચાંપાનેરમાં હતો. તે ખરેખર અહમદશાહ પહેલાનો દૌહિત્ર હતો, અને તેનો બાપ ખાનદેશના રાજા ગઝનીખાનનો પૌત્ર હતો.

૩. ગ્રંથકારે ખરેખર બે બનાવોને મેળવી દીધા છે. આ વાત 'ઝફરૂ-વાલામાં, સવિસ્તર વર્ણવામાં આવેલી છે. દાહોદ જિલ્લો કૈસરખાનને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો હતો, અને તે વખતે કૈસરખાન ચાંપાનેરમાં હતો. જ્યારે મહમૂદ ગુજરાતની સરહદ ઉપર પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાંના પટેલે તેને એક સુંદર જગ્યા ઉપર ઉતારો આપ્યો અને કાસદ મારફતે કૈસરખાનને તેણે તરત જ ખબર આપી. તે લગભગ મધ્યરાત્રિએ ત્યાં પહોંચ્યો. કૈસરખાને રાત્રિના ઉત્તરાર્ધમાં મુઝફ્ફરને આ વાતની માહિતી આપી. બીજે દિવસે સવારે સુલ્તાન મહમૂદનો કાસદ ત્યાં આવ્યો જેથી પહેલા કાસદની વાતને સમર્થન મળ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેદનીરાયની બીકથી ભાગી જઈ આપના દરબારમાં હાજર થવાનો ઇરાદો રાખે છે અને અત્યારે એક સારા સરદારની સાથે રહે છે. તે ખાન આઝમના નોકરોમાંનો એક છે. સરદારે તેને આપની દોલત અને નસીબની હિમાયતમાં આશ્રય આપ્યો છે. જ્યારે રાત્રિના ઉત્તરાર્ધમાં ખાન આઝમ કૈસરખાને પ્રચંડ રાજ્યાસન સુધી એ અરજી[1] પહોંચાડી અને જ્યારે મોટે પરોઢિયે પ્રૌઢ રૂપ પકડયું ત્યારે સત્યપ્રિય રાજાએ ફરમાવ્યું કે પેગમ્બરોની સુન્નત (રિવાજ) છે કે જે બાબત માટે તમો શક્તિહીન હો તેનાથી તમારે દૂર રહેવું.[2] સૂર્યોદય સમયે સુલ્તાને ઘોડા ઉપર જીન બાંધવાનો હુકમ કર્યો અને યુદ્ધગીત ગાવાનું સૂચન કર્યું.

હિ. સ. ૯૨૩ના ઝુલ્કાદા માસની છઠ્ઠી તારીખ ને શનિવારે શાહી ધ્વજો શહેર (મન્ડુ) તરફ ફર્યાં.

આ બાબતની જાણ થયા બાદ ઠેકઠેકાણે લશ્કરની ભરતી શરૂ થઈ અને હરેક મુલકમાંથી સૈન્યો રણક્ષેત્રો તરફ રવાના થયાં.

ખાન આઝમ કૈસરખાનને ખાસ ખિલાતની ભેટ આપી માનવંત કર્યા બાદ જંગી જંગલના કેસરી જેવા ૩૦,૦૦૦[3] ઘોડેસવાર યોદ્ધાઓ તથા ૫૦ પહાડી બદની અને ભયાનક હાથીની સાથે

---

૧ સુલ્તાન મુઝફ્ફર બીજો (હલીમ એટલે કે મળતાવડા સ્વભાવવાળો એવા નામથી ઓળખાતો હતો) એવા પાદશાહોમાંનો હતો જે વહેલી સવારે ઊઠી નમાઝે તહજ્જુદ (રાત્રિની નમાઝ) પઢતો હતો. અને આ જ કારણથી મજફ્ફર ખાન પોતાનાં કામોમાં ફતેહમંદ થઈ શકયો હતો.

૨. એટલે કે જ્યારે દુશ્મનનો સામનો ન કરી શકાય ત્યારે લડીને પોતાની ખરાબી કરવી તેના કરતાં ત્યાંથી બીજી તરફ જવું એ વધારે સારું છે, જેમકે નોહ, ઇબ્રાહીમ, મુસા, જીસસ ક્રાઇસ્ટ, અને મોહમ્મદ પેગમ્બર જેવાઓએ પણ કર્યું હતું. મહમૂદ ખલ્જીએ પણ તેમ જ કર્યું, એટલે કે તે માળવા છોડી ગુજરાતમાં આવ્યો.

૩. શકય છે કે આ ફોજ મહી નદી પાસે રસ્તો બંધ કરવાના ખ્યાલથી મોકલવામાં આવી હશે, જેથી કરીને દક્ષિણમાંથી કોઈ પણ મદદ મળી ન શકે. વળી એમ પણ હોય કે સરહદ ઉપર આવેલા દેવલા ગામનો કબજો લેવા માટે પણ આગળથી તે ફોજ રવાના કરવામાં આવી હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂર્તિપૂજકોના સૈન્ય ઉપર ફતેહ હાંસલ કરવા તેમ જ સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીને માળવાની ગાદી ઉપર બિરાજમાન કરવાનું નક્કી કરી મહમૂદના તરફ રવાના કર્યો.[1]

ત્યારપછી પાદશાહની ફોજે ત્રણ મન્ઝિલ કાપી. હિ. સ. ૯૨૩ (ઇ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલ્કાદાની ૧૧ મી તારીખે ગોધરામાં[2] પડાવ નાખ્યો. તંબૂની રેલછેલથી મેદાન ચળકતી ચાંદનીથી છવાયેલા આસ્માન જેવું નજરે પડતું હતું, તેથી પહાડ અને મેદાન ઝગઝગી ઊઠ્યાં હતાં.

આગલા પાદશાહોના નિયમો અનુસાર જ્યારે પાદશાહ એવા અગત્યના કામ ઉપર જતો જેમાં વધારે દિવસ જવાનો સંભવ હોય ત્યારે રાજ્યહિતના ખ્યાલથી પોતાના વડા પુત્રને તે પાટનગરમાં મૂકી જતો હતો, કારણ કે તે રાજ્યહિતો સારી પેઠે સમજતો હતો. દાખલા તરીકે હિ. સ. ૯૨૩ (ઇ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલ્કાદા માસની ૨૧મી

---

૧. ગ્રંથકારની આ બાબતની પુષ્ટિરૂપે બીજા કોઈ ઇતિહાસમાં કંઈ મળ્યું નથી. આ બનાવો વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે મુઝફ્ફરશાહને ખબર થતાં વેંત જ એક આદમીને તેણે શાહી તંબૂ વગેરે તૈયાર કરવાને રવાના કર્યો. તેણે કૈસરખાનને શાહી જરૂરિયાતો, શાહી કોઠી અને ભંડારમાંથી લઈ તરત જવાને તથા ખરી પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરવાને હુકમ કર્યો. તે બીજા ઉમરાવો સાથે ગયો અને મહમૂદ ખલ્જીને મળી સર્વ બાબતોની ખબર પાદશાહને આપી. કોઈ પણ જગ્યાએ ૩૦,૦૦૦ ફોજ વિશે લખવામાં આવ્યું નથી. સંભવ છે કે તે ફોજ અહીંથી સાથે ગઇ હોય, અને આગળ વધી સરહદી ભાગમાં મહી નદી તરફ રવાના થઈ હોય. 'તબકાતે અકબરી'માંથી માહિતી મળે છે કે સુલ્તાન મુઝફ્ફરની માળવાની સફર પહેલાં આ ફોજ મોકલવામાં આવી હશે. 'ફરિસ્તા' પણ આ વાતને પૃષ્ટિ આપે છે. '(ફરિશ્તા,' ભા. ૪, પૃ૦ ૪૧૮)

૨. ગોધરા:—હાલોલ અને પાવાગઢની લગોલગમાં એક મશહૂર કસ્બો છે. આ જગ્યા ઉપર ઈમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમે મુઝફ્ફરના પુત્ર સુલ્તાન સિકંદરના શહીદ (ધર્માર્થે પ્રાણત્યાગી) થયા પછી તેના (મુઝફ્ફરના) પુત્ર નસીરખાનને સુલ્તાન મહમૂદના નામથી ગાદી ઉપર બેસાડચો અને તેના નામના સિક્કા પડાવ્યા. જોકે સિક્કા બહુ જ ઓછા છે. મેં તે જોયા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તારીખ ને રવિવારને દિને સલ્તનતના બાગના છોડરૂપી શાહઝાદા સિકંદરખાનને કુબ્બતુલ ઇસ્લામ તરફ રવાના કર્યો.[1]

બીજા વકરવાળા શાહઝાદાઓ એટલે કે શાહઝાદા લતીફખાન અને શાહઝાદા બહાદુરખાન જે સલ્તનતના આસમાનના બે ચળકતા સિતારા અને વિજયી આકાશના શુક્ર અને બૃહસ્પતિ હતા તેમને તે જ રવિવારને દિને હિ. સ. ૯૨૩ (ઇ. સ ૧૫૧૭) ના ઝુલ્કાદા માસની ૨૧મી તારીખે પોતાની સાથે લઈ મુઝફ્ફરાબાદ (શરમ્બની) તરફ કૂચ કરી.[2]

ત્યારપછી ચાર મન્ઝિલ આગળ વધી રાજ્યઆશ્રિત પાદશાહનો તંબૂ ઊભો કરવામાં આવ્યો. આવી રીતે એક પછી એક મંઝિલ કાપતાં કાપતાં મહમૂદ ખલ્જી રહેતો હતો તે હદમાં તે પહોંચી ગયો. હિ. સ. ૯૨૩ (ઇ. સ. ૧૫૧૭)ના ઝુલ્કાદા માસની ૨૭મી તારીખ અને શનિવારને દિને પાદશાહે ભિન્ન ભિન્ન જાતનો જંગમ સામાન અને રોકડા પૈસા બહુ જ માનભરતબાસર મહમૂદ ખલ્જી તરફ રવાના કર્યા. તેમાં જીન કસેલા તુર્કી અને અરબી ઘોડાઓ પણ હતા. દરેક જાતનાં શસ્ત્રો જેવાં કે બખ્તર, લાલડેરા, તંબૂ, શયનગૃહ અને દબદબાનાં તથા ભપકાદાર સર્વ સાધનો આપી પોતાના ખાસ સાથીઓ

---

૧. શાહઝાદા સિકંદરખાન સુલ્તાન મુઝફ્ફર બીજા (હલીમ) નો વડો પુત્ર હોવાથી રાજ્યનો વારસ હતો. તે બહુ જ ખૂબસૂરત અને સુંદર સ્વભાવનો હતો, પરંતુ રાજદ્વારી મામલામાં કાબેલ નહોતો. આ જ સબબથી તેના પિતાના પછી ગાદીએ આવ્યો કે તરત જ થોડા માસમાં અમીરોના હાથે તેનું ખૂન થયું. સંશોધનનો તેને બહુ જ શોખ હતો. જામએ સિકંદરી—એક જાતનું કપડું—જે ગુજરાતમાં બનતું હતું તેની શોધ તેણે કરી હતી. ('મિરાતે સિકંદરી,' સુલ્તાન સિકંદર વિશેનું બયાન). હિ. સં. ૯૩૨ (ઈ. સ. ૧૫૨૫)ના જમાદીઉસ સનીની બીજી તારીખે તે ગાદીએ બેઠો હતો અને અઢી માસ પછી હિ. સં. ૯૩૨ (ઇ. સ. ૧૫૨૫)ના શાબાન માસની ૧૪ મી તારીખે તે શહીદ થયો.

૨. આ લડાઈમાં શાહઝાદા બહાદુર પણ હતો અને ઘણું કરી જ્યારે બહાદુરશાહે માળવા ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે આ જ અનુભવને લઇ ને તેણે ફાયદો ઉઠાવ્યો હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાથે તેણે મોકલ્યાં. સુલ્તાન મહમૂદ ખલજીએ પાદશાહની બક્ષિસો ઝીણવટથી જોઈ, જે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ અને સત્યનિષ્ઠાનાં ઝાડનાં ઉમદાં ફળ હતાં. હિ. સં. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭)નાઝુલ્હજ્જના માસની ૫ મી તારીખને શનિવારને દિને સૂર્ય જેમ ચમકનાર અને સૃષ્ટિને શણગારનાર ઝંડાઓ સાથે બે મંઝિલ ચાલી રમ્બાપુરમાં તેણે મુકામ કર્યો. તેણે કૈસરખાન જે મહમૂદની સાથે હતો તેને બોલાવી એક સૈન્ય આપ્યું જેમાં વૃદ્ધ આકાશે કદી નહી જોયેલા હોય એવા શૂરવીર યુવાનો હતા. વળી તેણે તેને પોતાના હાથીખાનામાંથી વીસ પહાડી બદની હાથી, નાસ્તિકવિનાશક તલવાર અને ખર્ચ માટે ખજાનો આપીને વિદાય કર્યો. આ ઉપરાંત તેની સાથે એક કીમતી તલવાર સુલ્તાન મહમૂદ ખલજી માટે પણ મોકલી.

હિ. સ. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલ્હજ્જા માસની ૮ મી તારીખ ને મંગળવારને દિવસે કોર નામની જગ્યા ઉપર મુબારક ઝંડા ઊભા કરી તંબૂઓ નાખવામાં આવ્યા. બુધવારના દિવસે લોકોએ જાહેર કર્યું કે પોતે સુલ્તાન સિકંદર લોધી[1] દિલ્હીના પાદશાહની જિંદગીનુ પુસ્તક બંધ કર્યું છે. તેના જીવનના દિવસો ભરાઈ ગયા હતા તેથી તેનો આત્મા આ ફાની દુનિયામાંથી બાકી દુનિયામાં કૂચ કરી ગયો. ખુદા તેના આત્માને શાંતિ અર્પો.

આ ખબર સાંભળી કે તાબડતોબ દીનદાર પાદશાહે તાઝિયતની રૂઢિ અનુસાર વર્તી પાન અને શરબતનો રિવાજ અદા કર્યો. તે ત્યાં જ કુરબાન ઇદની નમાઝ પઢ્યો અને સુલ્તાન મહમૂદ ખલજી માટે કુરબાની કરવાને એટલી બધી બકરી, ગાય અને ઊંટ મોકલ્યાં કે

---

૧. સિકંદર લોધીઃ–લોધી વંશનો બીજો રાજા હતો. તે હિ. સ. ૮૯૪ (ઈ. સ. ૧૪૮૮) માં દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો હતો. તેના સમયમાં અનાજની બહુ સોંઘવારી હતી. તે ઉદાર, સદ્ગુણી અને ન્યાયી પાદશાહ હતો. તે વિદ્વાનોની કદર કરતો હતો અને સૂફીઓમાં માનીતો હતો. હિ. સ. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલ કાદાની ૭ મી તારીખે તેનું અવસાન થયું હતું. 'ફરિશ્તા' પૃ૦ ૧૫૮, ભા. ૨, ઉર્દૂ, હૈદ્રાબાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આટલું વૃદ્ધ હોવા છતાં આસ્માનની આંખ આ અગણિત સંખ્યા નિહાળી વધ કરેલી બકરીની આંખ માફક ફાટેલી રહી ગઈ.

હિ. સ. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલ્હજ્જા માસની ૧૧ મી તારીખ ને શુક્રવારને દિવસે જગઆશ્રિત પાદશાહે એ મંઝિલ આગળ વધી દન્તીકાનૂત નામના ગામમાં તારાની જેમ બેશુમાર લશ્કરી તંબૂઓ સાથે પડાવ નાંખ્યો. તે જ સ્થાન ઉપર બીજે દિવસે પણ રહ્યો. ત્યાં રાજ્યના અભિમાનરૂપ, ઉમરાવોમાં અગ્રેસર, મજિલસપ્રેમી, પરાક્રમ અને શૌર્યમાં મશહૂર એવા ફતેહખાને હાજર થઈ બાદશાહની ફર્શને ચુંબન કરવાનું માન પ્રાપ્ત કર્યું. હિ. સ. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલ્હજ્જા માસની ૧૪ મી તારીખ ને સોમવારને દિવસે પાદશાહે તમામ લશ્કર સાથે દેવલા[1] નામના ગામમાં મુકામ કર્યો.

---

૧. દેવલા મહી નદીની પાસે એક મોટો કસ્બો છે. ચંદેરીથી કેટલાક દિવસની મુસાફરી કર્યા બાદ આ કસ્બો આવે છે. 'ઝફરૂલવાલા' ભા. ૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૨

સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીની સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહ સાથે મુલાકાત

હિ. સ. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલ્હજ્જા માસની ૧૫ મી તારીખે શિકારના દિવસે સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીએ એક વખત પોતાને મુલાકાતનો લાભ આપી વર્દ્ધમાન કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. તેની દરખાસ્ત શુદ્ધ ભાવથી ભરેલી હોવાથી તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. જ્યારે અલ્લાહના છાયારૂપ, ખિલાફતરક્ષક (પાદશાહ) શિકારથી ફારગ થયો અને સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વર્ગીય જમીન ઉપર શાહી તંબૂઓ ઊભા કરવામાં આવ્યા, ત્યારે તેમણે નમ્રતાભર્યું લલાટ સલ્તનતના ઉંબર ઉપર ઝુકાવ્યું. પાદશાહની ખિદમતમાં માનવૃદ્ધિ સંપાદન થયા બાદ તેણે (પાદશાહે) તેને પોતાની પાસે બેસાડ્યો અને તેના તરફ હદપાર મહેરબાની બતાવી. આ પછી મીઠી ભાષામાં તેને શિખામણ આપી કે જ્યાંસુધી તમે જે વસ્તુ તમારા માટે પસંદ કરો તે તમારા બંધુ માટે પસંદ કરો નહિ,[1] ત્યાંસુધી તમારામાંથી કોઈ પણ આકીનદાર મુસલમાન હોઈ શકે નહિ.

સારાંશ—ત્યાર પછી સુલ્તાને મજ્લિસમાં આ મોતીમય શબ્દો કે "દો દિલ યક શવદ બેશિકનદ કોહરા" (સંપ ત્યાં જંપ)," અર્થાત્ જ્યારે બે હૃદય મળી જાય છે ત્યારે પહાડને પણ ચૂરેચૂરા કરી

૧. આ હદીસ છે. એનો અર્થ એ છે કે મુસલમાન પોતાને માટે જે જાતની ભલાઈ ચાહે છે, તે જ પ્રકારની પોતાના બીજા ભાઈ (મુસલમાન)-ને માટે પણ તેણે પસંદ કરવી જોઇએ. અને જેવી રીતે પોતાને માટે તે બૂરાઈ પસંદ કરતો નથી, તેવી જ રીતે બીજા ભાઈ (મુસલમાન)ને માટે પણ તેણે પસંદ કરવી જોઈએ નહિ. અને જો આ પ્રમાણે તે ન કરે તો તે સાચો ઇમાનદાર નથી. અહીં, સુલ્તાન મુઝફ્ફર કહે છે કે હું બૂરી હાલતમાં રહેવાનું પસંદ કરતો નથી તેથી સુલ્તાન મહમૂદને પણ એની આ હાલતમાં જોવાનું હું ચાહતો નથી; પરંતુ હું તેની સ્થિતિ સુધારીશ. આગળ ચાલતાં માલૂમ પડશે કે મુઝફ્ફરે કેવી ખૂબીથી પોતાનો વાયદો અદા કર્યો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાખે છે, આટલું કહેતાની સાથે જ ત્યાં હાજર રહેલાઓની આંખ ખૂલી ગઈ; તેમની સામેથી પડદો જતો રહ્યો. ખરેખર મનુષ્યોનાં બયાનમાં પણ એક પ્રકારનો જાદૂ રહેલો છે.[1]

સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીએ બહુ જ શુદ્ધભાવ અને નમ્રતા સાથે પાદશાહની મહેરબાની માટે તેનો ઉપકાર માન્યો. તેણે પાદશાહને કહ્યું કે આપની સ્નેહભાવરૂપી છત્રછાયા નીચે આવવાથી કાળના ચક્રમાંથી બચવાની હું આશા રાખું છું. આ બાબત ઉપર સુંદર ચર્ચા કર્યા બાદ તેણે મહમૂદ ખલ્જીને નવાજી પરવાનગી આપી અને સુલ્તાને પોતાના તંબૂ તરફ પ્રયાણ કર્યું. આ પછી ફરીથી તેણે સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીને અરબી અને તુર્કી ઘોડા, રોકડ અને જંગમ મિલ્કત ઉપરાંત શિરચ્છત્ર અને રત્નજડિત ખંજર બક્ષિસ કર્યાં તથા આશીર્વચનો કહી વર્દ્ધમાન કર્યો. સુલ્તાનની ઉદારતાનો સમુદ્ર જ્યારે ઊછળ્યો ત્યારે તેણે અશ્વદળ અને પાયદળને બક્ષિસથી માતબર કરી દેવાનું સૂચન કર્યું. ફકત ત્રણ લાખથી વધારેનું અશ્વદળ હતું. એ લડવૈયાઓને ઇનામબક્ષિસથી તૃપ્ત કર્યા અને પાયદળના યોદ્ધાઓને એક માસનો પગાર બક્ષિસમાં આપવામાં આવ્યો.[2]

---

૧. આ પણ હદીસ છે કે મધુર વાણીમાં માણસો એવી ઉચિત રીતે વાતચીત કરે છે કે તેની અસર જાદૂ જેવી થાય છે. અર્થાત્, પાદશાહે પણ તે વખતે એવું પ્રવચન કર્યું કે સર્વ લોક ઉપર તેની જાદૂ જેવી અસર થઈ

૨. જો ઇતિહાસકારે પાયદળની સંખ્યા જણાવી હોત તો કેવું સારું થાત! આ સર્વ ફોજો સુલ્તાન મહમૂદ આઝમની એકઠી કરેલી હતી, કારણ કે સિંધથી લઇ દખ્ખણ સુધી તેનું રાજ્ય પહોંચ્યું હતું. આ ઉપરાંત માળવા અને દખ્ખણ તરફથી હુમલાનો ભય રહેતો હતો. આ કારણથી તેને મોટી ફોજ રાખવી પડતી હતી. કલ્પનાથી અટકળ કરી શકાય છે કે પાયદળની સંખ્યા હયદળથી વધારે હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી એમ પણ માલૂમ પડે છે કે સવારોને પગારથી વધારે રકમ મળી અને તેનું નામ ઇનામ (બક્ષિસ) આપવામાં આવ્યું. પાયદળનું પ્રમાણ વધારે હતું તેથી તેમને બક્ષિસને બદલે ફક્ત પગાર આપવામાં આવ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૈવયોગે ખૂબી એ હતી કે બંનેની મુલાકાતનો સમય શુભસૂચક હતો, કારણ કે ચંદ્ર અને કર્ક એકમેકના ગૃહમાં હતા અને સૂર્ય મકરના ગૃહમાં હતો. આથી ચંદ્ર સૂરજ તરફથી પૂરો ફાયદો ઉઠાવતો હતો, જાણે કે મહમૂદ ખલ્જીનું નવચંદ્રકળારૂપી ભાવિ, તે જમાનાના મહાન પાદશાહ મુઝફ્ફરશાહના કિસ્મતરૂપી સૂર્યને લીધે પૂર્ણિમાના ચંદ્રની જેમ ખીલી રહ્યું હતું. આ માટે ખુલ્લાખુલ્લી દલીલ એ છે કે પાદશાહે હિ. સ. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલહજ્જા માસની ૧૫ મી તારીખે તેને મુલાકાતનો માનનીય લાભ આપ્યો હતો, જે રાત્રે ચંદ્ર સંપૂર્ણ રીતે સૂર્ય તરફથી રોશની મેળવે છે. જાણે કે ભાવિ બનાવોનો આ સ્પષ્ટ નમૂનો હતો.

આ અરસા દરમિયાન સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીના વઝીર મેદની-રાયે પોતાનાં થોડાં સગાંસંબંધીઓને દરબારમાં મોકલી પોતાની અધીનતા જાહેર કરી. સુલ્તાનની લડાયક શક્તિ અને બીજી બાબતોની માહિતી મળવાથી તેણે આમ કર્યું હતું.

દરબારમાં જે લોકો આવેલા તેમણે જઈ મુઝફ્ફરશાહની બેશુમાર જંગી ફોજનું બ્યાન મેદનીરાય આગળ કર્યું. તે સાંભળી મેદનીરાય પાણી પાણી થઈ ગયો અને તેના શરીરમાંનું લોહી પણ બરફની જેમ ઠરી ગયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૩

ધારના રસ્તે થઈ મન્ડુ તરફ મુઝફ્ફરશાહની કૂચ અને શત્રુઓની નાસભાગ

હિ. સ. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલ્હજ્જા માસની ૧૮ મી તારીખ ને શુક્રવારને દિવસે સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહે ધાર[1] તરફ કૂચ કરી. આ વાતની ખબર મેદનીરાયને થઈ ત્યારે તે યુદ્ધસામગ્રી લઈ સત્કાર માટે આગળ વધ્યો. સુલ્તાન ધાર પહોંચ્યો ત્યારે તેની જમણી બાજૂએ સવારોની હાર હતી અને ડાબી બાજૂએ લોખંડમાં ગર્ક થયેલા ચારસ્તંભી મહેલ જેવા પહાડી બદની હાથીઓની હાર હતી. મેદનીરાયને આ બાબતની ખબર પડી અને જાસૂસો તરફથી પણ વસ્તુસ્થિતિની માહિતી મળી, તેથી તેના દિલમાં દહેશત પેઠી. તેણે કિલ્લાના સરંક્ષણઅર્થે થોડું સૈન્ય સત્વર રવાના કરવાની ગોઠવણ કરી અને પોતે ગભરાટમાં તમામ તંબૂ અને ડેરાને આગ લગાડી ભાગી ગયો. ત્યારપછી રાણા સાંગા[2] (ચિતોડના રાણા) ની પાસે

---

૧. ધાર—મન્ડુવડોદરા સડક ઉપર મન્ડુથી ૩૩ માઈલ પશ્ચિમે અને વડોદરાથી ૧૮૩ માઈલ પૂર્વમાં તે આવેલું છે. અસલ માળવાનું પાયતખ્ત ઉજ્જન હતું. રાજા ભોજે ધારને પાટનગર બનાવ્યું. મુસલમાનોએ એ જ શહેરને શરૂઆતમાં રાજધાની તરીકે રાખ્યું હતું. ત્યારપછી પાયતખ્ત તરીકે મન્ડુ પસન્દ કરવામાં આવ્યું. મુસલમાનોના જમાનામાં આ શહેર મોટું હતું. અત્યારે પણ ત્યાં લાલ પથ્થરની બે મસ્જિદ જીર્ણોદ્ધાર કરવા જેવી છે. હાલમાં ત્યાં એક નાની સરખી રિયાસત છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૬ થી ૧૭ હજારની છે. ત્યાંનો રાજા વિક્રમાજિતનો વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે. (દિલ્હીમાં છપાયેલ ઈબ્ન બતુતાના સફરનામા, ભા ૨, પૃ. ૨૭૪-માં હાંસિયામાં આ લખેલું છે)

૨. તેનું અસલ નામ રાણા સંગ્રામસિંહ હતું. તે ગિહિલોત કુટુંબનો રજપૂત હતો. ચિતોડ તેનું પાયતખ્ત હતું. તે જમાનાના માળવાના સુલ્તાન અને દિલ્હીના પાદશાહોની ગેરવ્યવસ્થાનો લાભ લઈને પોતે બહુ બળવાન થયો. બાબર સાથેના તેના યુદ્ધ વખતે તેની પાસે બે લાખની ફોજ હતી. આ ઉપરથી તેની તાકાતનો અંદાજ કાઢી શકાય છે. મેવાડ અને માર-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મદદ માટે ગયો, પરંતુ મેદનીરાયની ફોજ પોતાના સરદારોના હાથ નીચે સામનો કરવા માટે તૈયાર હતી. ગુજરાતી ફોજ એક વખત અફઘાનોની નામોશી કરી ચૂકી હતી, ફરીથી તેમ કરવા તે ખડી ગઈ. થોડા જ વખતમાં તેને પીછેહઠ કરવાની ફરજ પાડી. જ્યારે આ સૈન્ય હારી જઈ વિખેરાઈ ગયું, ત્યારે હિ. સ. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭)ના ઝુલહજ્જા માસની ૨૦ મી તારીખ અને રવિવારને દિને પાદશાહની વિજયવંત ફોજે બે મંઝિલનો રસ્તો કાપી કિલ્લાની નજીક તંબૂ નાંખ્યો. પ્રખ્યાત કિલ્લાઓમાં આની પણ ગણતરી થતી હતી[1], તેથી સુલ્તાનનો ખ્યાલ તે તરફ ગયો; એટલે સુધી કે તેણે તેનું

વાડના ઘણાખરા કિલ્લા એના કબજામાં હતા. જો બાબરે તેને હિ. સ. ૯૩૨–૩૩ (ઈ. સ. ૧૫૨૫ માં) હાર ન આપી હોત તો તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો માલિક થઈ જાત અને મોગલોને બદલે હિંદુસ્તાનમાં રાણા સાંગાની શાહેનશાહત હોત (ફરિશ્તા, ભા. ૨, પૃ. ૨૧૭). બાબર સાથેની લડાઈમાં તે એટલો બધો જખ્મી થયો હતો કે તે લાંબો વખત જીવી શક્યો નહોતો.

૧. મન્ડુ (માળવા)નો પહેલો આપખુદી સુલ્તાન દિલાવરખાન ઘોરી હતો. તેને ફિરોઝશાહ તઘલખના પુત્ર મોહમ્મદશાહે ગવર્નર બનાવી મોકલ્યો હતો. મોહમ્મદશાહ તઘલખના મરણ પછી દિલ્હીની સલ્તનત અતિ કમજોર થઈ ગઈ; આથી દિલાવરખાન આપખુદ રાજા થઈ ગયો. તેણે ધારને બદલે મન્ડુ પાટનગર તરીકે પસંદ કર્યું અને એ શહેરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. હિ. સ. ૮૦૧ (ઈ. સ. ૧૩૯૮)માં તૈમુર લંગના હુમલાથી ભયભીત થઈ મોહમ્મદ તઘલખનો પુત્ર મહમૂદ દિલાવરખાન પાસે માળવામાં આવ્યો. દિલાવરખાનનો પુત્ર અલપખાન નારાજ થઈ મન્ડુ જતો રહ્યો. ત્યાં તેણે ત્રણ વરસ રહી મન્ડુનો કિલ્લો પથ્થર અને ચૂનાથી બહુ જ મજબૂત બંધાવ્યો, અને તેનું નામ શાદિયાબાદ આપ્યું. આ કિલ્લો એક પહાડ ઉપર આવેલો છે, જેનો ઘેરાવો ૧૯ કોસ જેટલો છે. ઘેર ઉપર ખાઈને બદલે મહાન ગુફા છે. કિલ્લાની અંદરના ભાગમાં ખેતીલાયક જમીન પણ છે. આ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવો અસંભવિત છે. ઉપર જવાનો રસ્તો બહુ જ સાંકડો છે. મુશ્કેલીથી એક સવાર જઈ શકે છે. દરેક ઠેકાણે ઊંચા પુસ્તાને લઈને અંદર દાખલ થવું અતિ મુશ્કેલ છે. ઘેરા માટે જો લશ્કર ચારે બાજુએ ગોઠવવામાં આવે તો જગ્યાના અંતરને લઈને એકને બીજાની ખબર પણ થતી નથી. આથી હિંદુસ્તાનના મજબૂત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિરીક્ષણ કર્યું. કિલ્લો એક ઊંચા પહાડ ઉપર હતો અને બહારથી દરેક રીતે નિર્ભય હતો. સુલ્તાને તમામ બાબતોની માહિતી મેળવી અને ઘેરો ઘાલવા માટે હુકમ કર્યો. દિલ્હી દરવાજે ખાનઆઝમ કૈસરખાનને સોંપવામાં આવ્યો. બીજો દરવાજો મલેકુશ શર્ક મલેક ઇમાદુલ્મુલ્કને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો. આવી રીતે સૈન્યના સર્વ સરદારોને દરેક જગ્યા બતાવી તેમને ભરોંસે સર્વ છોડવામાં આવ્યું અને કિલ્લાને ચારે બાજૂએથી ઘેરી લેવામાં આવ્યો. વળી આ સાથે પાદશાહનું ફરમાન જાહેર કરવામાં આવ્યું કે કોઈએ બીજી સૂચના મળ્યા સિવાય કિલ્લા ઉપર હુમલો કરવો નહિ. દૈવયોગે કેટલાક શખ્સો પહાડ ઉપર સહેલ કરવા ગયા હતા, તેઓ શત્રુઓને જોઈ ને પોતાને કાબૂમાં રાખી શકયા નહિ અને તેમણે આતશબાર તીરોથી તેમનું સ્વાગત કર્યું[1]. દુશ્મનોએ પણ કિલ્લા ઉપરથી ઈંટ તથા પથ્થર ફેંકયા અને રોગને નફ્ત[2] નો વરસાદ વરસાવ્યો; પરંતુ ફોજે તેની બિલકુલ

કિલ્લાઓમાં એની ગણતરી થાય છે. હિંદુસ્તાનના મશહૂર કિલ્લા નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) કાલિન્જર (બુંદેલખંડ,) (૨) ગ્વાલિયર, (૩) દેવગઢ (દખ્ખણનું દોલતાબાદ), (૪) રોહતાસ (બિહાર), (૫) ચિતોડ (મારવાડ), (૬) ગિરનાર (કાઠિયાવાડ), (૭) ચાંપાનેર (ગુજરાત), (૮) કંથકોટ (કચ્છ), (૯) ભીમદેવ (કાંગળા) અને (૧૦) મન્ડુ (માળવા).

૧. ઇતિહાસકાર પોતાના બ્યાનમાં અજોડ છે. તમામ ઇતિહાસોમાં લખવામાં આવ્યું છે કે મેદનીરાયની ફોજ હારી ગઈ અને કિલ્લામાં આશ્રય લીધો, તે વખતે સુલ્તાને કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. કિલ્લામાંની ફોજે બહાર નીકળી ગુજરાતી સૈન્યો ઉપર હુમલો કર્યો, પરંતુ તે હઠી ગઈ અને કિલ્લામાં ફરીથી જતી રહી. પરંતુ સંભવિત છે કે લડાઈની શરૂઆતના સંબંધમાં ઇતિહાસકારનું બ્યાન ઘણું સાચું છે, કારણ કે સુલ્તાન મુઝફ્ફરને શરૂઆતથી જ એવો ખ્યાલ હતો કે કિલ્લામાં મહમૂદ ખલ્જીનું કુટુંબ છે, એટલું જ નહિ પણ બીજા મુસલમાન પણ અંદર છે. સખ્તાઈથી સંકડાઈ તેમની કદાચ કતલ કરી દે તેથી બને ત્યાં સુધી ફરજ પાડી તે સુલેહ કરવાની ઇચ્છા રાખતો હતો.

૨. રોગને નફ્ત:–આ તેલ જમીનમાંથી નીકળે છે, જ્યાં ઘણું કરી કોયલાની ખાણ હોય છે. આજકાલ એને માટીનું તેલ (કૅરોસીન ઑઇલ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરવા કરી નહિ અને સખત હુમલાથી તેમને હરાવી દીધા. પછી સમગ્ર લડાઈ શરૂ થઈ, જેમાં ગુજરાતી તોપખાનાએ[1] સુંદર રીતે પોતાની ફરજ બજાવી હતી. કેટલોક વખત એક જ સ્થિતિ રહી, પરંતુ તોપના ગોળાથી કિલ્લાને સખત નુકસાન પહોંચી ચૂક્યું હતું. દીવાલ અને બુરજો તદ્દન તોડી નાખવામાં આવ્યાં. મનજનીક[2] અને તોપથી દરેક

કહેવામાં આવે છે. ગ્રીક લોકોએ એની શોધ કરી હતી, પરંતુ રોમન લોકોએ એનો ઉપયોગ યુદ્ધોમાં કર્યો હતો, જેમકે સિરિયામાં હઝરત ઉમરના જમાનામાં અરબો સાથે જે લડાઈ થઈ હતી તેમાં રોમન લોકોએ રોગને નફ્તનો બહુ જ ઉપયોગ કર્યો હતો. ત્યારપછી મુસલમાનોએ પોતાના સમયમાં આવી જ રીતે પોતાના દુશ્મનો સામે પુષ્કળ વપરાશ કર્યો હતો; જેમકે આજકાલ બૉમ્બનો ઉપયોગ થાય છે. મોહમ્મદ કાસિમની સિંધની ફતેહ અને મહમૂદ ગઝનવીની જયપાલની સંયુક્ત ફોજ ઉપરની ફતેહ આને લીધે જ હતી. શરૂઆતમાં પિચકારીઓમાંથી રોગને નફ્ત પાણીની માફક છાંટવામાં આવતું હતું અને આગ વરસાવવામાં આવતી, જેથી આગ લાગતી.

૧. તોપઃ—તોપની પ્રથમ શોધ સ્પેનમાં ૧૧ મી સદી ઈસ્વી સને, ૫ મી સદી હિજરીમાં અરબોએ કરી હતી. ત્યારપછી અલાઉદ્દીનના સમયમાં તે યુરોપથી તુર્કસ્તાનમાં થઈ હિંદુસ્તાનમાં આવી. તેનો વપરાશ પ્રથમ સુલ્તાન અહમદશાહ પહેલાએ ગૂજરાતમાં શરૂ કર્યો હતો. બહાદુરશાહ ગુજરાતી પાસે એવડું મોટું તોપખાનું હતું કે હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ પાદશાહ પાસે તેવું ન હતું.

(મારો લેખ–'ગુજરાતનું તોપખાનું', 'બુદ્ધિપ્રકાશ'–૧૯૪૦)

૨. મનજનીકઃ—ઘણું કરીને આ ગ્રીક શબ્દ છે, અને તે "મન જાને કોન" ઉપરથી બન્યો હોય એમ લાગે છે. એનો અર્થ જાદૂ અને નજરબંધી થાય છે. તોપની શોધ થઈ તે પહેલાં તેનો ઉપયોગ કિલ્લાની દીવાલો તોડવામાં અને જ્વલનશીલ પદાર્થો દુશ્મન ઉપર અને કિલ્લાની અંદર ફેંકવા માટે થતો હતો. મુસલમાની રાજ્યોમાં તેનો ઉપયોગ બહુ જ કરવામાં આવતો હતો. સૌથી પહેલાં હિ. સ. ૯૩ માં મોહમ્મદ બિન કાસિમે સિંધ ઉપરના હુમલા વખતે તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો. તેનું નામ અરૂસ હતું. એમાં પાંચસો માણસો કામ કરતાં હતાં. ત્યાર પછી મહમૂદ ગઝનવીએ જયપાલની સંયુક્ત ફોજ ઉપર એનાથી જ વિજયવંત હુમલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાજૂ ઉપર પાયમાલી માલૂમ પડતી હતી. મલેકુશ શર્ક મલેક ઈમા-દુલ્મુલ્કે ધારનો કબ્જો લઈ લીધો હતો, તેથી ઉકલામાંના માણસોના મનમાં થોડો ભય પેદા થયો હતો.

કર્યો હતો. અલાઉદ્દીન ખલ્જી પણ એનો ઉપયોગ કરતો હતો. સુલ્તાન મોહમ્મદ તઘલખના વખતમાં કાંગળા ઉપર ફતેહ મેળવતી વખતે એનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. મનજનીક ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં બનાવ-વામાં આવતાં હતાં. મોર્કોપોલોએ સફરનામામાં એનાં ચિત્રો આપ્યાં છે.
('સફરનામા' : 'ઈબ્નબતુતા' પૃ. ૪૬, દિલ્હીમાં છપાયેલ.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૪

કિલ્લેદારીની સહીસલામતી માટે માગણી અને પાદશાહે આપેલો આશ્રય

હિ. સ. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭)ના ઝુલ્હજ્જા માસની ૨૫મી તારીખ ને શુક્રવારને દિવસે એટલે કે ઘેરાના ત્રીજા દિવસે પથોરાયે[1] પોતાનાં થોડાં સગાંવહાલાંને ખાન આઝમ કૈસરખાનની પાસે મોકલી એવી વિનંતી કરી કે કિલ્લો રાજીખુશીથી આપને સુપ્રત કરવાને હું તૈયાર છું, પરંતુ કેટલાક દિવસની મહેતલ મળવી જોઈએ–જેથી કરીને ત્યાંથી જરૂરી સામાન ખસેડી લઈ અમે બહાર નીકળી શકીએ. વળી એમ પણ જણાવ્યું હતું કે જીવનનિર્વાહ માટે થોડાં ગામ મને મળવાં જોઈએ[2]

એક અનુકૂળ તકનો લાભ લઈ કૈસરખાને સુલ્તાનના કાને આ દરખાસ્ત પહોંચાડી. સુલ્તાન જોકે જાણતો હતો કે તેણે આ પેચ વખત ચૂકવવા માટે કર્યો છે, તેમ છતાં તેણે તેના દયાભાવના સદ્ગુણને લઈને ફરમાન બહાર પાડ્યું કે બીજા ફરમાનની જાહેરાત પહેલાં કોઈ પણ લશ્કરે લડાઈ કરવી નહિ.

---

૧. પથોરાયઃ–મેદનીરાયનો છોકરો હતો, તેને કિલ્લાના રક્ષણનું કામ સોંપી તે પોતે રાણા સાંગા પાસે સહાય લેવા ગયો હતો. મદદ મેળવવામાં મોડું થવાથી તેણે પુત્રને સુલ્તાન પાસેથી થોડા દિવસની મહેતલ માંગવાની યુક્તિ શીખવી.

('ફરિસ્તા,' ભા. ૪, પૃ. ૫૯૬, હૈદરાબાદ.)

૨. ઇતિહાસકારોએ આ વાતને બે રીતે લખી છે. કેટલીક કિતાબોમાં લખવામાં આવ્યું છે કે મેદનીરાયે રાણા સાંગા પાસે જતી વખતે જ આ યુક્તિ શીખવી હતી. કેટલાક ઇતિહાસકારો જણાવે છે કે રાણા સાંગાને સહાય માટે લાવવામાં મોડું થવાથી તેણે પથોરાય ઉપર આ તદબીર લખી મોકલી. હું ધારું છું કે પહેલા અભિપ્રાયમાં વધારે સત્યતા છે, કારણ કે લડાઈના છઠ્ઠા દિવસે જ કિલ્લાના માણસોએ સુલેહનો સંદેશો મોકલ્યો, જોકે કિલ્લો એટલો મજબૂત હતો કે કેટલાક દિવસ તો શાંતિથી તેઓ ટક્કર ઝીલી શકયા હોત.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ ખબર પથોરાયને પહોંચી ત્યારે તેણે પોતાના એક પુત્રને એક પહાડી બદની હાથી આપી સુલ્તાનની ખિદમતમાં રવાના કર્યો. પાદશાહે તેની માગણીનો સ્વીકાર કરી, થોડા દિવસની મહેતલ આપી. લશ્કરના સરદારોને આ બાબતની ખબર પડી ત્યારે તેમણે નાખુશી જાહેર કરી. પાદશાહે તેઓને જવાબ આપ્યો કે મુસલમાનોને જુલમોમાંથી બચાવવાને જ મેં આ લડાઈ વહોરી લીધી છે. વળી ખુનરેજીમાંથી મુક્ત કરવાને મેં આ સલાહ કરી છે, કારણ કે રોષમાં આવી જઈ તેઓ કિલ્લામાંના પીડિત મુસલમાનો ઉપર ફાવે તેમ ગોળી છોડે, એવો પણ સંભવ હતો. અને તેઓમાં કદાચ સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીના કુટુંબનાં માણસો પણ આવી ગયાં હોત.

થોડા દિવસ પછી જ્યારે મુદત પૂરી થઈ ત્યારે કેટલાક લોકોએ ફરીથી કેટલાક આદમીઓને મોકલી માગણી કરી કે મહેરબાની કરી આપ સુલ્તાનને વિનંતી કરો કે આપની ફોજને કિલ્લાથી દૂર જઈ પડાવ નાંખવાને કહો તો નિર્ભયપણે અને આસાનીથી અમે કિલ્લો ખાલી કરી શકીએ. જોકે આ બાબતમાં ખાનઆઝમની નાખુશી હતી, છતાં લોકોના આગ્રહથી તેણે પાદશાહને અરજ કરી. પાદશાહે એ પણ કબૂલ રાખી. તેણે ફરમાન બહાર પાડ્યું કે કિલ્લામાંના માણસોની દરખાસ્ત મંજૂર કરવામાં આવી છે તેથી સૈન્યે કિલ્લાથી દૂર હઠી જવું. હિ. સ. ૯૨૪ ના મોહરમુલ હરામની ૮ મી તારીખ ને ગુરુવારને દિવસે ફોજે કૂચ માટે તૈયારી કરી. કેટલાક હિતેચ્છુએ પાદશાહને કહ્યું કે શત્રુઓ કેવળ લુચ્ચાઈ કરી રહ્યા છે. પાદશાહે તે તરફ લક્ષ્ય ન આપ્યું, ત્યારે ફરીથી નમ્રતાપૂર્વક તેઓએ જણાવ્યું કે આમ કરી કિલ્લાને મજબૂત કરવાનો દુશ્મનોનો ઇરાદો છે. પાદશાહે જવાબમાં કહ્યું: જો એ લોકો દગલબાજીથી કામ કરે તો મને ખુદા ઉપર વિશ્વાસ છે. અલ્લાહના આશરાથી હું એમને એવી તો સજા કરીશ કે કાળનાં પાનાં ઉપર યાદગીરી રહેશે.

આ થયું ત્યારપછી મેદનીરાયે કિલ્લામાંના માણસોને કહેણ મોકલ્યું કે જેની મદદ માટે હું અહીં આવ્યો હતો તે રાણા સાંગાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફોજ ઉજ્જન આવી પહોંચી છે[૧]. તમે થોડા દિવસ અધિક મહેતલની માગણી કરો જેથી કરી અમે સહેલાઈથી આવી પહોંચીએ. આથી કિલ્લામાંના માણસોએ ફરીથી થોડી મુદતની દરખાસ્ત કરી. શત્રુઓ સાથે મહેરબાનીની હદનો અંત આવી ચૂક્યો હતો, એથી પાદશાહે આ વખતે મંજૂરી ન આપી અને આવા વર્તન માટે અતિ ક્રોધાયમાન થઈ તે યુદ્ધ કરવા માટે એકદમ તૈયાર થઈ ગયો.

---

૧. સુલ્તાન મુઝફ્ફર સાથે લડાઇ કરવાની પ્રથમ રાણા સાંગાની ઇચ્છા ન હતી. તેની ઇચ્છા ત્યાં જઈ યુક્તિપ્રયુક્તિથી એની પાસે જેટલું જવાહિર અને અત્યુત્કૃષ્ટ વસ્તુઓ હોય તે સર્વ લઈ લેવાની હતી. આ પ્રમાણે મેદનીરાય પાસેથી વસ્તુઓ કબ્જામાં લેતો લેતો તે સારંગપુર પહોંચ્યો. તેના લોભનો હજુ થોભ આવ્યો નહિ. પરિણામે તેણે સારંગપુર લૂંટી લીધું. તેનો ઇરાદો ત્યાંથી જ ફરીથી જવાનો હતો, પરંતુ મેદનીરાયની નબળાઈ અને હઠને લઈને તે ઉજ્જન સુધી પહોંચ્યો. આ દરમિયાન સુલ્તાન મુઝફ્ફરને ખરી ખબર મળી ગઈ હતી, તેથી તેણે આદિલખાનને રાજાને હરાવવા માટે મોકલ્યો. સુલ્તાનના લશ્કરના આવ્યાની ખબર પહોંચી તેથી રાજાને બહાનું મળી ગયું અને પોતાના દેશમાં બને તેટલી ઝડપથી ચાલ્યો ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૫

મેદનીરાય સામે પાદશાહના સૈન્યની કૂચ અને શાદિયાબાદના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી મેળવેલી ફત્તેહ

હિ. સ. ૯૨૪ (ઈ. સ. ૧૫૧૮) ના મોહરમ માસની ૨૪મી તારીખ ને શનિવારને દિવસે સુલ્તાન મુઝફ્ફરે ખાન આઝમ આઝમ હુમાયુનને ૧૨,૦૦૦ નું સૈન્ય આપી મેદનીરાય અને રાણા સાંગા તરફ કૂચ કરવાનો હુકમ કર્યો, અને જણાવ્યું કે તેમને એવી રીતે રોકવા કે જેથી કિલ્લામાંના માણસોને તેઓ કોઈ પણ જાતની સહાય આપી શકે નહિ. કૂચ કરતી વખતે પાદશાહે તેને ખાસ ખિલાત અને શાહી તલ્વારની ભેટ આપી વિદાય દીધી. હિ. સ. ૯૨૪ (ઈ. સ. ૧૫૧૮) ના મોહરમ માસની ૨૫ મી તારીખ ને રવિવારને દિવસે લશ્કરે શાદિયાબાદના કિલ્લા તરફ પ્રયાણ કર્યું, ત્યાં પહોંચી શાહી ફરમાન અનુસાર બીજી વખત તેને ઘેરો ઘાલ્યો.

કિલ્લાના ઘેરાની વહેંચણી આ પ્રમાણે હતી : સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીની નિમણુક શાહપુર દરવાજા ઉપર કરવામાં આવી હતી. ખાન આઝમ કૈસરખાનને દિલ્હી દરવાજો સુપ્રત કરવામાં આવ્યો હતો. મલેકુશ શર્ક ઇમાદુલ્મુલ્કને ફક્ત સરી દરવાજા ઉપર મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો. તમામ યોદ્ધા અને સરદારોએ નિષ્કપટથી લડાઈ લડવી એવો સુલ્તાનનો હુકમ હતો.

ફક્ત પાંચ દિવસમાં જથાબંધ નિસરણી તૈયાર થયેલી જોતાં કિલ્લામાંના માણસો ઉપર ભયનાં વાદળાં વીંટળાઈ ગયાં. સુલ્તાન મુઝફ્ફરે દૂરંદેશી વાપરી મલેકુશ શર્ક ઇમાદુલ્મુલ્કને ૨,૦૦૦ સવાર આપ્યા, જેમાં ૫૦૦ હબશી, ૫૦૦ અરબ અને ૧,૦૦૦ તીરકામઠાં-વાળા[૧] હતા. તેઓને રાત્રિ સમયે કિલ્લા ઉપર ચઢી જવાની સૂચના

૧. આ સમયે મોગલોને ધનુર્વિદ્યાનો વધારે મહાવરો હતો. ત્યાર-પછી ભીલ અને કોળી લોકો આ વિદ્યા શીખ્યા હતા. પરંતુ અહીં કહેવાનો ભાવાર્થ મોગલો હોત તો જરૂર તેમનું નામ જ લખવામાં આવ્યું હોત; તેથી ખાતરીથી કહી શકાય છે કે આ દેશી ફોજ ભીલ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવામાં આવી. તે મુજબ શનિવારે રાત્રે તે નીકળ્યો. હિ. સ. ૯૨૪-ના સફર માસની ૨૭ તારીખ ને શનિવારના દિને સવારે એટલે ઘેરાને છઠ્ઠે દિવસે તે ભોમિયા સાથે પહાડ ઉપર ચઢી કિલ્લાની નજીક[૧] જઈ પહોંચ્યો. આ તરફ સવાર થતાં જ તમામ ઉમરાવોએ ઉગ્ર હુમલા કર્યા. આ સખ્તાઈ કરવાનું કારણ કિલ્લામાંના માણસોનું લક્ષ્ય ઇમાદુલ્મુલ્ક તરફ જતું રોકવાનું હતું. યુક્તિપ્રયુક્તિ કરતા હોવા છતાં પાદશાહ પ્રાર્થના બાબતમાં બેપરવા ન હતો. તેણે ખુદાની સામે સિજદા માટે માથું ઝુકાવી અતિશય આજીજી સાથે બંદગી કરી. બરોબર મધ્યાહ્નકાળે કિલ્લાની દીવાલ નીચે ઇમાદુલ્મુલ્ક જઈ

કોળીઓની (હિન્દુ) હશે, કારણ કે ગુજરાતી પાદશાહોના જમાનામાં હિંદુઓની પણ લશ્કરમાં ભરતી થતી હતી અને તેઓ રણક્ષેત્રમાં પણ જતા હતા. આ વાત અહમદશાહ પહેલાની માળવાની લડાઈથી સાબિત થાય છે. ('મિરાતે સિકંદરી' પૃ૦ ૩૯)

૧. ઇતિહાસકારે ઇમાદુલ્મુલ્કનો ભોમિયો કોણ હતો તે કહ્યું નથી. 'ઝફરુલવાલા'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે લડાઈના બીજે દિવસે એક (હિન્દુ) શખ્સ બઢારા દરવાજાના રસ્તા ઉપર આવ્યો અને ઇમાદુલ્મુલ્કને કહ્યું કે કાલે હોળીનો દિવસ છે તેથી હિંદુઓ હોળીમાં રોકાયેલા રહેશે, તે વખતે તક મળશે અને તમે ફલાણા દરવાજામાંથી કિલ્લા ઉપર ચઢી જઈ શકશો. સુલ્તાનને આ વાતની જાણ કરવામાં આવી. મસલત કર્યા બાદ સુલ્તાને ઇમાદુલ્મુલ્કને ખુદાનું નામ લઈ તેની સાથે ચઢી જવાનો હુકમ કર્યો. તેણે રાત્રે નીમેલે વખતે તેમ કર્યું, અને સવારે એટલે લડાઇ-ને ત્રીજે દિવસે કિલ્લો જીતી લેવામાં આવ્યો. પરંતુ મુલ્લાં મલાલીએ છઠ્ઠો દિવસ લખ્યો છે. હિ. સ. ૯૨૪ ના મોહરમની ૨૫ મી તારીખે બાદશાહે કિલ્લા તરફ કૂચ કરી. ઘણું કરીને તે ૨૭ મી તારીખે કિલ્લાની પાસે પહોંચી ગયો. તારીખ ૨૮ મીએ તેણે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. તા. ૨૯ મીએ તેણે લડાઇ શરૂ કરી. (આ મોહરમ મહિનો ૨૯ દિવસનો હતો.) સફરની પહેલી અને બીજી તારીખે બંને બાજૂથી બહાદુરી બતાવ-વામાં આવી અને સફરની ત્રીજી તારીખે કિલ્લો જીતી લેવામાં આવ્યો. સારાંશ એ કે મુલ્લાં મલાલીએ મોહરમની ૨૭ મી તારીખ પ્રમાણે ગણતરી કરી છે, અને બીજા ઇતિહાસકારોએ પહેલીથી, એટલે કે જ્યારે સંપૂર્ણ રીતે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી, સંગીન હુમલો કરવામાં આવ્યો ત્યારથી ગણ્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહોંચ્યો. તેણે રણશિંગું વગાડી પોતાની હાજરીની જાણ કરી. લડાઈ વખતે સુલ્તાન પણ ત્યાં મોજૂદ હતો. રણભૂમિ ઉપર સૂર્ય જ્યારે માથા ઉપર આવ્યો ત્યારે બાદશાહે છત્રબરદારને છત્ર ધરવાનો હુકમ કર્યો. તેને ત્યાં દેખતાંની સાથે જ આખા સૈન્યમાં હિંમત અને બહાદુરીનું મોજું ફરી વળ્યું અને હુમલાની ઉગ્રતામાં વૃદ્ધિ થઈ. આ દરમિયાન ખાન આઝમે પોતાનું ઉત્તમ શૌર્ય દાખવી કિલ્લાની દીવાલ સુધી પહોંચવાનો પ્રયાસ કર્યો. કિલ્લા ઉપરથી પથ્થરનો વરસાદ વરસતો હતો, એટલે સુધી કે મજકૂર ખાન ઉપર એક પથ્થર પડ્યો; પરંતુ અતિ બહાદુરી વાપરી તેની પરવા કર્યા વગર બેધડકપણે તે આગળ વધ્યો. તરત જ બીજો પથ્થર ખાનના માથા ઉપર પડ્યો. ખાને તેની પણ પરવા ન કરી અને એક જ હુમલો કરી તે કિલ્લાની દીવાલ સુધી પહોંચી ગયો. આ જોઈ આખી ફોજ ઉશ્કેરાઈ ગઈ અને એકદમ દોડી જઈ દીવાલની નજીક પહોંચી. પડેલા ભંગાણથી દીવાલ મધપુડા જેવી દેખાતી હતી. કિલ્લાનો કોટ તૂટક થઈ ગયો અને એ બુરજો નીચે પડી ગયા. જ્યારે શત્રુઓએ જોયું કે તોપના ગોળીબારથી મુક્તિ શક્ય નથી, ત્યારે પોતપોતાને ઘેર જવાનું તેમને યોગ્ય લાગ્યું. જે ઘરોમાં સ્ત્રીઓ હતી તેને પોતાના હાથથી આગ લગાડી દીધી.

આખરે ટક્કર ઝીલવાની તાકાતના અભાવે કિલ્લામાંનાં માણસો નાસી ગયાં. ત્યારપછી ગુજરાતીઓએ સામુદાયિક કતલ ચલાવી, જેનાથી કયામતનો નમૂનો નજર આગળ ખડો થયો. બાપદીકરાનું અને માદીકરીનું ભાન પણ કોઈને ન રહ્યું. ટૂંકમાં અતિ સખ્ત ખુનરેજી થઈ, જેમાં ૪૦,૦૦૦ રજપૂત મરણ પામ્યા[૧]. લશ્કરના ૫૭ સરદારો ધૂળ અને લોહી ચાટતા થઈ ગયા. તેઓમાંના પ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:

---

૧. 'બહાદુરશાહી'માં પણ કતલ થયેલાની સંખ્યા ૪૦,૦૦૦ લખી છે. અને આ બંને પ્રત્યક્ષ પુરાવા છે. 'બહાદુરશાહી'ના ગ્રંથકર્તાએ પોતે લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો અને મુલ્લાં મલાલીએ આ સંખ્યા સરકારી દફતરમાંથી મેળવેલી હશે; પરંતુ બીજો કોઈ ઇતિહાસ આ બાબતને પુષ્ટિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પથોરાય, અવદીકર્ણ, કાન્હાના, હીરાલદેવ, જામરદેવ, સકમદેવ અજાનતદેવ, ગાઝીખાન,શાદીખાન, રતનચંદ, માણેકચંદ, બિહારખાન, દોલતખાન, ચકલન્ડી, વાઘચંદ, કીરતચંદ, ડુંગરસી, કાકુ, વિક્રમસી, મલજાન, રાયજંગજુ, પથાજી, પીલાહ, જીતસિંગ, ફતેહખાન, શેરખાનના પુત્રો, જાફરસિંગના પુત્રો, કાકા, અને પાહન.

વિજયવંત થયા પછી સુલતાન મુઝફ્ફરે ભાવી પ્રજાને માટે ચેતવણીરૂપે માથાઓનો એક મિનારો[1] તૈયાર કરવાનો હુકમ કર્યો.

આપતો નથી. 'ફરિસ્તા', 'મિરાતે સિકંદરી', 'તબકાતે અકબરી' અને 'ઝફરૂલવાલા' એ સર્વેએ સર્વાનુમતે કતલ થયેલાની સંખ્યા ૧૯,૦૦૦ જેટલી લખી છે. આથી બંનેની એકતા મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ રીતે થાય છે કે રણક્ષેત્રમાં મૃત્યુ પામેલાની સંખ્યામાં આગમાં બળી ગયેલાનો સમાવેશ કરવામાં આવે તો તે ૪૦,૦૦૦ જેટલી હોવી જોઈએ.

૧. કતલએ મિનાર:-અર્થાત્ શત્રુનાં કતલ થયેલાં માણસોનાં માથાંનો ઈંટની જેમ ઉપયોગ કરી વિજયની યાદગીરીમાં એક મિનારો બનાવવામાં આવે છે. આ રૂઢિ તાર્તરો અને મોગલોના વખતમાં ચાલુ હતી. હિંદુસ્તાનમાં પણ બાબર અને અકબરે 'કતલએ મિનાર' બનાવવાના હુકમો આપ્યા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૬

સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીની વિનંતી અને તેના મુલ્કની તેને સુપ્રત

એ ઘડી પસાર થયા બાદ તમામ ફોજે હુશન્ગ[1] મસ્જિદ તરફ પ્રયાણ કર્યું. સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીએ પોતાના એક વિશ્વાસુ માણસને સુલ્તાન મુઝફ્ફરની પાસે સંદેશ લઈ મોકલ્યો કે હું વિજયવંત ફોજ સાથે કિલ્લામાં પહોંચી ગયો છું, હવે આપના નમ્ર તાબેદાર સેવક માટે શો હુકમ છે?[2] સુલ્તાન મુઝફ્ફરે જવાબ આપ્યો કે મારી

---

૧. જામએ હુશન્ગ નામ સુલ્તાન હુશન્ગના નામ ઉપરથી પડ્યું હતું. તે માળવાનો બીજો સ્વતંત્ર રાજા હતો. તેના પિતાનું નામ દિલાવરખાન હતું. ખુદ હુશન્ગનું અસલ નામ અલપખાન હતું. હુશન્ગ એનો ખિતાબ હતો. હિ. સ. ૮૦૮ (ઈ. સ. ૧૪૦૫)માં તેના પિતાના અવસાન પછી તે તખ્તનશીન થયો. હિ. સ. ૮૩૮ (ઈ. સ. ૧૪૩૪)ના ઝુલ્હજ્જાની ૯ મી તારીખે તેણે દેહત્યાગ કર્યો. તેની દફનક્રિયા મન્ડુના મદ્રેસામાં કરવામાં આવી હતી. તે અતિ સદ્‌ગુણી અને પ્રતાપી રાજા હતો. તે બહાદુર, રણશૂર અને કાબેલ રાજકર્તા હતો. તેણે મન્ડુમાં એક આલિશાન જામે મસ્જિદ બંધાવી હતી. હિ. સ. ૮૪૩ (ઈ. સ. ૧૪૩૯) માં સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જી જે હુશન્ગના પુત્રના પછી ગાદી ઉપર બેઠો હતો તેણે સુલ્તાન હુશન્ગની કબર અને જામે મસ્જિદ રામવી દરવાજાની પાસે બંધાવ્યાં હતાં. આ ઇમારત ૨૮ થાંભલા ઉપર બાંધવામાં આવી હતી. ('ફિરિશ્તા' ભા. ૪, પૃ૦ ૫૩૭, હૈદરાબાદ)

૨. બીજી તવારીખોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સુલ્તાન મુઝફ્ફર અને ખલ્જી કિલ્લામાં સાથે જ દાખલ થયા હતા, ફતેહમંદ થયા પછી ખલ્જીએ અભિનંદન આપ્યાં અને પોતાની બાબતમાં પૃચ્છપરછ કરી, ત્યારે સુલ્તાન મુઝફ્ફરે કહ્યું કે માળવાની સલ્તનત તમને મુબારક હો. ત્યારપછી કેટલાક સલાહકારોએ તેને ઉશ્કેરવા માટે કિલ્લાનો કબ્જો લઈ લેવાનું કહ્યું. આથી નારાજ થઈ કિલ્લામાંથી બહાર નીકળી ઘણું કરીને તે જ વખતે તે મસ્જિદે હુશન્ગમાં ગયો. વળી વધારે સાંત્વન કાજે મહમૂદે ફરીથી પોતાની બાબતમાં પાદશાહને પૂછ્યું. બીજા ઇતિહાસકારોએ બિનજરૂરી સમજી આ ફકરાને છોડી દીધો છે, પરંતુ મુલ્લાં મલાલીએ પાદશાહના સદ્‌ગુણોની કદર માટે તે ખાસ લખ્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂળ ઇચ્છા તોફાનીઓનું તોફાન દાબી દેવાની હતી તે તો બર આવી, પરંતુ પોતાની પાદશાહ તરીકેની ફરજોમાં વફાદાર મિત્રોને સહાય આપી તેમને સર્વોત્કૃષ્ટતાના શિખરે પહોંચાડવાનો પણ સમાવેશ થાય છે. આથી તેણે આ મુલ્ક તેને જ (એટલે કે સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીને જ) સુપ્રત કર્યો. ત્યારપછી તેણે કહ્યું કે હવે તારે આનંદથી પોતાના મહેલમાં જઈ આરામ કરવો અને કોઈ પણ જાતનો વસવસો દિલમાં ન લાવવો. મેદનીરાયના મકાનમાં જે કરોડો રૂપિયા હતા તે પણ સુલ્તાન ખલ્જીને બક્ષિસ તરીકે આપી દીધા. પચાસ પહાડી બદની હાથી જે લશ્કરે કબ્જામાં લીધા હતા તે પણ તેને હવાલે કરવામાં આવ્યા. આ ફરમાનને લઈને ઠેર ઠેર બાદશાહની દરિયાદિલી, ઉદારતા અને શૌર્યની ચર્ચા ચાલુ થઈ. તેની પ્રશંસાના ઘોંઘાટથી જમીન અને આસ્માન ગાજી ઊઠ્યાં. પાદશાહ પોતાના વિજયવંત સૈન્ય સાથે હુશન્ગ મસ્જિદ આગળ જઈ પહોંચ્યો. પ્રથમ તો અલ્લાહનો આભાર માનવા માટે દો રકઅતી (રકઅત એટલે ખુદાની બંદગીમાં ઢીંચણ વાળવું કે ઘૂંટણે પડવું તે) નમાજ તે પઢ્યો. ત્યારપછી મધ્યાહ્નકાળે તે સ્થાને તે જમાઅતની નમાઝ (નમાઝ માટે એકઠા થયેલા ધર્મસમાજ સાથે) પઢ્યો. તેમાંથી ફારેગ થઈ પાદશાહે ઇચ્છા દર્શાવી કે મહમૂદ ખલ્જીને પોતાના વડીલોનો વારસો મળ્યો છે તેથી આપણે કિલ્લામાં જઈ તેને મુબારકબાદી આપી પાછા ફરીશું. આનું કારણ એ હતું કે રાજ્યાપહરણ કરનાર પાસેથી છીનવી લઈ પાદશાહે તે સલ્તનત મહમૂદ ખલ્જીને સોંપી હતી; એટલે કે મઝહબ મુજબ તે તેનો માલિક છે અને પાદશાહને એમાં વચ્ચે પડવાનો કોઈ પણ જાતનો અધિકાર રહ્યો નથી.

હુશન્ગ મસ્જિદમાં નમાઝ પઢ્યા બાદ જ્યારે સુલ્તાનના પાછા ફર્યાના ખબર મહમૂદ ખલ્જીને થઈ ત્યારે સત્વર કિલ્લામાંથી બહાર આવી પાદશાહની ખિદમતમાં ઘોડાનાં પેગડાં સુધી તે પહોંચી ગયો. સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહે તેને અતિશય મીઠી વાણીમાં અભિનંદન આપી જવાની રજા આપી અને પોતે તંબૂમાં મુકામ કર્યો.

બીજે દિવસે જ્યારે સુલ્તાને બિરાજમાન થઈ તખ્તને શોભાય-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માન કર્યું અને શાહી તાજ શિર ઉપર ધારણ કર્યો ત્યારે તેણે મોતની સજા પામેલા યુદ્ધકેદીઓને બોલાવ્યા. શાહી ફરમાન મુજબ તેમની સજાનું પાલન કરવામાં આવ્યું. જેમના પ્રતિરોધ માટે સાબિતી મળી નહિ તેમને દયાભાવથી માફી બક્ષી મુક્ત કરવામાં આવ્યા.

વળી હુકમ કરવામાં આવ્યો કે તમામ કેદીઓને દરબારમાં જમા કરવા જેથી તેમના સંબંધીઓ આવી તેને ઓળખીને લઈ જાય. મેદનીરાયના બે પુત્રો, બે પુત્રી અને એક સ્ત્રી પાદશાહના નોકરોના કબ્જામાં હતાં. હેમકરણ અને બડન નામના બે સખ્સોએ હિંમત કરી એક પુત્રને રણક્ષેત્રમાંથી બહાર કાઢ્યો હતો. તેઓ તેને તેના પિતાની પાસે લઈ ગયા. ત્યાં જઈ આ પરાજયની વીગતવાર કથા બડને કહી. પરંતુ બડન અતિશય જખ્મી થયો હોવાને કારણે બહુ જલ્દીથી તેનું અવસાન થયું. એણે અબુ યકસુમ નામના એક કાસદની યાદ તાજી કરી[1] જેણે અબ્રહાલની ફોજી વિનાશની ખબર એબિસિનિયાના પાદશાહ નજ્જાશીને પહોંચાડી બીજી દુનિયા તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું. જ્યારે આ બાબતની જાણ થઈ ત્યારે રાણા સાંગાના શરીર ઉપરના વાળ પણ કંપારીથી ઊભા થયા.

---

૧. હબ્શા (એબિસિનિયા)ના પાદશાહનો ખિતાબ નજ્જાશી હતો. તેણે યમન (દક્ષિણ અરબસ્તાન) ઉપર જીત મેળવી ત્યાં એક ગવર્નરની નિમણૂક કરી જેનું નામ 'અબ્રહા' હતું. હિ. સં. ૫૭૫ ની લગભગમાં તે એક મહાન સૈન્ય લઈ અરબસ્તાનના ઉત્તર અને દક્ષિણ વિભાગો જીતવા માટે મક્કા પહોંચ્યો હતો. ફોજમાં હાથી પુષ્કળ હતા, પરંતુ તે જગ્યા ઉપર તેના લશ્કરની એટલી ખરાબી થઈ કે કોઇ બચવા પામ્યું નહિ. માત્ર અબુ યકસુમ નામનો એક સખ્સ ત્યાંથી નાસી છૂટવામાં ફતેહમંદ થયો હતો. તેણે એબિસિનિયાના પાદશાહ નજ્જાશીની પાસે પહોંચી લશ્કરની સહનશીલતાનું બયાન કર્યું અને તરત જ તે મરી ગયો. ગ્રંથકારે માળવાના યુદ્ધની સરખામણી આ સાથે કરી છે. મેદનીરાય સાથેના યુદ્ધનું વર્ણન કર્યા બાદ જખ્મોથી બડનના બદનનાં હાડકાં ચૂરેચૂરા થઈ ગયેલાં હોવાથી તે જીવી શક્યો નહિ—ખબર સંભળાવી તે સત્વર મરી ગયો. (ઇબ્ન ખુલ્દુન, મિસરમાં છપાયેલ).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૭

મેદનીરાયનો બળવો દાબવા તરફ

બાદશાહનું લક્ષ્ય અને દૈવયોગે તેનું પલાયન થઈ જવું

હિ. સ. ૯૨૪ (ઈ. સ. ૧૫૧૮)ના સફર માસની ૫મી તારીખ ને મંગળવારને દિવસે સુલ્તાનની ફોજે મેદનીરાયનો બળવો દાબી શાંતિ સ્થાપવા માટે તે તરફ પ્રયાણ કર્યું. બાદશાહ પણ શાહી તાજ શિર ઉપર મૂકી ડોળી (તખ્તે રવાન)માં બેસી રવાના થયો. સૈન્યના શોરબકોરથી જમીન અને આસ્માન ગાજી ઊઠ્યાં. થોડી મજલ કાપી નાલચા[1] નામની જગ્યા ઉપર શાહી તંબૂ ઊભો કરવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી હિ. સ. ૯૨૪ (ઈ. સ. ૧૫૧૮)ના સફર માસની ૭મી તારીખે પાદશાહ પોતાના જબરદસ્ત સૈન્ય સાથે નાલચાથી ઊપડી ધાર આવ્યો. જમશેદી દબદબાવાળા પાદશાહના આગમનની ખબર શત્રુ-ઓને થતાં વેંત તેઓ પલાયન થઈ ગયા.

આઝમ હુમાયુન[2] આદિલશાહે તેની પૂંઠ પકડી યોગ્ય સજા કરવા માટે પરવાનગી માગી, પરંતુ પાદશાહે ધાર્મિક અને વ્યવહારુ

---

૧. નાલચા:—એનું બીજું નામ ઝફરાબાદ છે. એ માળવાનું મશહૂર શહેર છે. અહીં સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીએ એક બાગ તૈયાર કરાવ્યો, જેમાં ઊંચી આલિશાન ઇમારતો અને ઘૂમટો બંધાવવામાં આવ્યાં હતાં.

૨. આઝમ હુમાયુન આદિલશાહ: એનું અસલ નામ આલમખાન હતું. એના પિતાનું નામ એહશનખાન અને એના દાદાનું નામ કૈસરખાન હતું. એની માતામહી મહમૂદ આઝમની પુત્રી અને સુલ્તાન મુઝફ્ફર હલીમની બહેન થતી હતી. કૈસરખાનનો બાપ ગઝનીખાન અને ગઝની-ખાનનો બાપ હસનખાન હતો. આ રાજા અહમદનો સગો ભાઈ થતો હતો જે ખાનદેશનો હાકેમ હતો. જ્યારે આ મુલકનો પાંચમો પાદશાહ આદિલખાન હિ. સ. ૯૦૭ (ઈ. સ. ૧૫૦૧) માં મરણ પામ્યો ત્યારે અપુત્ર હોવાના કારણે તેણે આલમખાનને રાજ્યવારસ ઠરાવ્યો; પરંતુ તેના અવસાન પછી આદિલખાનના કાકા અને પિત્રાઇ ભાઈઓએ રાજ્ય પચાવી પાડવાની ઇચ્છા કરી. સંખ્યાબંધ હકદારો હોવાથી ઉમરાવો વિખેરાઈ ગયા અને ગૃહટંટો અવ્યવસ્થાનું કારણ થયું. આલમખાને પોતાની

૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યોગ્યતા અનુસાર પૂંઠ પકડવાની મનાઈ કરી અને તેને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો, કારણ કે પાદશાહ જાણતો હતો કે સંખ્યાબંધ જીવોને, જેનો સર્જનહાર પણ ખુદા છે, તેના દરબારમાં પહોંચાડી દેવામાં આવ્યા હતા; તેથી આ દુનિયામાં આ બાકી રહેલાંની હસ્તી લાભકારક નીવડશે અને કદાચ ખુદા તેમના ઉપર કૃપા કરી તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ ઇસ્લામધર્મ તરફ ફેરવશે.

માતામહી મારફત મહમૂદ આઝમને આ હકૂમતને માટે સિફારશ કરાવી. પરિણામે ખાનદેશમાં જઈ મહમૂદ આઝમે તેને તખ્તનશીન કર્યો. હિ. સ. ૯૦૭ (ઈ. સ. ૧૫૦૧)થી હિ. સ. ૯૨૬ (ઈ. સ. ૧૫૧૯) સુધી તેણે રાજ્ય કર્યું. તેની વંશાવળી નીચે મુજબ છે:

૧. મોહમ્મદ ખાજા જહાન ફારૂકી અદવી, અવસાન હિ. સ. ૭૮૪ (ઈ. સ. ૧૩૮૨).

૨. રાજા અહમદ, અવસાન હિ. સ. ૮૦૧ (ઈ. સ. ૧૩૯૮).

૩. હસનખાન:—તેની બેગમ સુલ્તાન અહમદ પહેલાની પુત્રી હતી.

૪. ગઝનીખાન:—તેની બેગમ સુલ્તાન અહમદ પહેલાની પુત્રી હતી.

૫. કૈસરખાન:—તેની બેગમ સિંધના સુલ્તાનની પુત્રી હતી.

૬. એહરાનખાન:—તેની બેગમ મહમૂદ આઝમની પુત્રી હતી.
(૩ થી ૬ સુધીના વંશજો રાજકર્તા નહોતા.)

૭. આલમખાન:—આઝમ હુમાયુન આદિલખાન હિ. સં. ૯૨૬ (ઈ. સ. ૧૫૧૯)—ખાનદેશનો રાજકર્તા અને મુઝફ્ફર હલીમનો જમાઈ.

૮. મોહમ્મદખાન:—હિ. સ. ૯૪૪ (ઇ. સ. ૧૫૩૭) [મોહમ્મદખાનનો છોકરો અહમદ થોડા માસ સુધી]

૯. મુબારકખાન:—હિ. સ. ૯૭૪ (ઈ. સ. ૧૫૬૬)

૧૦. મોહમ્મદશાહ:—હિ. સ. ૯૮૪ (ઈ. સ. ૧૫૭૬) [હસનખાન:—મોહમ્મદશાહનો પુત્ર હિ. સ. ૯૮૫]

૧૧. આદિલશાહ:—હિ. સ. ૧૦૦૩ (ઈ. સ. ૧૫૯૪)

૧૨. બહાદુરશાહ:—હિ. સ. ૧૦૦૯ (ઈ. સ. ૧૬૦૦)
જલાલુદ્દીન અકબર શાહેનશાહે હિંદ, (ઝફરૂલવાલા ભા. ૧, પૃ. ૭૯)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૮

શાદિયાબાદના કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા માટે સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીની વિનંતી અને પાદશાહ તરફથી તેનો સ્વીકાર

જ્યારે સુલ્તાન ખલ્જીને ખબર થઈ કે શત્રુઓનો પરાજય થયો છે અને સુલ્તાનની દહેશતથી તેનું લશ્કર નાસભાગ કરી વિખેરાઈ ગયું છે, ત્યારે હિ. સ. ૯૨૪ (ઈ.સ. ૧૫૧૮)ના સફર મહિનાની ૧૦ મી તારીખે સુવર્ણમય કમરપટો જે જામાદાર (પાદશાહનાં પોશાકનો બંદોબસ્ત રાખનાર)ના નઘરોળપણા અને અશ્વના નિર્લજ્જપણાને લઈને ખલ્જીને હાથ ચઢી ગયો હતો તે હવાલે કરી દેવો યોગ્ય લાગ્યો. બીના એવી હતી કે જ્યારે સુલ્તાન મહમૂદ આઝમ ખલ્જીએ કપડવંજમાં સુલ્તાન કુત્બુદ્દીન ગુજરાતી સાથે યુદ્ધ કર્યું અને કુત્બુદ્દીને તેના ઉપર વિજય મેળવી તેની તમામ માલમિલ્કત કબ્જે કરી, ત્યારે ઘોડાના તોફાનથી જીન ઉપરથી જામાદારના શરીરની તુલ્યાવસ્થા જતી રહેતાં તે અનાયાસે તત્કાળ નીચે પડ્યો. ઘોડો ત્યાંથી પલાયન થઈ ખલ્જી ફોજમાં ભેળાઈ ગયો અને આવી રીતે સુવર્ણમય કમરપટો ખલ્જીઓને હાથ ચઢી ગયો હતો.[1]

સુલ્તાન ખલ્જીએ જોયું કે મુઝફ્ફર પાદશાહે અત્યંત મહેનતથી મને મદદ કરી છે, તે ઉપરાંત સુવર્ણમય કમરપટો વિજયદર્શક તલવાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેથી વેધક તલવાર અને વિજયવેગી અશ્વ લઈ આ સુવર્ણમય કમરપટા સાથે પોતાના પુત્રને શાહી

૧. 'ઝફરૂલવાલા' અને 'તબકાતે અકબરી'ના ગ્રંથકર્તાઓએ આ બનાવના સંબંધમાં કંઈ પણ કહ્યું નથી. એ બાબતમાં ફરિશ્તા લખે છે કે જ્યારે મહમૂદ ખલ્જીની હાર થવા માંડી ત્યારે તેણે થોડા શૂરવીર લડવૈયાઓને સાથે લઈ કુત્બુદ્દીનના તંબૂ તરફ કૂચ કરી અને અંદર જઈ તાજ અને સુવર્ણમય કમરપટો જે તખ્ત ઉપર હતાં તે લઈ પાછો ફર્યો અને રાત્રે માળવા ગયો. (ફરિશ્તા, ભા. ૪. પૃ. ૫૪૮.) આ બાબતની પુષ્ટિરૂપે બીજા ઇતિહાસોમાં કંઈ નથી. 'મિરાતે સિકંદરી'એ પણ ક્યાંથી એ માહિતી મેળવી તે બાબતનો ખુલાસો કર્યો નથી; પરંતુ બનાવની અનન્યતા ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તેણે 'મુઝફ્ફરશાહી'માંથી નકલ કરી હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દરબારમાં મોકલ્યો જે સુલ્તાન મુઝફ્ફરને લીધે જ શત્રુના પંજામાંથી મુક્ત થયો હતો. તેણે આ ભેટ અર્પણ કરીને વિનંતી કરી કે મહારાજાધિરાજ! કિલ્લામાં પધારી અમને વર્ધમાન કરો. મુઝફ્ફરશાહે તેનો શુદ્ધ ભાવ જોઈ તેની દરખાસ્ત માન્ય રાખી. ત્યારપછી બક્ષિસ અને ઇનામ આપી તેની માનવૃદ્ધિ કરી. તેના નામનો ખુત્બો દર શુક્રવારે નમાઝ પછી વંચાતો હતો તે તેણે રાબેતા મુજબ જારી રાખ્યો.

જ્યારે સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીને આમંત્રણના સ્વીકારની ખબર થઈ, ત્યારે તેણે ખુદાનો અત્યંત આભાર માન્યો અને માળવાના સુલ્તાનોના સમયમાં બંધાયેલા સર્વ રાજમહેલો તેણે એવી ઉત્તમ ચોકસીથી અલંકૃત કરાવ્યા કે સ્વર્ગને પણ ઈર્ષ્યા થઈ હશે. કેટલાક વિશિષ્ટ મહેલોમાં પણ રત્નજડિત રાજ્યાસન શણગારી મૂકવામાં આવ્યાં હતાં, જેમની આજુબાજુ કીમતી મોતીઓનાં સુંદર ઝાડોના ઘાટ શોભા માટે ગોઠવવામાં આવ્યા હતા.[1] રંગબેરંગી જવાહરનાં ભિન્નભિન્ન તરેહનાં પુષ્પો સર્વત્ર નજરે પડતાં હતાં. શહેરને પોતપોતાના રિતરિવાજ અને ઇચ્છા અનુસાર શણગારવાને માટે શહેરના નામાંકિત પુરુષોને ફરમાન મોકલવામાં આવ્યાં. મીણ અને રેશમની હુન્નરકળાથી એવા છોડો બજારોના શણગાર માટે બનાવવામાં આવ્યા હતા કે લોકો જોઈને હેરતમંદ થઈ જતા.[2]

---

૧. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે માળવા અને ગુજરાત વગેરે જગ્યાઓના લોકો મોગલ સલ્તનતની પહેલાં પણ મોતીઓનાં ઝાડો અને રંગબેરંગી જવાહિરનાં ફૂલો બનાવવાની કળાથી માહિતગાર હતા.

૨. મીણનાં ઝાડ અને ભિન્નભિન્ન રંગનાં રેશમી કાપડોમાંથી પાંદડાં, ફૂલફળ વગેરે તૈયાર કરવાની આ દેશની અસલ કારીગરી છે. જહાંગીર પાદશાહ જ્યારે અમદાવાદમાં આવ્યો (હિ. સ. ૧૦૨૭, ઈ. સ. ૧૬૧૭) ત્યારે ખાનખાનાનની છોકરીએ જીતબાગમાં પધારવાનું તેને આમંત્રણ આપ્યું. પાનખર ઋતુ હોવા છતાં તેણે તમામ બાગ લીલોછમ અને ફળફૂલથી ચિક્કાર જોયો. તેને અજાયબી લાગી કે સર્વ ઝાડો હાથે બનાવ્યાં હતાં.

(તોઝકે જહાંગીરી, જહાંગીરના રાજ્યની બારમી સાલ, અલીગઢ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૯

મન્દુના કિલ્લા તરફ પાદશાહનું લક્ષ્ય અને મહેરબાનીની રાહે શાદિયાબાદ તરફ તેની રવાનગી

હિ. સ. ૯૨૪ (ઈ. સ. ૧૫૧૮) ના સફર મહિનાની ૧૫ મી તારીખે જમશેદી મોભાવાળા પાદશાહે અમીરઉમરાવો જોડે મન્દુના કિલ્લા તરફ પ્રયાણ કર્યું જેથી કરી સમયના ફેરફારને લઈને ઊભી થયેલી મુશ્કેલીઓ તેમના જવાથી ભોગવિલાસમાં ફેરવાય. મહમૂદ ખલ્જીને તેના આગમનની ખબર પડતાં વેંત અતિ આનંદ થયો. આદરસત્કાર માટે તે કિલ્લા ઉપરથી ઊતરી શહેરની બહાર નીકળ્યો. મુકરર કરેલી જગ્યાએ પહોંચી તેણે પેગડાને ચુંબન (રિકાબ બુસી)[1] કર્યું. આભારની લાગણી વ્યકત કર્યા બાદ બન્નેએ કિલ્લા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

મુઝફ્ફરશાહે કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે લોકો અતિ ખુશ થયા, જાણે સૂકી જમીન લીલીછમ થઈ ગઈ અને સૂકા ઝરા રેલછેલ થઈ

---

૧. રિકાબ બુસીઃ—'મિરાતે સિકંદરી' (પૃ. ૨૫૩ મુંબઈ) માં લખવામાં આવ્યું છે કે ઇખ્તિયારખાન, બહાદુરશાહનો વજીર, ચાંપાનેર જીતી હુમાયુનની પાસે આવ્યો. બંને એક વખત ઘોડા ઉપર સવાર થઈને જતા હતા તે વખતે હુમાયુનને મળ્યા. ઇખ્તિયારખાને હુમાયુન સાથે કંઈ પણ માનભરેલું વર્તન કર્યું નહિ. આથી હુમાયુને તેને ઇરાની સભ્યતા શીખવી અને રિકાબ બુસીનો પાઠ પઢાવ્યો. આ વખતે ઇખ્તિયારખાને કહ્યું કે "અમે લોકો ગુજરાતી છીએ અને ઇરાની પાદશાહોની રીતભાતથી વાકેફ નથી." હું ધારું છું કે ઇખ્તિયારખાન ફક્ત પ્રપંચ રમ્યો. તે શુદ્ધ ભાવનાથી હુમાયુનને માન આપવાનું ચાહતો ન હતો. પરંતુ શું કરે? કારણ કે ફરજ પડતી હતી; નહિ તો ગુજરાતીઓ ઇરાની પાદશાહોની એટલું જ નહિ, પરંતુ અરબસ્તાનના અને તુર્કસ્તાનના સુલ્તાનોની રૂઢિથી પણ માહિતગાર હતા. બહાદુરશાહના પહેલાં મુઝફ્ફરના વખતમાં સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીએ, મન્દુ જીત્યા બાદ સુલ્તાન મુઝફ્ફરનાં પેગડાં(રિકાબ)ને ચુંબન કર્યું હતું. વળી બહાદુરશાહના તખ્તનશીન થયા પછી, ચાંપાનેરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે, ખુદાવન્દખાનના પહેલાના વજીરે બહાદુરશાહનાં પેગડાંને ચુંબન કર્યું હતું. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે ગુજરાતીઓ આ રિવાજથી માહિતગાર હતા.

('ઝફરૂલવાલા', ભા. ૧, લંડન, પૃ. ૧૪૧)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉભરાઈ ઊઠ્યા. રસ્તાની બંને બાજૂ હારબંધ ઊભા રહેલ લોકોએ તેને જોઈને પ્રાર્થનાની નિષ્ઠામાં હાથ ઊંચા કર્યા. તેમના ચહેરા ઉપર આભારની લાગણીનાં ચિહ્નો હતાં. સુલ્તાને પણ પેગમ્બરસાહેબનું ચારિત્ર્ય લક્ષ્યમાં રાખી સર્વત્ર નજર ફેંકતાં મંદમંદ હાસ્ય સાથે પોતાનો આનંદ વ્યકત કર્યો.

શકરતાલાબ નામના તળાવની નજદીકના બાગના મહેલમાં પાદશાહે મુકામ કર્યો. મહમૂદ ખલ્જીએ કીમતી ચીજો તેના કદમ ઉપર ઓવારી અત્યુત્કૃષ્ટ અને અપૂર્વ ભેટ આગળ ધરી અને વિનયશીલ અને યોગ્ય રૂઢિ સાથે પાદશાહનો બેહદ આભાર માન્યો. ગવૈયાઓએ મધુર રાગે પાદશાહનાં ગુણગાન ગાયાં. સુખચેનની લહેરે અંબર અને કસ્તૂરીથી મગજને મહેકભર્યું બનાવી દીધું. સંખ્યાબંધ રસોડામાંથી સર્વોત્તમ ભોજન દરેક જાતના દસ્તરખાન ઉપર પીરસવામાં આવ્યાં. જુદેજુદે સ્થળે ભિન્નભિન્ન રંગના જામમાં ખુશબોદાર શરબત લોકોને આપવામાં આવ્યું. મધ્યાહ્નકાળે મહમૂદ ખલ્જીએ જવાની ઇચ્છા દર્શાવતાં તેમને જવાની રજા આપવામાં આવી. પાદશાહ મધ્યાહ્નકાળની નમાઝ પઢ્યા પછી સહેલ અર્થે બાગમાં ફરવા નીકળ્યો અને રાત પણ તેજ સ્થળે સુખચેનથી પસાર કરી.

સૂર્યોદય થતાં મહમૂદ ખલ્જીએ હાજર થઈ 'રિકાબ બુસી'નું માન મેળવ્યા બાદ રિવાજ મુજબ પાઅન્દાઝી (પગ ઉપર કોઈ વસ્તુ ઓવારવી) અને નજરાણા અર્પણની ક્રિયા અદા કરી. ત્યારપછી તેણે સુલ્તાન મુઝફ્ફરને વિનંતી કરી કે મારા વડીલોના અપ્રતિમ મહેલોમાં પધારી તેની ઇજ્જતમાં વૃદ્ધિ કરો. આથી તેણે તેની જોડે મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. જે જગ્યા ઉપર રાજ્યાસન બનાવવામાં આવ્યું હતું તે ઉપર પોતે બિરાજમાન થઈ સુલ્તાન મહમૂદને પણ તેણે પોતાની પાસે બેસાડી વર્ધમાન કર્યો[1]. ત્યાર પછી બાકીનાં માણસો પોતપોતાની જગ્યા ઉપર બેસી ગયા. આ વખતે પાદશાહે મહમૂદ ખલ્જીને અતિ કીમતી સલાહ આપી. મહમૂદ ખલ્જીએ પણ તેની

૧. સાથે બેસવામાં મહમૂદ ખલ્જીની ઇજ્જત વધી. આ ઉપરાંત તે તેના શાહી દરજ્જાનો ખૂબ ખ્યાલ રાખતો હતો. આમ કરવામાં પણ તેનો ઇરાદો એવો હતો કે કોઈ અચાનક આફત આવી પડે તો તેમાં બંને ભાગીદાર રહેવા જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ કૃપાદૃષ્ટિ માટે શુદ્ધ ભાવનાથી તેનો ઉપકાર માન્યો અને તેનાં શૌર્ય, ઉદારતા તથા અડગપણાના ગુણની બેહદ પ્રશંસા કરી.

સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થયા બાદ પાદશાહ આરામથી નિદ્રાવશ થઈ ગયો. થોડા વખત પછી જાગીને મધ્યાહ્નકાળની નમાઝ પઢ્યો અને ત્યારપછી તમામ રાજ્યકારભારીઓ અને રસાલા સાથે પોતાના મુકામ ઉપર જવાને તૈયાર થયો. મહમૂદ ખલ્જીએ રિવાજ મુજબ તુર્કી અને અરબી ઘોડા, પહાડી બદની હાથી, રંગબેરંગી કપડાં અને ભાતભાતનાં ઝવેરાત મુઝફ્ફરને નજરાણામાં આપ્યાં.

હિ. સ. ૯૨૪ (ઈ. સ. ૧૫૧૮) ના સફર માસની ૧૮ મી તારીખે પાદશાહ કિલ્લાની બહાર પોતાના મુકામ ઉપર રાત્રે આવ્યો અને તે જ દિવસે ત્યાંથી રવાના થઈ તેણે "રોહા" નામની જગ્યા ઉપર પડાવ નાખ્યો. ત્યારબાદ મજલો કાપતાં કાપતાં મોહમ્મદાબાદ (ચાંપાનેર) જે ગુજરાતનું પાયતખ્ત હતું તેમાં લશ્કર અને રસાલા સાથે પ્રવેશ કર્યો.

રાજકવિઓ અને સાહિત્યકારોએ આ વિજયની સંખ્યાબંધ સાલો ફારસી ભાષાની અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે કાઢી છે.

એક કવિએ ફક્ત સાલ કાઢી હતી, પરંતુ ઉતાવળને લઈને હજુ આ મોતીને કવનની કડીઓમાં પરોવ્યું ન હતું, એટલામાં સુલ્તાન મુઝફ્ફરે જાતે તેની કવિતા કરી લોકોને સંભળાવી. તેથી હું પાદશાહોની વાણીને વાણીના પાદશાહો સમજી લખું છું.[1] "મુઝફ્ફર

---

૧. આ ઉપરાંત બીજા વિદ્વાનોએ પણ સાલ કાઢી હતી. તેઓમાંના એકે અરબી ભાષામાં કાઢી હતી જે આ છેઃ-'ક઼દ ફતહલ મન્દુ સુલ્તાનના' (૯૨૪) અર્થાત્ ખરેખર અમારા સુલ્તાને મન્દુ ઉપર જીત મેળવી. એક બીજી સાલ ફારસી ભાષામાં નીચે પ્રમાણે છેઃ-"મુઝફ્ફરશાહ સુલ્તાને જહાંગીર *અસાસે શરઓ દીં અઝ નવ નિહાદી, ગિરિફ્તા કિલ્એ મન્દુ બશશરોઝ* તિલિસ્મે ઇંચનિન મોહ્કમ કુશાદી, હમીન બસ બહરે તારીખશકે ગુયમ* ગિરિફ્તા મુલ્કે મંદુ બાઝદાદી," (અર્થાતઃ-હે મુઝફ્ફરશાહ, વિજયવંત સુલ્તાન ! તેં ધર્મ અને માન્યતાનો પાયો નાખ્યો. તેં છ દિવસમાં મન્દુનો કિલ્લો લીધો. આવા મજબૂત જાદુઇ કિલ્લા ઉપર તેં ફતેહ મેળવી. આ હું તેની તારીખ માટે કહું છું કે મન્દુ રાજ્ય જીતી તેં ફરીથી આપ્યું. ૯૨૪)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્દી ફત્હે મન્ડુ * કે અવ્વલ તખ્તગાહશ ધાર બાશદ; વગર પુરસન્દ અઝ તારીખે ફત્હશ * પરેશાનીએ હમા કુફ્ફાર બાશદ." [અર્થાત્, મુઝફ્ફરશાહે પ્રથમ મન્ડુ ઉપર વિજય મેળવ્યો, 'ધાર' જેની અસલ રાજધાની હતી. અને જો મને તેની ફતેહની સાલ પૂછવામાં આવે તો તે "પરેશાનીએ હમા કુફ્ફાર બાશદ" (તમામ નાસ્તિકોની પરેશાની છે) વાકયમાંથી ફારસી ભાષાની અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે નીકળે છે (હિ. સ. ૯૨૪).]

પુસ્તકને ખુદાની બન્દગી સહ ખતમ કરવાની પુરાણી રૂઢિ મુજબ હું પણ અલ્લાહની બન્દગી કરું છું કે જ્યાંસુધી તેની (અલ્લાહની) ઉદારતા કાયમ રહે ત્યાંસુધી પાદશાહનું દિલ, ગુપ્ત વાતનો ખજાનો રહો અને યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ તેની ફતેહનો દરવાજો ખુલ્લો રહો. આસ્માન તેને તાબેદાર રહો અને દુનિયા એના કાનૂનોનું પાલન કરો. સર્વદા એની સલામતી રહો.

*

'મુઝફ્ફરશાહી'નો ઇતિહાસ વિક્રમ સંવત્ ૧૮૬૪, (ઈ.સ.૧૮૦૭) અને હિ. સ. ૧૨૨૨ના ઝુલ્કાદા મહિનાની ૯મી તારીખે સવારે ખતમ થયો હતો. તે વખતે અમદાવાદમાં (સૂબા) ચંપાજીરાવ ગાયકવાડ અને તેના નાયબ શ્રીમંત રઘુનાથરાવ કાકાસાહેબનો અમલ હતો. સારા મહેતાએ આ કિતાબની નકલ કરી છે. બહુ જ ઉતાવળથી નકલ કરી છે એટલે કંઈ ભૂલચૂક નજરે પડે તો વાચકે મહેરબાની કરી સુધારી લેવી.

એક બીજા કવિએ કહ્યું છે કેઃ—

"મુઝફ્ફરશાહ સુલ્તાને જહાંગીર આંકે તેગે ઊ;
બિના એ કુફ્ર રા વીરાન વ દીનો શરઅ રા નવ કર્દ."

(અર્થાત્ઃ—મુઝફ્ફરશાહ દુનિયાને જીતનાર તે પુરુષ છે કે જેની તલવારે નાસ્તિકતાનો પાયો જડમૂળથી ઉખેડી નાંખ્યો અને ધર્મને સજીવન કર્યો)

" ચુ અઝ બખ્તે હુમાયુન કર્દ ફત્હે કિલએ મન્ડુ;
બુઅદ તારીખે સાલે આં હુમાયુન ફત્હે મન્ડુ કર્દ."

અર્થાત્, જ્યારે દૈવયોગે તેણે મન્ડુનો કિલ્લો જીત્યો, ત્યારે તેની મુબારક સાલ 'મન્ડુ જીત્યું' તેમાંથી (અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે) નીકળે છે (૯૨૪). ('ઝફરુલવાલા', ભા. ૧, પૃ. ૧૦૬.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શબ્દસૂચી

સૂચના:—સૂચીમાં ત્રણ પ્રકારના આંક છે: (૧) માત્ર આંકડા છે, તે **પ્રસ્તાવના**નાં ૧ થી ૬૪ પાનાંના છે; (૨) કૌંસમાં **(અ)**-વાળા છે, તે **મુઝફ્ફરશાહી**ના મૂળનાં ૧ થી ૪૦ પાનાંના અનુવાદમાં આવતા શબ્દોના છે; જ્યારે (૩) કૌંસમાં **(પા)**-વાળા છે તે આ અનુવાદ નીચે આવેલી પાદટીપોમાંના શબ્દોના છે.

અઈનુલ્મુલ્ક ૩૭, ૩૮, ૫૨
અકબર ૨૯ (પા.) (અ), ૩૪ (પા.) (અ)
અજમેર ૫૩
અજાનદેવ ૨૯ (અ)
અઝીઝુલ્મુલ્ક ૨૬
અંધેરી ૧
અફઝલખાન ૩૬
અફરાસિયાબ ૩૧
અબ્રહામ ૩૨ (અ)
અમદાવાદ ૯ (પા૦) (અ), ૩૬ (પા૦) (અ) ૪૦ (અ), ૧, ૨, ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૧૯, ૨૪, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૭, ૪૫, ૪૮, ૫૧, ૫૨, ૫૫
અમૂહા ૩૨
અબુ ચકસુમ ૩૨ (અ)
અબ્દુર રહીમ ખાનખાનાન ૧૧
અરબસ્તાન ૩૨ (પા૦) (અ) ૮, ૧૦
અલપખાન ૬ (પા.) (અ), ૧૯ (પા.) (અ) ૩૦ (પા૦) (અ) ૪૦
અલાઉદ્દીન ૨૧ (પા૦) (અ), ૨૨ (પા૦) (અ)
અલીગઢ ૩૬ (પા૦) (અ), ૨
અલીશેર ૩૧ (પા૦), ૩૨
અવદીકર્ણ ૨૯ (અ)
અસદખાન ૫૧ (પા૦)
અસદુલ્મુલ્ક ૫૦, ૫૧
અહમદ ૩૩ (પા૦) (અ)
અહમદનગર ૪૫, ૪૬ (પા૦), ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩
અહમદમિયાં અખ્તર ૨
અહમદશાહ ત્રીજો ૨૩
અહમદશાહ પહેલો ૯ (પા૦), (અ) ૧૨, ૧૪, ૨૪, ૨૫, ૨૭ (પા૦) (અ), ૨૭, ૩૪ (પા૦) (અ)
અહમદ હર્વી ૩૩
આઝમ હુમાયુન આદિલખાન ૨૯
આદિલખાન ૨૫ (પા૦) (અ), ૩૩ (પા૦) (અ), ૩૪ (પા૦) (અ)
આદિલશાહ ૩૪ (પા૦) (અ), ૫૪
આબાખાન ૨૪, ૨૫
આયશા ૫૪
આસફખાન ગુજરાતી ૪૮
આસીર ૨૯, ૩૫
ઈકબાલખાન મલ્લુ ૧૩, ૩૬
ઈખ્તિયારખાન ૩૭ (પા૦) (અ)
ઈખ્તિયારુલ્મુલ્ક (બિન ઈમાદુલ્મુલ્ક) ૩૯

૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઈબ્ન બતૂતા ૧૮ (પા૦) (અ)
ઈબ્ન સુમયદ (જુઓ મોહમ્મદ બિન અબ્દુર રેહમાન)
ઈબ્રાહીમ ૧૦ (પા૦) (અ), ૫૪, ૫૬
ઈબ્રાહીમ લોદી ૫૩, ૫૫
ઈમાદુલ્મુલ્ક ૪૦
ઈમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમ ૧૧ (પા૦) (અ), ૨૦ (અ), ૨૨ (અ),
ઈરાક ૮, ૧૦
ઈરાન ૪ (પા૦) (અ), ૩૭ (પા૦) (અ), ૭, ૧૦, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૩, ૩૪, ૩૫
ઈશ્તાનગર ૪૬
ઈસદતખાન ૫૦
ઈડર ૬ (પા૦) (અ), ૩૭, ૩૮, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૨, ૫૩
ઈશુખ્રિસ્ત ૫ (અ)
ઉજ્જન ૪ (પા૦) (અ), ૧૮ (પા૦) (અ), ૨૪ (અ), ૨૯
ઉદેસિંગ ૪૮
ઉમર ૨૧ (પા૦) (અ)
ઉલુગખાન ૪૪
એડન ૧૭
એબિસિનિયા ૩૨ (અ)
એહસનખાન (૩૩ (પા૦) (અ), ૩૪ (પા૦) (અ)
ઔરંગઝેબ ૧૨૨
કચ્છ ૨૦ (પા૦) (અ), ૮, ૨૭
કડી ૫૨
કત્લઘખાન ૩૯
કન્દુઝ ૩૨
કન્દુહા ૩૫
કંથકોટ ૨૦ (પા૦) (અ)
કલકત્તા ૨
કાકરૂન કિલ્લો ૪૮
કાકા ૨૯ (અ)
કાકુ ૨૯ (અ)
કાઝી કુત્બ પીર ૫૧ (પા૦)
કાઝી જમાલુદ્દીન (મોહમ્મદ બિન ઉમરઈબ્ન બહરક હઝરમી) ૧૬
કાઠિયાવાડ ૨૦ (પા૦) (અ), ૮
કાન્હાના ૨૯ (અ)
કાબુલ ૧૦, ૩૨
કાલિન્જર ૨૦ (પા૦) (અ)
કાલેજ ૩૧
કાલોલ ૯ (પા૦) (અ)
કાવીલ ૩૫, ૩૬
કાશ્મીર ૨૭
કાંગળા ૨૦ (પા૦) (અ), ૨૨ (પા૦) (અ)
કિવામુલ્મુલ્ક ૩૯, ૫૨
કીરતચંદ ૨૯ (અ)
કુત્બુદ્દીન ૧૪, ૨૭
કુત્બુલ્મુલ્ક ૨૭
કૃષ્ણ (મહમૂદ ખલ્જીનો નોકર) ૪૭
કૈકાઉસ ૩૨
કૈસરખાન ૩૩ (અ) ૩૩, ૩૪ (પા૦) (અ), ૩૭
કોર ૧૩ (અ)
ખલ્જ ૩૦
ખંભાત ૮, ૧૭
ખરલ કસ્બો ૪૭
ખલીલખાન (જુઓ મુઝફ્ફરશાહ)
ખાન આઝમ કૈસરખાન–૧૦ (અ), ૧૧ (અ), ૧૩ (અ), ૨૦ (અ), ૨૨ (અ), ૨૪ (અ), ૨૬ (અ), ૨૮ (અ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાન આઝમ હુમાયુન–૨૬ (અ), ૩૩ (અ)
ખાનજહાન ૬ (પા૰) (અ), ૪૦, ૪૧
ખાનજહાન તવાશી ૨૮, ૨૯, ૩૨, ૩૫
ખાનદેશ ૯ (પા૰) (અ), ૩૩ (પા૰) (અ), ૩૪ (પા૰) (અ), ૩૫, ૫૪
ખિઝર ૩૯
ખિઝરખાન ૬૦
ખુદાવન્દખાન ૩૭ (પા૰) (અ), ૨૫, ૨૬, ૪૫, ૫૩
ખુદાવન્દખાન (યુસુફનો પુત્ર) ૨૪
ખુરાસાન ૨૭
ખુરાસાનખાન ૩૫
ખુશકદમ (ઇમાદુલ્મુલ્ક) ૨૬, ૫૬
ખેડા ૧૨
ગંજકસ્બો ૫૫
ગઝનીખાન ૯ (પા૰) (અ), ૩૩ (પા૰) (અ), ૩૪ (પા૰) (અ), ૩૬ (પા૰) (અ)
ગયાસુદ્દીન બલ્બન ૩૦, ૩૨
ગયાસુદ્દીન મોહમ્મદ ૩૧ (પા૰) ૩૨, ૪ (પા૰) (અ)
ગાઝીખાન ૨૯ (અ), ૫૦, ૫૧ (પા૰) ૫૨
ગિરનાર ૨૦ (પા૰) (અ)
ગુજરાત ૩, ૪ (પા૰) (અ), ૬ (પા૰) (અ), ૬, ૮, ૯ (પા૰) (અ), ૧૦ (પા૰) (અ). ૧૧, ૧૨ (પા૰) (અ), ૧૨, ૧૩, ૧૬, ૧૮, ૧૯, ૨૦ (પા૰) (અ), ૨૧ (પા૰) (અ), ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૭, ૨૮, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૭, ૪૨, ૪૬, ૪૭, ૫૩, ૫૬
ગુર્જરસ્તાન ૧૨
ગોધરા ૯ (પા૰) (અ), ૧૧ (અ), ૩૭, ૩૮
ગ્વાલિયર ૨૦ (પા૰) (અ)
ચંગીઝખાન ૩૨, ૫૪ (પા૰)
ચંદેરી ૬ (પા૰) (અ), ૧૪ (પા૰) (અ), ૩૬, ૩૭, ૪૧, ૪૨
ચંપાજીરાવ ગાયકવાડ ૪૦ (અ)
ચાંદખાન ૫૪, ૫૬
ચાંપાનેર ૪ (પા૰) (અ), ૬ (પા૰) (અ), ૬, ૬, ૯ (પા૰) (અ), ૧૪, ૧૫, ૨૦ (પા૰) (અ), ૨૩, ૨૮, ૨૯, ૩૩, ૩૭ (પા૰) (અ), ૩૮, ૪૧, ૪૫, ૪૮, ૫૩
ચિતોડ ૧૮ (પા૰) (અ), ૨૦ (પા૰) (અ), ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫ (પા૰)
જગત (જુઓ દ્વારકા)
જમશેદ ૪ (અ)
જયપાલ ૨૧ (પા૰) (અ)
જલાલુદ્દીન ફિરોઝશાહ ખલ્જી ૩૧ (પા૰), ૩૨
જહાંગીર ૩૬ (પા૰) (અ), ૧૦, ૩૫
જાકરસિંગ ૨૯ (અ)
જામરદેવ ૨૯ (અ)
જામે ફિરોઝ ૫૫ (પા૰)
જીતસિંગ ૨૯ (અ)
જીસસ ક્રાઈસ્ટ ૧૦ (પા૰) (અ)
જુનાગઢ ૨, ૧૫, ૨૩
ઝફરખાન ૧૨, ૧૩
ઝફરાબાદ ૩૩ (પા૰) (અ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝહીરુલ્મુલ્ક ૪૫, ૪૬
ઠાસરા ૧૨, ૧૩
ડુંગરસી ૨૯ (અ)
તાજખાન ૫૬
તાતારખાન ૧૩
તુર્કસ્તાન ૭, ૨૧ (પા૦) (અ), ૩૦
૩૭ (પા૦) (અ)
તૈમુરલંગ ૧૯ (પા૦) (અ), ૧૩
તોલકખાન ૩૧ (પા૦), ૩૨
દખ્ખણ ૧૬ (પા૦) (અ), ૨૦
(પા૦) (અ) ૮, ૧૫, ૩૫
દન્તીકાનૂન ૧૪ (અ)
દવાની ૧૮
દાઉદ ૨૦
દાઉદશાહ ૧૪
દાહોદ ૯ (પા૦) (અ), ૩૩, ૩૮,
૪૭
દિલાવરખાન ૧૯ (પા૦) (અ), ૩૦
(પા૦) (અ), ૩૦
દિલાવરા ૩૪, ૪૨, ૪૪
દિલ્હી ૬ (પા૦) (અ), ૧૩ (પા૦)
(અ). ૧૩, ૧૮ (પા૦) (અ),
૧૯ (પા૦) (અ), ૨૨ (પા૦)
(અ), ૨૭, ૩૦, ૩૨, ૩૭, ૪૧,
૪૩, ૫૫, ૫૬
દેવગઢ ૨૦ (પા૦) (અ)
દેવલા ૧૦ (પા૦) (અ), ૧૪ (અ)
૩૮
દોલતખાન ૨૯ (અ)
દોલતાબાદ ૨૦ (પા૦) (અ), ૨૮,
૨૯
દ્વારકા ૧૫, ૨૭
ધંધુકા ૨૩, ૨૯
ધાર ૪ (પા૦) (અ), ૬ (પા૦)
(અ), ૬, ૧૮(અ), ૧૯ (પા૦)
(અ), ૨૨ (અ), ૩૩ (અ), ૩૯
૪૩, ૪૪
નજ્જનશી ૩૨ (અ)
નવાબ ઈસ્માઈલખાન ૨
નસીરખાન ૧૧ (પા૦) (અ), ૫૪,
૫૬
નસીર શાહી ૨૬
નસીરૂદ્દીન ૩૧ (પા૦), ૩૨
નાલ્ચા ૩૩ (અ), ૪૦, ૪૨, ૪૩,
૪૪
નાસિરુદ્દીન કોદરશાહ
૩૧ (પા૦), ૩૨
નાસિરુદ્દીન ખલ્જી ૩૫, ૪ (પા૦)
(અ)
નિઝામખાન (જુઓ મલેક હુસેન)
૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨
નિઝામી ૫
નિઝામુદ્દીન ૪૫
નિઝામુદ્દીન હર્વી ૩
નિઝામુલ્મુલ્ક ૩૯, ૪૦, ૪૨, ૪૩,
૪૪, ૪૫, ૪૭
નુસરતુલ્મુલ્ક ભીલમ ૪૫, ૪૬, ૪૮
નોહ ૧૦ (પા૦) (અ)
પંજાબ ૮
પથાજી ૨૯ (અ)
પથોરાય ૨૩ (અ), ૨૪ (અ), ૨૯
(અ)
પાટણ ૨, ૧૩, ૧૪, ૩૭, ૪૫, ૫૧
પાણીપત ૯
પાલ ૫૩
પાવાગઢ ૯ (પા૦) (અ), ૧૧ (પા૦)
(અ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાહન ૨૯ (અ)
પીર ખોકારી ૩૯
પીલાહ ૨૯ (અ)
પુરકાનું ૩૫
ફતહાબાદ (હાલોલ), ૯ (અ)
ફતેહખાન ૧૪ (અ), ૨૯ (અ), ૧૪, ૫૨
ફરિસ્તા ૩૫ (પા૦) (અ), ૨૩ (પા૦), ૩૧ (પા૦), ૪૧, ૪૨, ૪૪
ફિરોઝશાહ તઘલખ ૧૯ (પા૦) (અ) ૧૨, ૧૩, ૩૦
બંગાળા ૮
બડન ૩૨ (અ)
બર્લિન ૨
બરજતખાન ૩૬, ૩૭, ૪૧
બહાદુરશાહ ૭, ૧૨ (અ), ૨૩, ૨૪, ૩૮ (પા૦), ૪૫, ૫૪, ૫૪, ૫૫ ૫૬
બહાનેક બખ્ત ૩૯
બાબર ૯, ૧૮ (પા૦) (અ), ૨૯ (પા૦) (અ)
બિજાનગર ૩૮, ૪૫, ૪૬
બિહાર ૨૦ (પા૦) (અ)
બિહારખાન ૨૯ (અ)
બુગરાખાન ૩૨
બુંદેલખંડ ૨૦ (પા૦) (અ)
બુરહાનપુર ૨૯, ૫૪
બીબી રાણી ૩૮ (પા૦), ૫૪, ૫૫
બોહજતુન્નિસા ૫૪
બ્રહ્મની કસ્બો ૫૧, ૫૨
બ્રકોર ૯ (અ), ૪૭
ભરૂચ ૧૮
ભારમલ ૪૪, ૪૫
ભીમકરણ પૂરબિયો ૪૮
ભીમદેવ ૨૦ (પા૦) (અ)
ભોજ ૪ (પા૦) (અ), ૧૮ (પા૦) (અ) ૨૯
ભોળાનાથ ૧
મક્કા ૩૨ (પા૦) (અ), ૧૭
મથુરદાસ ૩૭
મનસૂરખાન ૩૬, ૩૭
મદીના ૧૭
મલબાર ૨૭
મલાદ ૫૨
મલેક અબ્દુલ્મુલ્ક ૩૭
મલેક અયાઝ ૫૩
મલેક કુતુબ ૨૬
મલેક ગોપીદાસ ૩૮
મલેક ચમન ૩૯
મલેક નજ્જન ૪૯
મલેક પીર ૫૧ (પા૦)
મલેક ફીરોઝશાહ ઈસ્તખાન ૩૧ (પા૦)
મલેક બહાઉદ્દીન ઇખ્તિયારુલ્મુલ્ક ૨૬
મલેક બુરહાન ૨૬
મલેક મુગીસ ૩૦, ૩૧ (પા૦), ૩૨
મલેક મુબારક મુહીન ૨૬
મલેક યગરસ ૩૧ (પા૦)
મલેક શરફ ઈમાદુલ્મુલ્ક ૩૪
મલેક શર્ફ હમીદુલ્મુલ્ક ૨૭, ૩૭
મલેકશાહ ૨૬
મલેક હિસામખાન ૫૨
મલેક હુસેન ભટ્ટી ૪૮, ૪૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મલેકુશ શર્ક ઈમાદુલ્મુલ્ક ૨૨ (અ), ૨૬ (અ), ૨૭ (અ)

મહમૂદ આઝમ ૮ (પા૦) (અ) ૯ (પા૦) (અ), ૧૬ (પા૦) (અ) ૩૩ (પા૦) (અ), ૩૪ (પા૦) (અ)

મહમૂદ ખલ્જી ૪ (અ), ૬ (પા૦) (અ), ૬, ૭ (અ), ૮ (અ), ૮, ૯ (અ), ૧૦, ૧૧ (અ), ૧૨ (અ), ૧૫ (અ), ૧૬ (અ) ૧૭ (અ), ૨૦ (પા૦) (અ), ૨૪ (અ), ૨૬ (અ), ૩૦ (અ), ૩૦, ૩૧ (અ), ૩૧ (પા૦), ૩૨, ૩૩ (પા૦) (અ), ૩૫ (અ), ૩૫, ૩૬ (અ), ૩૭ (અ), ૩૭, ૩૮ (અ), ૩૮, ૩૯ (અ), ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૫૬

મહમૂદ ગઝનવી ૨, ૨૧ (પા૦) (અ) ૨૯

મહમૂદ બેગડા ૩૯ (પા૦)

મહમૂદ (મોહમ્મદશાહ તઘલખનો પુત્ર) ૧૩, ૧૯ (પા૦) (અ)

મહિબ રાણા ૫૪

મહી નદી ૧૦ (પા૦) (અ), ૧૧ (પા૦) (અ) ૧૪ (પા૦) (અ), ૧૫

મહેમદાવાદ ૫૫

માણેકચંદ ૨૯ (અ)

માણેકચોક ૧૪

મારવાડ ૧૮ (પા૦) (અ), ૨૦ (પા૦) (અ)

માર્કોપોલો ૮, ૨૨ (પા૦) (અ)

માળવા ૪ (અ), ૫ (અ), ૬ (પા૦) (અ), ૬, ૯ (પા૦), ૧૦ (પા૦) (અ), ૧૧ (પા૦) (અ) ૧૬ (પા૦) (અ), ૧૮ (પા૦ (અ), ૧૯ (પા૦) (અ), ૨૦ (પા૦) (અ), ૨૭ (પા૦) (અ), ૨૮, ૨૯ (પા૦) (અ), ૨૯, ૩૦, ૩૧ (પા૦), ૩૨ (પા૦) (અ) ૩૨, ૩૩ (પા૦) (અ), ૩૩, ૩૫ (પા૦) (અ) ૩૫, ૩૬ (અ), ૩૭ (પા૦) (અ), ૩૭, ૩૮, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૫૩, ૫૬

માંડુ (મન્ડુ) ૪ (અ), ૫ (અ), ૬, ૧૦ (અ), ૧૮ (અ), ૧૯ (પા૦ અ.), ૨૦ (પા૦ અ.), ૨૦, ૩૦ (પા૦) (અ.), (પા૦) (અ) ૩૭ (પા૦) (અ), ૩૯ (પા૦) (અ), ૪૦ (પા૦) (અ), ૪૧

મિરઝા ઈબ્રાહીમ યાદગાર બેગ ૨૭, ૨૮

મિરઝા ઇબ્રાહીમ સફવી ૨૭

મુઇઝુદ્દીન કૈકોબાદ ૩૨

મુખ્તસખાન ૩૭

મુઝફ્ફરખાન ૧૩, ૧૪

મુઝફ્ફરશાહ ૪ (અ), ૫ (અ), ૬ (અ), ૬, ૭ (અ), ૭, ૯ (અ), ૮, ૯ (પા૦) (અ), ૧૦ (અ), ૧૦, ૧૧ (અ), ૧૧, ૧૨ (પા૦) (અ) ૧૨, ૧૫ (અ), ૧૫, ૧૬, ૧૭ (અ) ૧૭, ૧૮ (અ), ૧૮, ૧૯, ૨૦ (પા૦) (અ) ૨૦, ૨૨,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૩, ૨૪, ૨૫ (પા૦) (અ), ૨૫, ૨૬ (અ), ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯ (અ) ૨૯, ૩૦, (અ) ૩૧ (અ), ૩૨, ૩૩, ૩૪ (પા૦) (અ) ૩૪, ૩૫ (અ) ૩૫, ૩૬ (અ), ૩૭ (અ), ૩૮ (અ) ૩૮, ૩૯ (અ) ૩૯, ૪૦ (અ), ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬

મુઝફ્ફરશાહ (ગુજરાતની સલ્તનતનો પાયો નાખનાર) ૧૨, ૧૪

મુઝફ્ફરાબાદ (શરમ્બની) ૧૨ (અ)

મુંબઇ ૨

મુલ્તાન ૮; ૨૭

મુલ્લા અયુબ ૨૦, ૨૩

મુલ્લા મહ્લાલી ૪૬, ૨૦, ૨૭ (પા૦) (અ), ૨૮ (પા૦) (અ) ૩૦ (પા૦) (અ)

મુલ્લા મહમૂદ સિયાવશ શીરાઝી ૧૭

મુસા ૧૦ (પા૦) (અ)

મુસ્તફાબાદ (જુઓ જૂનાગઢ)

મુહાફિઝખાન ૨૮, ૩૬

મેદનીરાય ૬ (અ), ૬, ૮ (અ), ૧૦ (અ) ૧૭ (અ), ૧૮ (અ), ૧૯ (અ), ૨૦ (પા૦) (અ), ૨૩ (પા૦) (અ), ૨૪ (અ), ૨૫ (પા૦) (અ), ૨૬ (અ), ૩૧ (અ), ૩૨ (અ), ૩૩ (અ), ૩૫, ૩૭, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૬, ૪૭

મેવાડ ૧૮ (પા૦) (અ)

મોડાસા ૩૭, ૩૮

મોર આમલી ૨૯

મોરક્કો ૯

મોહમ્મદ (કાળો) ૨૪

મોહમ્મદ કાસિમ ૨૧ (પા૦) (અ)

મોહમ્મદ ખલ્જી ૪ (અ), ૬ (પા૦) (અ), ૧૦ (પા૦) (અ), ૩૧ (અ), ૩૧ (પા૦) ૩૨, ૩૩, ૩૫, ૩૭, ૪૧, ૪૩

મોહમ્મદ ખાન જહાં ફારૂકી અદ્દવી ૩૪ (પા૦) (અ)

મોહમ્મદ પેગમ્બર ૧ (અ), ૧૦ (પા૦) (અ), ૧૭

મોહમ્મદ બિન અબ્દુર રહેમાન ૧૭, ૧૮

મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દીન ખલ્જી (જુઓ મોહમ્મદશાહ ખલ્જી) ૨૮, ૨૯, ૩૨, ૩૪, ૩૬, ૩૭, ૪૦

મોહમ્મદ બિન હુશન્ગ ૩૦

મોહમ્મદખાન ૩૪ (પા૦) (અ)

મોહમ્મદશાહ (અહમદશાહનો પુત્ર) ૧૨, ૧૪

મોહમ્મદશાહ તાતારખાન ૧૨, ૧૪

મોહમ્મદશાહ તઘલખ, ૧૩, ૧૯ (પા૦) (અ), ૨૨ (પા૦) (અ) ૩૦

મોહમ્મદશાહ બીજો ૧૪, ૧૫

મોહમ્મદશાહ (હસનખાનનો પુત્ર) ૩૪ (પા૦) (અ)

મોહમ્મદાબાદ (જુઓ ચાંપાનેર)

યકલની ૨૯ (અ)

યમન ૧૭

યુરોપ ૨૧ (પા૦) (અ)

રઘુનાથરાવ કાકાસાહેબ ૪૦ (અ)

રઝીઉલ્મુલ્ક ૩૯

રતનચંદ ૨૯ (અ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રમ્ભાપુર ૧૩ (અ)
રમ્ભાદેવી ૫૪
રશીદુદ્દીન ૮
રાજબાઈ ૫૪
રાજા અહમદ ૩૪ (પા૦) (અ)
રાણા નાકા ૧૫
રાણી રૂપમંજરી ૨૪
રાણા સાંગા ૧૮ (અ), ૨૩ (પા૦) (અ), ૨૪ (અ), ૨૫ (પા૦) (અ), ૨૬ (અ), ૪૪, ૪૮, ૪૯, ૫૧ (પા૦), ૫૩
રામચંદ્રજી ૧૨
રામપુર ૨
રાય જંગજુ ૨૯ (અ)
રાયભીમ ૪૪
રાયમલ ૪૪, ૪૫, ૪૮, ૪૯
રાયસિંગ ૪૦, ૪૪
રાવતપીર ૫૧ (પા૦)
રાવતહિસામ ૫૧ (પા૦)
રૂકય્યા ૫૪
રૂપાલ ૨૨
રોમ ૨
રોહતાસ ૨૦ (પા૦) (અ)
રોહા ૩૯ (અ)
લખનૌ ૨
લખમીબાઈ ૫૪
લતીફખાન ૭, ૧૨ (અ), ૨૪, ૩૮ (પા૦), ૪૫, ૫૪, ૫૫
લોધા ૩૫
વજીહુલ્મુલ્ક સહારન ૧૨
વટવા ૫૫
વડનગર ૫૨
વડોદરા ૧૨, ૧૮ (પા૦) (અ), ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૮, ૨૯
વસ્સાફ ૮
વાઘચંદ ૨૯ (અ)
વિક્રમસી ૨૯ (અ)
વિક્રમાદિત્ય ૨૯
વીસનગર ૫૨
શકરનાલાખ ૩૮ (અ)
શંખોદ્ધાર ૨૭
શમ્સખાન દન્દાની ૧૪
શાદીખાન ૨૯ (અ)
શાદિયાબાદ ૫ (અ), ૬ (અ), ૬, ૨૬ (અ), ૩૫ (અ) ૩૭ (અ)
શાહાબુદ્દીન ૩૧, ૩૨
શુજાઉલ્મુલ્ક ૫૦
શેખ અબ્દુલ્લાહ ચુંગાલ ૩૯
શેખ અહમદ ખટ્ટુ ૨, ૧૪, ૨૬
શેખ કમાલુદ્દીન માલવી ૩૯
શેખચાંદ ૪૬
શેરખાન ૨૯ (અ)
શંકરદેવ ૨૯ (અ)
સફ્દરખાન ૫૧, ૫૨
સમરકંદ ૩૨
સરખેજ ૨, ૧૪, ૨૬
સરાણી રાણી ૨૪
સહારન ૧૨, ૧૩
સાબરમતી ૧૪
સારંગપુર ૨૫ (પા૦) (અ)
સારા મહેતા ૩, ૪૦ (પા૦) (અ)
સિકંદરખાન ૨૪, ૩૬, ૩૮ (પા૦), ૩૯ (પા૦), ૪૧, ૪૫
સિંધ ૨, ૧૫, ૧૬ (પા૦) (અ), ૨૧ (પા૦) (અ), ૨૭, ૩૯, ૫૪, ૫૫ (પા૦)
સિરિયા ૨૧ (પા૦) (અ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુબુક્તગીન ૨
સુલેમાન બસરી ૭
સુલ્તાન અહમદશાહ પહેલો ૧૪, ૨૧ (પા૦) (અ), ૩૪ (પા૦) (અ)
સુલ્તાન કુત્બુદ્દીન ૩૫ (અ)
સુલ્તાન કુત્બુદ્દીન ઈબક ૧
સુલ્તાન મહમૂદ આઝમ ૧૨, ૧૪, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૯
સુલ્તાન મહમૂદ બિન સુગીસ ૩૧, ૩૨
સુલ્તાન સિકંદર-૭, ૯ (પા૦) (અ) ૧૧ (પા૦) (અ), ૧૨ (અ), ૫૪
સુલ્તાન સિકંદર લોદી ૧૩ (પા૦) (અ), ૩૭, ૪૦, ૪૧, ૫૪, (પા૦), ૫૫
સુલ્તાનશાહ ૫૧
સુલ્તાન હુસન્ગ ૩૦ (પા૦) (અ), ૩૦
સૂરજમલ ૪૪
સૈફખાન લોદી ૩૭, ૪૦
સૈફખાન ૩૯, ૫૦
સૈયદ નજીબ અશરફ નદવી ૧
સોમનાથ ૮
સોરઠ ૨૨, ૨૩, ૨૫, ૫૩
સ્પેન ૯, ૨૧ (પા૦) (અ)
હઝરત પીર મોહમ્મદશાહ ૨, ૫૪ (પા૦)
હઝીઝુલ્મુલ્ક ૫૧ (પા૦)
હબીબખાન ૪૬
હબીબગંજ ૨
હસનખાન ૩૩ (પા૦) (અ), ૩૪ (પા૦) (અ)
હસન નિઝામી ૧
હાજીકરીબ આસફી ૩૪
હારાલદેવ ૨૯ (અ)
હાલે ૨
હાલોલ ૯ (અ), ૧૧ (પા૦) (અ)
હાંસબાઈ ૧૬, ૨૩
હિંદુસ્તાન ૨, ૭, ૮, ૯, ૧૦. ૧૩, ૧૮ (પા૦) (અ), ૧૮, ૧૯ (પા૦) (અ), ૨૧ (પા૦) (અ) ૨૭, ૨૯ (પા૦) (અ), ૨૯, ૪૬
હીરાબાઈ ૧૫,
હુમાયુન ૩૭ (પા૦) (અ)
હેમકરણ ૩૨ (અ)
હૈદરાબાદ ૨

શુદ્ધિપત્ર

નોંધ—

૧. અનુવાદમાં પૃ૦ ૫ ઉપર ફિર્દુસીને બદલે નિઝામી.

૨. ઉપોદ્‌ઘાતમાં પૃ૦ ૩૦ ઉપર ગયાસુદ્દીન બલ્ખને બદલે ગયાસુદ્દીન બલ્બન.

૩. ઉપોદ્‌ઘાત પૃ૦ ૫૩ ઉપર અયાઝને બદલે સુલ્તાન.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بسم اللہ الرحمن الرحیم

حمد

نہ شد خوار اُو نزد مردم عزیز — عزیزش نہ شد در جہاں خوار نیز
بود کار فرمائے بخشندگار — ہم آموزگار و ہم آمرزگار
دلِ خلق غمگیں از و شاد از و — جہاں راست بیداد از و داد از و

نعت | درود نامعدود نثار خلاصۂ عالم، صاحب مقام محمود، و علیٰ آلہ و اصحٰبہ اجمعین،

نظم

محمدؐ کہ عرش آمدش تکیہ گاہ — ہمہ چاکرانند و او بادشاہ
حمایت گرِ آفرینش درش — پناہِ جہاں ظلّ ہم چاکرش
بدستیش حجت بدستیش تیغ — دراں برق دار دگراں مایہ میغ
نخواند و شد آموزگار ہمہ — بر آور دلِ مرد گارِ ہمہ (!!)
نقابے کہ از روے فرقاں فگند — شد انجیل و توریت را پردہ بند
بہ او شد کتابِ نبوّت تمام — از و افتتاح و باو اختتام

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

امابعد، بر اصحاب دانش و ارباب بینش روشن و ہویدا است کہ در
ہر محل و مقام ذات واجب الوجود را کہ بجمیع صفات کمال موصوف است
بصفتِ مخصوص، ذکر کردن ایمار بہ طریق حصول مقصود است، چنانچہ از
فحواے کلام کریمۂ ربانی و مضمون آیت عظیمہ سبحانی کہ مَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ
عِنْدِ اللّٰہِ الْعَزِیْزِ الْحَکِیْمِ مستفاد می گردد، کہ اہلِ عزت را خسروانِ عالیجاہ
و سلاطین صاحب دستگاہ اند، نصرت نتیجۂ حکمت است، بہر امرے را حکمت
است مناسب آں، و جز اہلِ آں، بر سرِ آں، اطلاع نمی یابد، و حکیم مطلق حق
است، کہ ذرہ ایجاد ہر موجودے از موجودات، او را حکمت است، قولہ تعالیٰ
اَفَحَسِبْتُمْ اَنَّمَا خَلَقْنٰکُمْ عَبَثًا

نظم

بحکم آشکارا بہ حکمت نہاں ... پُر از حکمت حکم او شد جہاں

کہ صد گونہ در ضمنِ او خیر نیست ... بد و نیک چیزے دریں دیر نیست

شہاں را ہمہ بادشاہی از وست ... دل و دیدہ را روشنائی از وست

و صاحبِ شرع نیز در ہر امرے ملاحظۂ حکمت نمودہ، قولہ تعالیٰ وَ اَنْزَلَ اللّٰہُ
عَلَیْکَ الْکِتٰبَ وَ الْحِکْمَۃَ وَ عَلَّمَکَ مَا لَمْ تَکُنْ تَعْلَمُ وَ کَانَ فَضْلُ اللّٰہِ عَلَیْکَ عَظِیْمًا،

نظم

کشتیِ جاں برد بہ ساحل برون ... عقل بہ شرعِ تو ز دریاے خوں

و سلاطین را نیز در امور ملک و ملت حکمتہا است کہ ناصرِ دینِ مبین و حامیِ
شرعِ متین است و طغراے مَنْ یُّؤْتَ الْحِکْمَۃَ فَقَدْ اُوْتِیَ خَیْرًا کَثِیْرًا،

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بر صفحۂ دولتِ ایشاں ثبت شده و لهذا باطاعت فرمانِ ایشاں امر شده
قوله تعالیٰ اَطِيْعُوا اللّٰهَ وَاَطِيْعُوا الرَّسُوْلَ وَاُولِي الْاَمْرِ مِنْكُمْ به حکمتِ
سلطنت بانواع است، صوری و معنوی، نتیجۂ حکمت صوری حفظ مزاج ملک
است از خلل، و ثمرۂ حکمت معنوی ارتفاع بناے خانۂ دین، و استحکام
اساس شرع متین است، و هر پادشاهے راکه جامعِ حکمت صوری و معنوی
باشد، سلطانِ صورت و معنی گویند، و در هر زمانے در هر مصر سلطنت سلطان
جامع یکے می باشد، و دریں عصر که امام زمان، خلیفۂ رحمٰن، پناهِ اهلِ ایمان،
تاج بخش، گیتی ستاں، مدار زمین و زماں، سلطان عالم صورت و معنی،
المؤید من السماء المظفر علی الاعداء الغازی فی سبیل الله، المجاهد براعلی کلمة الله
شمس الملة و الدنیا و الدین، ابو النصر سلطان مظفر شاه است، خلّد دولته
و ابدّ حشمته، که بر خلقِ جهاں از اظهر من الشمس است، که به جامعیت ذات
بابرکات او بعد از ائمهٔ دین و خلفاے راشدین، پادشاه صاحبِ دستگاه
پیدا نه شده است، نظم

شکوه سلطنت و بخت و دولت و اقبال ‌‌ ‌‌ چو نور شمس بود از جبینِ او طالع

بلکه نه همیں در عالم سلطنت و جاه و جلال که در عالم فضل و کمال ذات
شریف او عدیم المثال است، نظم

ظاهرش مشغول نظمِ ملک دیں ‌‌ ‌‌ باطن او رحمة للعالمیں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بر دنش نور تجلّی تافتہ — بہرہ از علمِ لدنّی یافتہ
گوہرِ بحرِ ضمیرش سرِ غیب — ورچہ اور انیست ہما بست و غیب (؟)
چترِ سلطانی و ظلّ اللہ را — اوست صاحب حق و تاج و کلاہ را
پایۂ قدرش بروں از درکِ وہم — قاصر از داماں و صفش دستِ فہم
صورت کا نار این دولت گذاشت — دولتِ دیگر چنیں قوت نداشت
رفعتِ شانش بہ اسکات ادب — نطق را گاہِ مدیحش بستہ لب

وحکمت را در عالم سلطنت بہ جاے رسیدہ کہ در اکثر امور بعد وقوع حکمت آں بہ مرور بر خلق جہاں ظاہر شدہ، نظم

شہنشہ است کہ بیند درونِ پردۂ غیب — ضمیر روشن او رازہاے پنہاں را

وازشواہد ایں مدعا است قضیۂ سلطان محمد برادر سلطان محمود خلجی کہ چوں بدرگاہِ عالم پناہ آمد و بشرف بساط بوسی مشرف و سرفراز گشت، آرزو آں داشت کہ ملازمان درگاہ فلک اشتباہ بدست تربیت او را از خاک راہ بردارند، و بزور و بازوے شوکت و شکوہ حصار مندو را در تحت و تصرف خود درآوردہ بدو مرحمت فرمایند، چوں بر ضمیر و منیر حضرت خلافت پناہ جہانگیر کہ آئینۂ جمال جہاں نما اسرار عالمِ غیب است و صورت امال استقبال را در آئینۂ حال مشاہدہ می فرمائید روشن بود کہ او را قابلیت ایں معنی نیست و ازیں آرزو مند بہرہ مند نخواہد گشت، دریں امر باو التفات نہ فرمودند، نظم

(کتاب خانہ)
۲۳

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شروع در غرض کاں بہ آخری نہ رسد هزار بار به از کردن است ناکردن

الامور مرهونة باوقاتها

زهی بر ضمیر منیرت عیاں همه سرّ غیب از ازل تا ابد

بیت

ندیده بدین عقل و روشن دلی سپهر کهن سال در دور خود

و ازیں معنی بعد وقوع فتح حصار رفتن او بدار القرار بر اولو الابصار ظاهر گشت

نظم

چه داند کسی کار کرد اے او جز او نیست آگه کس از کار او

از و نیست چیزی نهاں در جهاں یکی نزد او آشکار و نهاں

بود کردهٔ او سراسر صواب نتابد بجز روشنی آفتاب

و شاهد دیگر بر آنکه آنحضرت حکمت را در عالم سلطنت بسرحد اعجاز رسانیده اند، فتح قلعه شادی آباد است که جهت هدایت اسلام در ظلمت آباد کفر به تیغ خورشید سیماید بیضا، آشکارا کرده و در حفظ صحت ملک دم عیسوی به ظهور رسانیده، و ملکے را که به واسطهٔ تسلط کفر قالب از نور اسلام تهی کرده بود، بدم شمشیر آبدار خورشید آثار ع

جاں داده و روح در دمیده

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نظم

بیک شربت که از حکمت کند ساز | در آرد ملک را جاں در بدن باز
بقانونِ شفا پیوند جان است | که در جاں بخشش دست روان است
اگرچه عیسیٔ مریم نه باشد | بجاں بخشی ز عیسیٰ کم نه باشد

وکمینه بے بضاعت وشکسته بے استطاعت، قانعے که از فنون فضل وکمال بے بهره وبه عجز وقصور معترف به قلت بضاعت مقر است، دربیان کیفیت آں بموجب فرمان واجب الاذعان، سلطان سلاطین زمان، پناهِ اهلِ ایمان، تاج بخش گیتی ستاں، منبع صدق وصفا خلیفهٔ خدا اعظم اولیا، مشروع مینماید،

نظم

در کشورِ دولت چو بینی شهر علومی | وز بیشهٔ صولت چو علی شیر خدائی
امروز به تحقیق خلیفهٔ توئی از حق | حق باد پناهت که پناهِ خلفائی

وللّٰه الهدایة والتوفیق

نظم

شهِ کوزهٔ شرع ودیں برگرفت | به همت جهاں را سراسر گرفت
خواص دمِ عیسیٰش در نفس | به علم لدنّیش هم دست رس
ز الهام دیده دلش یاوری | زبس کرده از صدق دیں پروری
بود سایهٔ چتر او فرش سائے | میندار کو سایه هر کس نمائے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

۶

علمہاے فتحش ستونہاے دیں — وز آنہا بناے شریعت متیں
در آرد چو پا در رکاب سمند — شود آفتاب سعادت بلند
ہلالش بہ نعل فرس توامان — سرش سودہ از قدر بر آسمان
بود تیغش آن برق تارک شگاف — کہ از تارک ترک وارد غلاف
قیامت کند تیغ او در ستیز — کہ تلخی است و خوں ریز دریاے تیز
فرو شد سرے عدو چو افراسیاب — بدریاے تیغش بسان حباب
پئے نیزۂ او عصاے کلیم — کہ فرعونیاں را ازان است بیم
از و زہرہ ہاے نہنگاں شد آب — ازاں آب دریا بود زہر ناب
نہنگاں کہ در خاک و خوں خفتہ اند — بہ دریاے تیغش فرو رفتہ اند
اگر کوہ باشد وش دشمنش — شود آب طوفاں کند در تنش
سر روے تن را کند طبل باز — بہ گرزش تہی سازد از مغز آز
فرو آورد گر گراں گرز را — کمر بشکند کوہ البرز را
بہ مظلوم بخشی و ظالم کشی — ببرد از مزاج جہاں ناخوشی
زمرآت دیں زنگ بدعت زدود — زباغ جہاں خار عصیاں درود
مرادش ز شاہی و فرماں دہی — ز تخت بزرگی و تاج بہی
مراعات دین است و تعظیم شرع — ہمیں نمود او اصل و باقی است فرع
خداے جہاں آفریں یاورش — ہمہ خسروان جہاں چاکرش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فلک بندهٔ و آفتابش غلام — زمانه مطیع و جهانش به کام
بهر کس که روزی عطایش رسید — دگر نسلِ او روی حاجت نه دید
کند بخشش چند از چون برون (؟) — کسی را که محتاج باشد فزون (؟)
چو شمشیر بندد بر آهنگ کین — بر اسپانِ ایّام بندند زین
ز دشمن سپاهی ز خیلش تتنے — ز آتش شرارے ز خس خرمنے
به کوه ار برد کوه انبوه را — به نیزه به دریا برد کوه را
به فرش که در کین علامت بود — نمودار صورِ قیامت بود
ز دریای جاهش حبابے سپهر — ز خورشید قدرش کمین ذرّه مهر
درش بوسه گاهِ بلند اختران — سرش سوده از قدر بر آسمان
خدایا تو این دولت و جاه را — دلِ روشنِ جانِ آگاه را
ز چشمِ بداں داری اندر اماں — زیادت کنی هر دم و هر زماں

اگر چه گنجینهٔ بے بضاعت گاهے در منثور در رشتهٔ ابداع نه کشیده و در سلک عبارت در نیاورده و درین فن شریف هیچ گاه بواجبی شروع نه نموده ، اما چوں به نظر کیمیا اثر حضرت شهریار سخن پرور اعتماد تمام است امید که سوادِ اوراقِ این مناقب که بر ریاض چهرهٔ روزگار چوں خال بر عذار خوباں موجب ازدیاد حسن و ملاحت است ، به نظر قبول اهلِ دانش و بینش مشرف گردد ، نظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زنیروے دولت مدد خواستم — سخن را بمدحِ تو آراستم
زابرِ تو شد خرم ایں چوبِ خشک — شد ایں خونِ فاسد زعطرِ تو مشک
زلطفِ تو افروختم ایں چراغ — کہ خندید ہر تازہ گلہاے باغ
زہرت چناں ساختم روشنش — کہ نے می رود نے توان کشتنش
بیاراستم بہرت آں بوستاں — کہ باشد تماشا گہِ دوستاں
دلِ دوستاں را ازو نور باد — وز و طعنۂ دشمناں دور باد

گفتار در سبب توجہ حضرت خلیفۃ الرحمن سلطان سلاطین الزمان تاج بخش گیتی ستاں پادشاہ عدل و دیجانب قلعۂ شادیاباد،

کیفیت آنچناں بود کہ بسامع علیہ خدام درگاہ فلک اشتباہ سلطان سلاطین زماں رسانیدند، کہ مدنی حرام خوار بد گہر شیوۂ خلاف پیشیں گرفتہ پاے از حد بندگی سلطان محمود خلجی بیروں نہادہ، اطاعتِ اسلام نمی کند و بدبتیاے خذلال و رہنماے شیطاں دستِ تطاول و تاراج بہ جانبِ مسلماناں دراز کردہ، و در تخریبِ مساجد و بقاعِ خیر سعی نماید، و دختر مسلمانان در تصرف آوردہ کافرمی سازد، و او ناپاک و بے باک خونِ پاکاں را بر خاک می ریزد، و از سطوت قہر جہاں سوز و صولت اقبال عالم افروز سلطان سلاطینِ زماں شاہ نشاں غافل است، و بہ استحکام قلعہ و کثرت لشکر و بسیاریِ آلتِ حرب مغرور شدہ، نظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بآلاتِ پیکار و امداد زر | بہ گردونِ گرداں رسانیدہ سر
زبس جوشن و پوشش ساز گار | نہادہ دلِ خویش بہ کارزار
تو گوئی کو از روی کارآگہی | ہمہ ہند را کردہ ز آہن تہی

و سلطان محمود خلجی را کہ ولی نعمتِ او ست در قبض و تصرف در آوردہ، محکوم در حکمِ خود می دارد، نظم

سر نا سزایاں بر افراشتن | وز ایشاں امیدِ بہی داشتن
سر رشتۂ خویش گم کردن است | بہ جیب اندروں ماربروردن است!

و بواسطہ اندراسِ اساسِ معدلت و انعدامِ قواعدِ سلطنت بحکم لولا السکین السلطان اکل الناس بعضهم بعضاً وقائعِ فتن و حوادثِ محن بوقوع پیوستہ، ملک بے سر چو تنِ بے جان بود حال تن بے سر یقین ویران بود لاجرم سادات و علما را قدرت سکون نماندہ جلا اختیار کردہ اند، و عجز مسلماناں را کہ ماندہ اند امن جاں نیست، نظم

چناں غرہ شد ہندو بد گہر | کہ جز خود نیارد کسی در نظر

اگر حضرت پادشاہ دین پناہ، بہ حکم و تعاونوا علی البر والتقوی ہمت پادشاہانہ بہ رعایت رعیت و اعانت ضیفاں و فقیراں گمارند، و ملک را از قبضۂ تصرف او بیروں آورند تا مسلماں را امن جاں و ملک و دیں را نور ایمان بہ حصول پیوندد نظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

بجز نصر باد با شاه شاه — کس این گرد را بندارد ز راه

یقین که توجه بدین امر سبب مزید جاه و جلال و قبول ایزد متعال خواهد بود

نظم

به هر منزل که مشک افشان کنی راه — منقد باد چو خورشید و چون ماه

به هر جانب که رو آری چو تقدیر — رکابت باد چون دوران جهانگیر

سپاهت قاهر و اعدا مقهور — جنابت بر همه آفاق منصور

چون بندگان حضرت خلافت پناه ظل اللهی همیشه در مراسم دینداری به مقتضای امر بالمعروف و نهی عن المنکر کوشش فرموده اند، و در اطفای نائرهٔ فتنه فساد سعی جمیل بظهور رسانیده اند، جهت تقویت اسلام و شکست لشکر اصنام روی توجه بدان صوب آورده

تو عزم کن بدان کارهای معظم و بس — که چون تو عزم کنی آسمان تمام کند

چون عزم جزم شد اکابر و اشراف بموجب فرمان سلطانی بختم کلام ربانی مشغول شدند، حضرت خلافت پناه ظل اللهی نیز جزوی طلب فرمودند و تفاؤل بر ختم آن در خاطر عاطر اختیار نمودند، و ختم آن جزو بدین آیت بود،

قوله تعالی فَهَزَمُوهُم بِإِذْنِ اللهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَآتَاهُ اللهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللهِ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَٰكِنَّ اللهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ. تِلْكَ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آیَاتُ اللّٰہِ نَتْلُوْھَا عَلَیْکَ بِالْحَقِّ، وَاِنَّکَ لَمِنَ الْمُرْسَلِیْنَ بعد ختم کلام
ربانی حضرت سلطانی بر اعتقاد تمام تفاول را پیش واساختہ، روز پنجشنبہ چہارم
ماہ ذی قعدہ ثلاث وعشرین وتسعمایہ (سنہ ۹۲۳ھ) نیت غزا پاے
دولت در رکاب سمند باد پاے براق پیکر، برق رفتار در آورد، نظم

زتیرِ نظر درویش تیز تر | زبادِ سحر کہ سبک خیز تر
چناں تیز گوشی کہ گاہے خروش | رسیدیش آواز مورے بگوش
چناں تیز بینی کہ شب بے چراغ | شمردی پری زاد بر پشت زاغ
زجا بس کہ برداشتی تیز دست | نہ دانست پایش کہ دستش پہ بست
رواں شد بداں پیکر چوں نگار | سلیماں وشی باد صرصر سوار
بداں گونہ می بردش آں تند خیز | کہ گل را برد در چمن باد تیز
بر آورد گرد از زمین و زماں | خرد کردہ باوش پردہ کماں (؟)

بازوے کامگارش بہ تعویذ وَاللّٰہُ یَعْصِمُکَ مِنَ النَّاسِ، آراستہ
و پرچم رایت نصرت شعارش را مشاطہ فَسَیَکْفِیْکَھُمُ اللّٰہُ" پیراستہ اسپ
دولت زیر ران، چتر ظفر بالاے سر، فتح و نصرت پیش و پس، عونِ الٰہی
بہ سرما ہچہ، لواے نصرت والاعلام سر بہ فلک کشیدہ. نظم

بلند گشت چناں چتر عالم آرایت | کہ سایہ بر سر سکان ہفت کشور کرد
نسیم فیروزی از طرۂ پرچم رایت ظفر کردار چوں باد نوروزی از رواۓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گلزار مشام روزگار را مشک آگین کرد، و انوار فتح و ظفر باشد بارقه، حسن و ثنا از چہرۂ سرو قدان ماہ منظر دیدۂ اقبال و دولت را روشنائی بخشید، نظم

خروش کوس و بانگ نای برخاست | زمین چون آسمان از جای برخاست

بہ توکل درست و ہمت بلند و تہمت ارجمند تائید خالق بیچون و امداد دولت روز افزون جہت گیر ہندواں و نصب سلطان محمود خلجی بہ شادیاباد کہ معدنِ کفر و ضلالت و منبع شرک و جہالت شدہ بود، رواں شد، وَمَنْ يَّتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ فَهُوَ حَسْبُهٗ، نظم

نہ شد کس بر اسپ توکل سوار | کہ او را نہ شد صید دولت شکار

و بر قلع و قمع مدنی حرام خوار اقدام نمود، نظم

چوں آمد با سپہ سپاہ از شہر بیروں | زمیں گفتی رواں شد ہمچو گردوں

سراسر آسمان را درست ...... | صحیح است .... درست کرد بہ نہفت

زمیں با چرخ گویا راز می گفت | . . . .

بگرد اندر چناں بودند لشکر | کہ در میغ تنک تابندہ اختر

بداں ساں لشکر آمد گرد انبوہ | کہ کہ را دشت کرد، دشت را کوہ

زمیں از نعل اسپاں بس کہ شد خاک | پُر از مہ خاک شد مہ شد پُر از خاک

در جا، بہ درگاہِ یکتاے بے ہمتا واثق گردانید و بر خود جزم کرد کہ از کثرِ مشرکان اعلام اسلام را مرفوع گردانید، نظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زرائے صاحبِ فکر عدد بند　　چناں در خاطر شہ گشت جاگیر

کہ بہ کشاید حصار شادیا باد　　رہاند قلعہ را از قید تسخیر

زنسل کافراں نہ گذارد آثار　　اگر تقدیر گردد یا بتدبیر

چوں نیست قضائے جز رضائے باری تعالیٰ عز و جل نہ بود در ہر منزل
منتہی اقبال مژدہ نَصْرٌ مِّنَ اللّٰہِ وَفَتْحٌ قَرِیْبٌ بہ گوش خسرو بیدار می رسانید
و در ہر مرحلہ مصدوقہ وَلَقَدْ نَصَرَکُمُ اللّٰہُ قرین حال و مؤید اقبال حضرت
گردوں اقتدار کامگار می گشت، نظم

ظفر پیش و فضلِ حق رہبرش　　سعادت جمعیت کش لشکرش

بہر منزل کو عزیمت نمود　　بہ فتح و ظفر مژدہ نوشنود

زہر مرحلہ کوز آمد فراز　　دو اسپہ ظفر آمدش پیشواز

و عساکر منصورہ نصرت اللہ تعالیٰ قصبہ فتح آباد عرف ہالول را مضرب
خیام ظفر فرجام ساختہ اطناب سرادق دولت و اقبال را بہ اوتاد فتح و نصرت
مستحکم کردہ بہ سراپردۂ ظفر آثار بہ مرکز کامرانی گردانیدند۔ نظم

بارگہِ شہ کہ آباد باد　　روے ظفر جانب مند و نہاد

برآمد سائباں از ہر کرانہ　　بہ رفعت با فلک گشتہ یگانہ

سراپردہ بہر جانب برافراخت　　رسنہا در گلوے اختر انداخت

زہر سو خیمہ ہا بر زد بر افلاک　　فرو پوشید دامن بر سر خاک

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چوں خازنانِ فلک گوہرِ عالمتاب را در صندوقِ افق نہاں ساختند،

نظم

ہوا از قعرِ دریا تیرہ تر شد | فلک چوں باطنِ او پُر گہر شد

قاصدے از جانبِ سلطان محمود خلجی بہ جانبِ خانِ اعظم قیصر خاں آمد
و عریضہ بہ درگاہِ عالم پناہ فلک اشتباہ کہ قبلہ سلاطینِ روزگار است آورد،

نظم

ہمیشہ کعبۂ حاجاتِ خلق درگہ اوست | کہ می شود ہمہ حاجت روا ازیں درگاہ

نظم

حریمِ حضرتِ او سایبانِ لطفِ خدا ست | کہ می برند دراں سایۂ جن و انس پناہ

مضمون آنکہ سلطان محمود خلجی از "مدنی" حرام خوار فرار نمودہ بہ درگاہِ عالم پناہ
حضرت خلیفۃ الرحمن آوردہ، نظم

زدہ در دامنِ اقبال کسی دستِ امید | کہ زغمہائے جہاں باز رہاند اورا

و حالا پیش سرخیل حمیدہ است کہ یکے از ملازمانِ خانِ اعظم قیصر خان
است و سرخیل او را در حمایتِ دولت و اقبالِ حضرتِ خلیفۃ الرحمن آوردہ، نظم

بہ بندگانِ تو شاہاں پناہ می آرند | زبس کہ از کرمت چشمِ مرحمت دارند

چوں آخرِ شب خانِ اعظم قیصر خاں عریضہ را بہ پایۂ سریرِ اعلیٰ آورد و صبحِ صادق بر صدق
وقوعِ آں قضیہ دم برآورد چوں صبحِ صادق آمد راست گفتار جہاں در زیرِ گرفتش محتشم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دار فرمان اعلی اشرف ورود یافت که الفرار من ما لا یطاق من سنن المرسلین، نظم

گریز به هنگام یا به سر بجاے | به از پهلوانی سر زیر پاے

چون موکب خسرو، کواکب عزیمت ارتفاع کرد و رایت سلطان مشرقی نژاد متوسط بسیط خضرا شد و چاوشان اشعه از دو جام کواکب را به عمود صبح از ره گذار کوکبهٔ خورشید براندند۔ نظم

چو سلطان خاور برافراخت سر | بدامان گردون برافشاند زر

بندگی حضرت گردون اقتدار که شعشعهٔ آفتاب دولتش از غبار کسوف ایمن و فروغ ماهچه رایتش از محاق و زوال، نظم

به فرمود تا رخش را زین کنند | دم اندر دم نای رویین کنند

رایات همایون که مطلع خورشید فیروزی است، روز شنبه ششم ماه بدولت وسعادت متوجه شهر نو شد۔ نظم

ظفر هم عنان نصرتش ره نمائے | ز گرد سپاهش هوا مشک سائے

چو شد منتشر قصهٔ عزم شاه | به جنبش در آمد ز هر سو سپاه

در آمد ز هر جانب لشکرے | روان گشت جیشے ز هر کشورے

و چون از سرزمین را مضرب خیام دولت التیام گردانید و سرادهٔ عظمت و کامگاری را اطناب دولت و بختیاری استوار کرده به اوج برافراختند، نظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سپہرے بہ صنعت بر افراختہ　　جہاں تا جہاں سایہ انداختہ
کراں تا کراں زیرِ چرخِ کبود　　سراپردہ و خیمہ و خرگہ بود
ز رفعت بہ گردوں برابر خیام　　ستوں ہاے او راست چوں سیمِ خام

قیصر خاں خانِ اعظم را بہ خلعتِ خاص مخصوص ساختہ باسی ہزار سوار از شیرانِ بیشۂ کارزار و دلیرانِ معرکۂ پیکار کہ اگر پرتو تیغ کوہ گداز ایشاں بر خیال سخاوت افتد چوں ذرہ در ہوا سرگرداں گردد، نظم

توانا جوانانِ پرخاش جوے　　صف آراے و کینہ کش تندخوے
توانا تنِ زورمند و دلیر　　بہ ہیکل چو پیل و بہ نیرو چو شیر
دلاور ہژبراں کہ ہنگامِ کیں　　یلاں را ربایند از پشتِ زیں
بہ کلکے کہ اندر کمیں آورند　　سرِ آسماں بر زمیں آورند
اگر تیغ را برکشند از نیام　　ز خوں لالہ کارند صحرا تمام
وگر رمح شاں سرفرازی کنند　　بجانِ بد اندیش بازی کنند

و پنجاہ سلسلہ پیل کوہ پیکر مہیب ہیکل دریا جوش صاعقہ خروش، نظم

کوہ تن و پشتہ پشت و غار دہن　　ابر تگ و بحر جوش و رعد خروش
قالب باد خیز خاک آرام　　پیکر آب کرد و آتش کوش

جہت گیر لشکر اصنام و نصب سلطان محمود خلجی نامزد کردہ و دواع فرمود، نظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مدارِ دہر و مہرِ سپہرِ چرخ شاہی — کہ دائم باد در عونِ الٰہی
جہانِ خاطرش دائم شتابان — سمائے ملک را خورشید تابان
نہ دیدہ شبہہ او چشم زمانہ — بہ ہفت اقلیم در شاہی یگانہ
زکنہ رائے او کس را خبر نے — صفاتِ ذاتِ او حدِ بشر نے
ضمیرش عرشِ بالا را بہ بیند — دلش امروز فردا را بہ بیند
سرِ گردونِ گرداں زیرِ پایش — سعادت کار فرمائے سرایش
ہمائے چترِ او چو دورِ افلاک — بہ زیرِ پر گرفتہ بیضۂ خاک
جہانے را بہ حکمت کرد تسخیر — سکندر کو کہ بیند رائے و تدبیر
چو کرد از مہرِ عالم را پُر از نور — مبادا سایۂ چتر از سرش دور

ورایاتِ ظفر آیات و اعلام نصرت حرکات روز پنجشنبہ یازدہم ماہ عزیمت نمودہ بہ سہ منزل بہ قصبہ گودھرہ نزول اجلال فرمودہ اند خیمہ و خرگاہ تو گفتی کہ سپہر سیست پُر کوکب رخشندہ ہمہ کوہ و بیاباں روزِ یکشنبہ بست یکم ماہ برآئینِ سلاطینِ ماضی کہ چوں عزیمت مہمے کلی می نمودہ اند کہ سرانجامِ آں بہ حسب ظاہر ایام می طلبیدہ، فرزند بزرگ ترین را جہتِ مصلحتِ ملک در پایہ تخت می گذاشتہ اند ع

امورِ مملکت و ملک خسرواں دانند

دیباچۂ صحیفۂ جہانبانی مقدمۂ مجموعۂ کامرانی نہالِ چمن سلطنت و جہانداری

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ثمرۂ شجرۂ عظمت و شہریاری، شاہزادۂ عالمیان شاہزادہ سکندر خاں را بقعۃ السلام محمد آباد وداع فرمودند، نظم

به فرزند شایسته فرمود شاه | که سررشتهٔ عدل دار دنگاه
نه پوید مگر به طریقِ خرد | بود دائم آگه ز هر نیک و بد

شاه زاده ہاے عالیشان، شاه زاده لطیف خاں و شاہزاده بہادر خاں را که نیرین فلکِ جهانداری و سعدین سپهر کامگاری اند برابر داشته روزِ یکشنبه بست و یکم ماه رایات ظفر آیات نصرت شعار ع. یت مظفر آباد عرف شهر منبی فرموده، نظم

علمها کشیدند لشکر کشاں | پدید آمد از روزِ محشر نشاں
غریوِ یدنِ کوس گردوں شگاف | زمیں را ورافگند پیچش به ناف

و به چهار منزل آں سرزمین را مضرب خیام دولت پناه ساخت، نظم

همی رفت منزل به منزل رواں | سعادت قرین و ظفر هم عناں

چوں هواے آں سرزمین را از غبار موکب ظفر شعار مشک بار گردانید، نظم

دامنِ دهلیز به ریشم طناب | سایه درافگند به نارم سحاب

روز شنبه بست و هفتم ماه سلطان محمود خلجی را با نواع احسان و اکرام از نقد و جنس از هر جنس و اسپان ترکی و تازی با زین نظم

نگاورانی ور زیر زمیں بدولت شاه | چو ابر کاه میسر و چو ببر کاه توان

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زنعلہاے شاں سطح زمیں گرفتہ عال — زگوشہاے شاں روے ہوا گرفتہ سناں

و اسلحہ و یراق و سراپردۂ لعل و بارگاہ و خوابگاہ و سائر اسباب
حشمت و بزرگی نوازش فرمودہ بدست یکے مقربان درگاہ ارسال داشتہ
اند ہم دخل کونین اگر ضمن بود زاندازۂ بدل او کم بود، نظم

زجودش بود کان و دریا ہلاک — رسید ایں بہ آب آں دگر یک بخاک
نمی آورد تاب بذلش درم — درم منتہی سبے نہایت کرم

و سلطان محمود خلجی از اکرام و انعام پادشاہانہ آنچہ نتیجۂ صفاے اعتقاد
و ثمرۂ شجرِ اخلاص باشد مشاہدہ کردہ سر "یَالَیْتَ قَوْمِیْ یَعْلَمُوْنَ بِمَا غَفَرَلِیْ
رَبِّیْ وَجَعَلَنِیْ مِنَ الْمُکْرَمِیْنَ" ہر آئینہ ضمیرش جلوہ کرد، بحق حق کہ نہ دیدم
بہ ہمت شاہی نہ بر سریرِ خلافت نہ در کتب مسطور، نظم

سپہر بندہ و نصرت قرینِ دولتیاں — خداے ناصرِ ارکان دولت منصور

روز شنبہ پنجم ماہ ذی حجہ رایات خورشید سیماے و اعلام عالم آرا عزیمت
نمودہ بدو منزل بہ رینا پور فرمودہ و خانِ اعظم قیصر خاں راجیدہ طلب
نمودہ و در جمعی او سلام داران خاص جوانانے کہ فلک پرورد در خود کسے
نہ بردو شجاعت ایشاں نہ دیدہ ہمہ چوں جوہر تیغ در فولاد تعبیہ و چوں آہن
در آتش مخفی، نظم

گروہے جوانانِ رزم آزماے — ہمہ غرقِ آہن ز سر تا بہ پاے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

29632
24.3.2003
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بابست سلسلۂ کوہ پیکر جنگ جوے از پیل خانۂ خاص نامزد فرمود

وخزانۂ جہت خرچ مرحمت نمود، ویک قبضہ شمشیر کفر فرسائے بہ خان اعظم

لطف کردہ بہ شرف وداع مشرف گشت، نظم

من نہ گویم کہ آید مانندی | کہ نکو ناید از خردمندے
او ہمی گوید و ہمی بخشد | تو ہمی بخشی و ہمی قندے

دیگر شمشیر قیمتی جہت سلطان محمود خلجی لطف فرمودہ، نظم

آب در گوہر نصرت بہ پشت | آہن او را از عالم بہ مشت
قیمت زر بیشتر از آہن است | لیک زر از آہن او روشن است

در ایات ہمایوں روز سہ شنبہ ہشتم ماہ بکوردہ (بھکورہ) بہ دولت

وسعادت مضرب خیام ومرکز اعلام ساخت، نظم

جہاں شب پُر از خیمۂ بارگاہ | گذشتہ سر خیمہ از اوج ماہ
زبس خیمہ وخرگہ وبارگاہ | زمیں کرد از آسماں رو نہاں

وروز چہار شنبہ نہم ماہ درہماں مقام بہ موقف عرض رسانیدند کہ

دست قضا روزنامۂ عمر سلطان سکندر را درہم پیچیدہ وروز عمر او بسر

رسید واز دار فنا بہ عالم بقا رحلت نمود غفر اللہ لہ نظم

نہ دارد جہاں دوستی با کسے | نیابی در و مہربانی بسے
جہاں را بدین گونہ شد رسم و راہ | کہ رسم محبت نہ دارد نگاہ

पुस्तकालय
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
गुरुकुल कांगड़ी

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حضرت خسرو دیندار شرائط تعزیت بہ تقدیم رسانیدہ مراسم برگ وتہنیت مرعی داشتند و نماز عید ہم دراں مقام ادا فرمودند، و برائے قربان سلطان محمود خلجی چنداں گوسفند و گاؤ و شتر لطف فرمودند کہ چرخ با چندیں حیاہ چوں چشم گوسفند قرباں در کثرت آں حیراہ ماند، نظم

وصفش نہ گنجد در بیاں ۔۔۔ شرحش نیاید در قلم

روز جمعہ یازدہم ماہ چتر گردوں پناہ ظل اللہ عزیمت نمودہ بدو منزل موضع "دنتی گانوں" را مخیم لشکر کواکب عدد فرمود، نظم

ہمہ گشت دشت، از کراں تا کراں ۔۔۔ پُر از خیمہ و خرگہ سائباں

دیگر روز آنجا مقام شد، افتخار الملک و زبدۃ الاعیان مجلس گرامی فتح محمد خاں کہ بہ کمال شجاعت و فرط شہامت معروف و مشہور است بہ شرف بساط بوسی مشرف گشت، نظم

بہ پایانی زہر جانبے لشکرے ۔۔۔ سپاہ گراں مایہ با سرورے

بہ درگاہ عالم پناہ آمدند ۔۔۔ ہمہ دل پُر از مہر شاہ آمدند

روز دوشنبہ چہاردہم ماہ رایات ظفر پیکر و لوائے نصرت اثر عزیمت نمودہ، موضع دیولہ را مضرب خیام نصرت مقام ساخت، و سراپردہ شوکت سرائے سرافرازی بر ذروہ چرخ بریں رسانید، نظم

گر نہ بکار آمدی خیمہ جاہ ترا ۔۔۔ خود نہ کشیدی طناب صبح مگر ذی عمود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گفتار در ذکر استدعا یافتن سلطان محمود خلجی به شرف پابوسی سلطان السلاطین زمان و کیفیت آن روز سه شنبه پانزدهم

پانزدهم ماه روز شکار حضرت سلطان جهانگیر عالم پناه سست سلطان محمود خلجی التماس کرده که دیده دولت و اقبال را که از گرد حوادث ایام به ایام خیره گشت و آئینۂ خاطر که به مرور از انعکاس ظلمت ارباب کفر تیره گشت، آرزو دارم که به نور جمال عالم آرائے و نظر مرحمت کیمیا تاثیر شاه خورشید سیما، منور و روشن گردد، نظم

هرکرا چشم بخت خیره شود — خاک پائے تو توتیا باشد

ور کنی یک نظر زروے کرم — آں نظر به زکیمیا باشد

چوں التماس او از روے اخلاص بود به شرف اجابت مقروں گشت و در حین که حضرت خلافت پناه ظل الله از شکار فارغ گشته در سرزمین که نمود از بهشت بریں بود، خیمه که در رکاب دولت ابد پیوند می باشد نصب فرموده بودند، روے نیاز بر آستان سلطنت آشیاں که سجده گاه سرافرازان روے زمیں و بوسه جاے سلاطین جمشید تمکین است مالید، نظم

سرے کو سوده شود بر زمیں بخدمت تو — زیک قبول تو تا حشر تاجدار شود

به سعادت بساط بوسی استسعاد یافت و به شرف پاے بوس

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مشرف گشت، نظم

مبارک ترین روزگار از روزگار — فلک یاور اختر ش گشته یار

به همراهی تخت فرخنده فال — چو ره یافت اندر حریم وصال

شهی دید با دانش و عقل و فر — که در خدمتش بخت بسته کمر

شکوهنده شاہے فروزنده چهر — چو خورشید تابان به تخت سپهر

زده قبهٔ تاج بر اوج ماه — شهان سوده بر آستانش جباه

جبین چون به خاک درِ شاه سود — سر از درگهش تاج دریافت زود

چو از خدمت شاه شد سربلند — پئے چشم بد سوخت اختر سپند

نشانید شاهش به نزدیک خویش — باو لطف فرمود از اندازه بیش

حضرت ولایت پناه خلافت دستگاه طوطی ناطقه را به شیرین وجهی گویا گردانیده به زبان کرامت آثار که مجرائے الهامات غیب است گذرانیده که "لا یومن احد کم حتی یحب لاخیه ما یحب لنفسه"

هر کسے را لقب مکن مومن — گرچه از سعی جان و دل کاهد

تا نه خواهد برادرے خود را — انچه از بهر خویش می خواهد

و از هر باب نصائح با نواع بلاغت و اقسام فصاحت آراسته بیان فرموده و گوش حاضران را از گوهر الفاظ چو صدف معدن درگردانید، نظم

چه در مجلس سخن گوید هر آنکو مستمع باشد — صدف کردار مغز او شود در استخوان گوهر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از جملہ کلمۂ جامع بر زبان نوادر بیان جواہر فشان مناسب وقت گذرانید
کہ چوں کان جواہر لآلی و چوں چشمۂ حیات سرمایۂ زندگانی است فرمانِ
اعلیٰ شرف ورود یافت کہ ع

دو دل یک شود بشکند کوہ را

برہان "انّ من البیان لسحرا" حجاب شبہہ از پیشِ چشم ناظراں مرتفع
گردانید، **نظم**

براہِ ہدایت درے باز کرد — بہ تکمیل ناقص سخن ساز کرد
چراغ بر افروخت از نورِ خویش — شد آموزگارش بدستور خویش
کہ در ہر چہ پیش آید از خیر و شر — مشو غافل از ایزد دادگر
بہر حال از شادمانی و غم — مزن جز بہ فرمودۂ شرع دم
بہ فتح از بری کار دولت زبیش — ز تائیدِ حق داں نہ از سعی خویش
مکن خواب آسایش و ناز و نوش — مراد از خدا داں ولیکن بہ گوش
شنید آں گفتش بہ سمعِ قبول — بہ شد شاداں گرچہ آمد ملول
چوں روشن شدش از نصیحت ضمیر — ہلال آمد و گشت بدرِ منیر
بایں آستاں ہر کہ روے نیاز — نہاد از درش کامراں گشت باز

سلطان محمود خلجی از سر اخلاص و روے نیاز زبان بہ شکر نعمت
ادراک سعادت بساط بوسی شہریار گردوں اقتدار کہ ہلاک صفتاں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حوادث دوران را به نور حضور بدر منیری ساز و گویا ساخت و مضمون این ابیات به موقف عرض رسانید، نظم

بعد ازیں چه به جناب تو تولا کردم — چشم دارم که ز چرخم نه رسد آزارے
بخت هر حادثه را کند اکنوں عذرے — و آسماں هر گنه را کند استغفارے

بعد اورا که محفل بهشت آئین واستماع نصائح منتج دولت دنیا و دین به شرف وداع مشرف گشت، نظم

بهار عالم حسنت دل و جاں تازه میدارد — برنگ ارباب صورت را به بو اصحاب معنی را

ورایات ظفر پیکر ولواے نصرت اثر به دولت وسعادت متوجه لشکر منصوره نصرت الله تعالی شد، نظم

تا زمین و آسماں پر ذره و انجم بود — لشکرت از انجم و ز ذره افزوں باد و مت
مهر و دیں همچو روی مهر پر نور است و باد — صبح تیغت همچو تیغ صبح گلگوں باد و مت

باز دیگر سلطان محمود خلجی را به انواع احسان و اکرام از اسپان تازی ترکی، نظم

روے ماه رکاب شان (؟) — رخنه پشت ماهی رسم شان (؟)
انکا گوئی کرده به چشم (؟) خلق — زمیں چوں براند دست چوگان (؟)

و از نقد و جنس و آفتاب گیر و خنجر مرصع پادشاهانه و تبرکات بے نهایت نوازش فرمودند. نظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بحر و کانے بہ بخشش پیوست (؟) — بلکہ بردی ز بحر و کانم دست (؟)
کان ز دست تو شد بہ سنگ نہاں (؟) — وز گفت بحر کن روی زناں (؟)

بحر کرم بہ جوش آمد فرمان اعلیٰ شرف ورود یافت کہ سوار و پیادہ لشکر منصور بہ انعام پادشاہانہ سرافراز گردانید، فیض اجودش ذرہ پرور گشت چو مہر منیر، نظم

دست و پایش بسان بحر گوہر بار شد — ہر کس از خواں ز دانش ہنر کامل گرفت
ہر یک از انعام عامش مخزن دینار شد

و زیادہ بر سہ لک سوار در رکاب دولت ابد پیوند حضرت شہریار گردون اقتدار بود، نظم

ہمہ کماں کش و رزم آزما و تیر انداز — ہمہ مبارز و آہن گداز جوشن در

و پیادہ از شمار بیروں، سواراں را انعام لائق مرحمت شد، نظم

سواراں را از بے رنج بخشید — خزینہ بہ خزینہ گنج بخشید
جہاں بخشش نمود از نقرہ و زر — کہ شد ہر مفلسی از زر توانگر

و پیادہ یک ماہ مشاہرہ لطف نمودہ عطا فرمود، نظم

جہانبانی کہ مقصود انجہان اوست — ہمیں گوہر ز کان کن و کان اوست
بہ تن زیب سریر پادشاہی — بہ جاں گنجور اسرار الٰہی
دلش دریا و موجش فضل و احسان — کفش ابر و عطائے عام باران

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ز باران عطایش گشت امید ۔ چو شاخ دولت او تازه جاوید
به دولت ملک دیں را داد داده ۔ به فکرت مشکل گردوں کشاده
به قدرت ملک جمم زیر نگینش ۔ به همت بحر و کاں در آستینش
ظفر خیل سپاهش را طلایه ۔ لوای جیش او را فتح سایه

و از جمله خصایص وقت ادراک شرف پائے بوس حضرت خلیفة الرحمن شاه شاه نشاں آں بود که قمر و سرطاں که خانهٔ اوست منزل داشت، و آفتاب در جدی بود پس قمر در کمال استفادت نور بوده باشد که مرتبه بدریت است چرا که قمر در مقابل آفتاب است و دلیلست بدانکه هلال طالع سلطان محمود خلجی به نظر تربیت آفتاب عالمتاب حضرت ظل الله به مرتبهٔ بدریت خواهد رسید و در هر مرتبه در مقام استفادت خواهد بود، نظم

آفتابی و همه کار بکام است ترا ۔ که هلال است و دگر بدر غلام ست ترا

و شاهد ایں مدعاست واقعه که حضرت خلافت پناه شب پانزدهم ذوالقعده روے نموده بود که رشته به هلال بسته اند و سراں رشته بدست مبارک دارند، و بهر جانب که میل می فرمایند تابع است دراں حال هلال بدر شده، رشته را از و باز کنم و ملاحظه نمایم که بے رشتهٔ اطاعت امر امی کند یا نه، چوں رشته را باز کردیم بهر جا اشارت کردیم تابع بود، نظم

بندهٔ رایت مه تاباں مدام ۔ گنبد گردنده است از جان غلام

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ای ز فرقت تاجِ شاہی سربلند   وے ز تختت تختِ دولت ارجمند

و ایں واقعہ دال است بر آنکہ سررشتۂ دولت سلطان محمود خلجی در قبضۂ تصرف حضرت خلافت ظل اللہ است، و از نوادر است کہ شب پانزدہم ذوالقعدہ ایں واقعہ روے نمود و روز پانزدہم ذوالحجہ سلطان محمود خلجی بہ شرف پاے بوس مشرف شد، نظم

چو دولت ہر کرا داوی بہ خود راہ   نوشتی بر سرش نصرت من اللہ
چو چشم صبح در ہر کس کہ دیدی   لباسِ ظلمت از وے بر کشیدی

ہمدران منزل مدنی حرام خوار کردار چند کس از قرابتانِ خویش بہ دیوان وزارت فرستادہ و اظہار اطاعت و فرماں برداری کرد و آں بد اصل را غرض اصل اطلاع بر کم و کمیں لشکر قاہرہ بود کہ از کم و کیف افزون و از حیز حساب بیرون است، نظم

اے سپاہت را ظفر لشکرش و نصرت تیر یک   نے یقین (؟) بر طول و عرض لشکرت افق ینگ

چوں مردم او کہ اُولٰٓئِکَ کَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ آیت است بر شان ایشاں باز گشتند او را خبر دادند کہ لشکرے می آمد بے شمار ہمہ شیران بیشۂ کارزار و نہنگان خونِ مردم شکار، نظم

سپاہی ز ریگِ بیاباں فزوں   و از اندیشۂ ہر محاسب بروں
گروہے نہ پر دل کہ یک بارہ دل   نہ پوشید آہن کہ آہن گسل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بہر جا کہ رو آورند این گروہ رسد فتنہ بر دشمناں کوہ کوہ

از استماع این خبر مغرور سر دزہرہ ور پر آوازہ بجوش آمد و خون در تن او چوں ژالہ فرو گشت، نظم

خون در رگ از نہیب تو چوں ژالہ بہ فشرد واخگر شود زبیم تو مغز اندر استخواں

گفتار در ذکر توجہ حضرت شہریار گردوں اقتدار بجا حصار از راہ دھار و فرار نمودہ کفار فجار بعنایت کردگار بے تکلف کارزار

روز جمعہ ہژدہم ماہ رایات ظفر کردار و لوائے نصرت شعار در حفظ پروردگار روئے بدھار آورد کہ مدنی حرام خوار بدکردار با لشکر بے شمار چہ اسباب ضلالت بے حد و غایت از اہل شرک و فساد و سپاہی چوں خانہ دوراں بے عدد و نہایت از اہل ظلم و بے داد آنجا ماندہ بود، نظم

زکوس شہنشہ برآمد خروش سپاہی چہ دریا درآمد بجوش

ہمہ دشت و صحرا و ہامون و کوہ شدہ از جوش پولاد پوشاں ستوہ

میمنہ از بادپایان آتش نہاد ابر رفتار آراستہ، و میسرہ از پیلان کوہ بنیاد ابر نہاد سپہر پیکر صاعقہ ہیئت برق صولت رعد نہیب بحر جوش آتش خروش پیراستہ کہ ہر یک از آں کوہے بود بخلاف عادت در آہن نہاں و بی ستون فراز چار ستون رواں. نظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پیکرے پر ز کوہ از دہا موں — بے ستون رواں بچار ستوں
تنہ حصنے حصار او آہن — زخم دندان او حصار افگن
چوں فلک نیلگوں و راہ براہ — سرمہ ساز دکفش ز سنگ سیاہ
برسر شورش از نشیب و فراز — اژدہاے دماں کند انداز
شد آراستہ لشکرے بیکراں — یل پُردل و در وغا جاں ستاں
ہمہ بیشہ رزم راندہ شیر — بدریاے ہیجا نہنگ و دلیر
سپاہی بہ کثرت فزوں از شمار — ظفر پیشگانِ تسلّط شعار
بہ ہیجا چو آشفتہ پیلانِ مست — ہمہ نیزہا گرز و خنجر بدست
گرفتہ سپرہاے چرم نہنگ — برافگند برگستوانِ پلنگ
نہ از مرگ شاں باک نے از تیغ و تیر — نہ از آب بیم و نہ آتش گریز
ز انبوہ لشکر دراں پہن دشت — بصد حیلہ باد از ہوا می گذشت
ہمہ با دل شیر و نیزہ و سپیر — ز نوک سناں شاں خراشیدہ ابر
ندیدہ کسے پشت ایشاں بہ جنگ — بہ چستی چو باد و چو کوہ از درنگ

چوں لشکر کفار از توجہ رایات ظفر آیات و اعلام نصرت حرکات و رسیدن لشکر قاہرہ خبر یافتند بیم و ہراس بر دلہاے ایشاں غالب شد و پاے ثبات ایشاں برجاے نماند مدنی جمع را بہ صد پریشاں جہت محافظت حصار فرستاد و خود از غایت اضطراب آتش در خیمہ و اسباب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خود زد، نظم

کسے را کہ از بیم شد دل زجاے زحیرت نہ داند صواب از خطا

و پاے خوف بہ مرکب فرار در آورد و عنانِ عزیمت بدست اضطرا

دادہ روے او بارہ بہ صوب ناصواب شیطان صفت سنا(؟) نہاد، نظم

شوم اخترے کہ بخت بد آشفت حالِ او ہر کار کو کند ہمہ گردد وبالِ او

بہ استاد دشمن کہ کوشد دلیر ولے چوں کند کور یا نرہ شیر

بجاے کہ شیراں برآرند جنگ چہ یاراے روبہ کہ استد بہ جنگ

بعونِ پروردگار چناں لشکر کار دیدہ جرار دعوی دار کہ بکرات

بر لشکر افغاں کہ در محکمی خود را سد سکندری دانستند غالب آمدہ اند بے تکلف

در رزم و کارزار ہم فرو ریختہ ہزیمت نمودہ اللہ یؤید بنصرہ من

یشاء۔ نظم

ہر کرا کوشش از براے خداست ہمہ کارش نزایزد آید راست

عروسِ ظفر را از گرد سپاہست بہ مژگاں بروبد ہمہ گرد راہست

عبیرے بیا میخت مشاط فتح بہر سو کہ رو آوری چشم دولت

چوں لشکر ملاعین از ہیبت صرصر قہر، ہزیمت نمودہ، پشہ وار

پریشاں شد لشکرے قاہرہ نصرت شعار مظفر و منصور و ازاں جہرہ(؟)

نزول اجلال فرمود، نظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سراپردۂ شاہ گیتی پناہ ‏ ‏ کشیدند بر اوج خورشید و ماہ

واز آنجا دو منزل ہماے چتر فرشاہی ہمایوں بہ طالع سعد واختر میموں روز یکشنبہ بست وسوم ماہ باعساکر نصرت قرین ظفر آئین بہ دولت وسعادت حوالی قلعہ را مضرب خیام دولت التیام ساخت، نظم

ہر یک از مفردان تیغ گذار ‏ ‏ خیمہ بر پاے کرد گردِ حصار

کرد بر گردِ شہر از ہر سوے ‏ ‏ راہ نہ گذاشتند یکسر موے

وقبۂ بارگاہِ فلک فرساے بر سر بر طارم اعلیٰ رسانیدہ سائباں سر رفعت از ایوان کیواں بر گذرانید، نظم

شہر علم شد زسر بارگاہ ‏ ‏ خانۂ خورشید ولکد کوب ماہ

روز دیگر کہ شاہد طارم اخضر از حجاب افق آسمانی بر جہانیاں جلوہ کرد، نظم

دگر روز چوں چشمۂ آفتاب ‏ ‏ فروشست از چشمہا ذکر خواب

شہ خاوراں پردہ بالا گرفت ‏ ‏ زمیں از اثر تا ثریا گرفت

خسرو انجم حشم بر انجم عدم وید ن قلعہ پاے دولت در رکاب سعادت در آورد تا بچشم قلعۂ کشائی ونظر ملک آرائی، سراپاے قلعہ از کنگرہ و برج و فصیل و دروازہ مشاہدہ فرماید، کدام قلعہ وچہ حصار کوہے مشاہدہ شد، کہ تا بہرام خون آشام بہ کوتوالی حصار مینا فام افلاک موسوم است، قلعۂ بدیں محکمی نہ دیدہ وتا کیوانِ بہرام انتقام بہ پاسبانی ایوان زبرجد رنگ سپہر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

معروف است، برج و باره بدان رفعت و علو نشنیده سرِ برجهاش از برج آسمان گزشته و پایان خندق و بر کنگرہش بہ ماہ و ماہی رسیدہ، نظم

دید کوہے کشید گرد زمیں　　برگذشتہ سرش ز چرخ بریں
کنگرش از فلک گذشتہ بسے　　در بلندی چو او نہ دیدہ کسے
خندقش بسکہ پار ساندہ بہ آب　　در تہ پا زمیں شدہ نایاب

چون خسرو عدو بند قلعہ کشائے حوالی حصار را بہ نظر تدبیر مشاہدہ فرمود خان اعظم قیصر خان را نام زد دروازہ دہلی فرمود، و ملک الشرق ملک عماد الملک را بہ دروازہ تعین نمود، و ہر یک از ملوک را نام زد محل ساختہ لشکر قاہرہ دائرہ گرد او حصار را چون نقطہ درمیان گرفت، نظم

پیرامنِ حصار چپ و راست پیش و پس　　بستند راہ راز دم تیغ بر غبار
زانسان کہ مار رنجہ شود کر خرد درون (؟)　　زانسان کہ مور زخم خرد خرد کر کند گداز (؟)

فرمان ہمایوں شرف ورود یافت کہ تا امر عالی شرف صدور نیابد ہیچ یک از ملوک دست سعی و جلادت از آستین کوشش بیرون نیاورند و بحرب اقدام نہ نمایند، اما چون ہوسناکان بہ تماشائے حصار می رفتند و کافران ناپاک واجب المدافع رامی دیدند، آتش غیرت از کانون سینہ ایشان شعلہ بر می کشید و دامن مردانگی بر میان جان محکم کردہ بہ زبان سہام پیغام مرگ بہ گوش بے دیناں می رسانیدند و عقاب آہن منقار را در ہوائے کارزار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بہ شکار مرغ روح کفار فجار پیاپے پرواز می دادند، ہر چند از فراز قلعہ سنگ و خشت چو بلاے ناگہانی فرود می آمد و از پارہ آتش نفط و تیر ہواے چوں صواعق ابر نیسانی نازل می شد، نہنگان جنگ جوے و شیران پلنگ خو بداں ملتفت نمی گشتند و بہ تند باد حملہ ایشاں را مسترد ازل می ساختند نظم

اعدا بہ مثل اگرچہ مہ شاخ شد ند — خرگوش صفت بجنگ گستاخ شدند
از صولت سر پنجۂ شیران مصاف — چوں رو بہ حملہ کردہ بہ سوراخ شدند

و نفط اندازاں بہ سنگ مغربی کوہ را سرمۂ دیدۂ جنگ آوراں می ساختند و شکوہ گولہ رعد آتش در دل کوہ می انداخت، نظم

رعد آتش خشتاں شدہ در کار — خانہ ویراں کنی ہزار حصار
کوہ را چوں کشود از آہن درز — شد در اندام کوہ بید البرز

چوں چند کرت آتش باز سپہر غلولہ مہ را از کار خانۂ مشرق بر عرصہ مغرب رواں گردانید از صدمۂ گولہ صدمنی سنگ مغربی کوہ سنگی دل بر لرزہ درآمد، و دیوار حصار از زخم سنگ دہن باز کردہ نالہ شکستگانہ آغاز نہاد و سرہاے برج چو دندانہاے سین رخنہ رخنہ شد، و لشکر ملاعین از سنگ کوشیدن و برآوردن رخنہا و شکستگیہا نمی آسودند، چہ اصحاب شیاطین دیدند کہ تیر برق و کمال رعد از فرق فرقدان می گذرد و قارورہ ہاے نفط آتش فعل کوہ را خاکستری گرداند، و تیر ہواے در دلِ خارا جامی کند، و منجنیق و مغربی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

که دست مارا جلاجل و پاے مرد مرگ مفاجات ست درکار اند، و از یک طرف فغانِ رعد گوشِ سخره صمار کرمی کند و از دیگر جانب تیر آتشیں دیدۂ اعدا را کور می سازد، و ملک الشرق ملک عماد الملک نیز "یہ داوہ" را در تحت تصرف در آورده بر ایشاں فائق گشته موقوف امر اعلی است تا دمار از نہاد ایشاں بر آورد، ہیبت و ہراسے در دلہاے ایشاں کارکرد، نظم

تاب خشم تو اگر آب کند زہرہ خصم　　　چہ عجب زانکه گداز دل سندان آتش

۴ - گفتار در اماں طلبید گفا فجار از بندگان درگاه گردوں اقتدار از روے انکسار

روز جمعه بست و پنجم ماه که ششم روز از محاصره بوده باشد، پھورا چند نفر قرابتان خویش پیش خان اعظم قیصر خاں فرستاد و التماس اماں از حضرت خلیفة الرحمن شاه شاه نشان تاج بخش گیتی ستان نمود و چند روز مہلت طلبید تا مردم خود را از حصار بیروں برده حصار تسلیم نماید، و چند موضع نیز جہت ماندن خیل خانه ہاے سرداراں و وجه معیشت ایشاں التماس نمود و عرضداشت به پاے سریر اعلی کرد که مرا آرزوے آن است که در جمعِ خاک خاکروبان درگاه عالم پناه جمع ایم، نظم

یکے بنده باشم به درگاهِ شاه　　　به خلعت به بسته کمر سال و ماه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

هر چند جرائم ازاں خاکساراں بہ چنداں ظہور یافتہ بود کہ عفو در اندیشہ هیچ شفیعے گذر کردے و اعمال شنیعہ و افعال قبیحہ ازاں بد سیرتاں بہ چنداں صادر شدہ بود کہ اندیشۂ شفاعت در خاطر هیچ عذر خواهی صورت بستی، امّا چوں کمال مکارم و وفور مراحم بادشاہ خطا بخش جرم پوش معلوم همگناں بود و بر فرط رافت و شمول عاطفت شہریار ملک سیرت وثوق تمام حاصل بود، بہ هنگام انشراح خاطر و انبساط باطن خان اعظم قیصر خاں التماس آں قوم را بہ مسامع علیا رسانید، نظم

گر رحمت حق هست عطا پاش خطا پوش　　تو رحمت حق بر همہ آفاق عطائی

و در حضرت عرضداشت کرد کہ اگر چہ التماس قومی را کہ از ایشاں چندی جرم واقع شدہ باشد و استیلا و قدرت تدارک و گوشمال ایشاں حاصل باشد در حضرت عرض کردن و در صدد و استخلاص ایشاں در آمدن از قانون عقل بیروں است، امّا عجز و بے قراری و تضرع و زاری ایشاں باعث این جرأت شدہ، نظم

ای جہاں آرای شاهی کز تو خواهد روز رزم　　پیل آشفتہ امان و شیر شرزہ زینہار
گر نسیم لطف تو بر روی دریا بہ گذرد　　آفتاب از روی دریا زود بر گیرد غبار
ور سموم خشم تو بر ابر و باراں اوفتد　　از تف او ابر آتش گردد و باراں شرار

اگر چہ حضرت سلیمانی مکانی با لہام ربّانی ورای دور بیں می دانست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

که سخن ایشاں از سر حیله و حیل است، **نظم**

ضمیر دور بینش بیند از دور هر آں سرّ که بود در غیب مستور

دگاه آزمایش اعتبارے نه خواهد داشت، **نظم**

ولے هست دندان او زهره دار زباں می دهد مار ور زینهار

به موجب فرموده الشفقت علی خلق الله التماس بندهٔ قدیم درجهٔ قبول یافت و مراحم پادشاهانه و عواطف خسروانه شامل حال ایشاں گشته فرمان اعلیٰ شرف ورود یافت که هیچ یک از سپاه نصرت پناه به جنگ اقدام نه نماید و دست کیں در آستین تمکین نگاه دارند و تیغ انتقام از نیام آرام بیروں نیاورند، **نظم**

شنیدم که دانائے فرهنگ دوست که در کارها رفق و نرمی نکوست

طریق سلامت به از کارزار همیں تا برآید به تدبیر کار

درشتی نه باید زاندازه بیش به نرمی چو کار تواں بردپیش

چوں تیمور از یں معنی خبر یافت پسر خود را با یک سلسله پیل کوه پیکر خدمتے بخدمت فرستاد و چند روز مهلت یافت اگرچه هیچ از یک ملوک به مهلت دادن راضی نه بودند، چراکه رائے دور بین سلطان سلاطین زمان که آئینه صواب نمائے مصالح دینی و دنیوی و مرأت صورت کشائے مقاصد صوری و معنوی است عاقبت کار را در اول مشاهده می فرمایند و هر کس را ایں نظر نیست که اول ملاحظه آخر نماید و رقم استقبال از حال ماضی بازدارند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نظم

بزرگ اندیشه روشن ضمیر عاقبت بینی
که در هر کار می بیند با ول حال پایانؔ

و هر کس را که این نظر باشد در هر کار که شروع کند به پایان رساند، نظم

کارها راست کند عاقل کامل به سخن
گر به صد لشکر جرار میسر نه شود

چو حضرت خلافت پناه ظل اللہ این معنی را از ملوک دریافتند که بر سر این امر

اطلاع نه دارند، نظم

شہے را که خاطر سوے داورست
به فرمان او حالتے دیگرست

زبان کرامت آثار به بیان حکمت آں بر کشاوند که ما جہت استخلاص

مسلمانان آمده ایم اگر این حصار را به قہر و غلبه به گیرم. مبادا که آفتے به مسلمانانے

رسد که اسیر کفار اند، خواه از نفس مفتن کفره و خواه از شرار تیغ آتش بار لشکر

قاہره، نظم

به نزد عقل دور اندیش معلوم است ازیں معنی
که چوں آتش بر افروزد بسوزد خشک و تر باہم

قوله تعالیٰ وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَّا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا، مسلم خاصه

کاروان اوست در زمانه و بس، نظم

نیست محتاج کاروانی کس
اوست از جمله خلق دانا تر
بلکه دانا تر و توانا تر

بعد چند روز که مہلت ایشاں بسر رسید باز کس پیش خان اعظم

قیصر خاں فرستادند و التماس نمودند که اگر لشکر قاہره با جاه و جلال

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از دور حصار قدرے دور تر نزول اجلال فرمایند مردم ما از حصار بیرون می آیند
و تونِ خود را مؤکد به سوگندہاے کہ درمیان ایشان عظمی باشد گردانیدند
خان اعظم قیصر خان ایشان را بہ مضمون ایں ابیات متنبہ گردانید، **نظم**

مکن تیرہ راے کہ شیر جرون ۔ بہ روباہ بازی نہ گردد زبون
قدم بر نہ دارد ز پایہ خود (؟) ۔ سرِ خویش بر باد عمد آمدہ
بہ درگاہِ سلطان سران کز ادب ۔ بپیچد رسد روز عمرش بہ شب
کسے را کہ شد تیرہ روز بہی ۔ بہ ادبار خود گوشد ز ابلہی
مجو رزم پیلان بہ نیروے مور ۔ بلا بر سرِ خود میاور بہ زور
بدستِ خود از خیرگی بے خرد ۔ مزن تیشہ از جہل بر پاے خود
منہ پاے ز اندازۂ خود برون ۔ کہ افتی بہ چاہ بلا سر نگون

چون خان اعظم قیصر خان بار دیگر التماس ایشان در حضرت عرض
کرد فرمان اعلیٰ شرف ورود یافت، چون ایں قوم از افعال ناپسندیدۂ
خود ہراسانند و بہ عجز پیش آمدہ اند، مراحم خسروانہ و عواطف وافر بادشاہانہ
مقتضی آن است کہ ذیل عفو بر جرائمِ ایشان پوشیدہ التماس ایشان درجۂ
قبول یابد، **نظم**

فرو ماندہ را تیغ و خنجر زدن ۔ بود بر رگ مردہ نشتر زدن
ز حسن تو بر بندگان مستحق ۔ کہ چہ است معنی مکارم اخلاق حق،

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چوں روز پنجشنبہ ہشتم ماہ محرم سنہ ۹۲۴ (اربع وعشرین وتسعمائۃ) الٰہی ترواہ

فیلم لشکر کواکب عدد وشد بعضے خدام بہ مسامع علیا رسانیدند کہ کفار خدع

می کنند، وجہت کار سازی واستحکام حصار مہلت طلب کردہ اند، حضرت

بر ایشاں ملتفت نہ شدند، چوں مکرر ایں معنی را در حضرت بازنمودند فرمان

قضا جریان شرف ورود یافت کہ "اِنْ یَّخْدَعُوْكَ فَاِنَّ حَسْبُكَ اللّٰہُ"

نظم

کاخ سعادتے کہ شد از فضلِ حق بلند · از مخنث حلیہ نیاید برو گزند (؟)

وَلَا یَحِیْقُ الْمَكْرُ السَّیِّئُ اِلَّا بِاَھْلِہٖ اگر ایں قوم ایں نوبت بے قبولی

کنند ایشاں را بنوع تدارک خواہم داد کہ بر صفحہ روزگار یادگار بماند و سبب

انتباہ دیگر کفرہ شود، نظم

چناں شاں نشانم بخاکِ سیاہ · کزاں دیگراں را شود انتباہ

نفیر قضا است قول اربابِ دل (؟) · دیگر نہ شود آنچہ ایشاں گویند (؟)

چو مہلت ایشاں بسر رسید مدنی حرام خوار بد کردار ہمدم حصار

کس فرستاد کہ لشکر سا نگا را بہ اجین رسانیدہ است شما چند روز دیگر التماس

مہلت کنند تا کار سازی کردہ خود را برسانیم، نظم

ہر کرا زاغ رہنما باشد · منزلش وادیِ بلا باشد

چوں بر طبق نگاشتہ جف القلم ما ہو کائن تو بہ واقع، وَاِنْ مِّنْ قَرْیَۃٍ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

الا خمن مملکوها - بہ آں دیار رسیدہ بود و آں سرگشتہ روزگار آں بر گذر اصرار نمودند چند روز مہلت طلب کردند، نظم

هر کرا از بخت و از دل روز دولت شد سیاه
طالع شوریده نه گذارد که آرد رو به راه

بموجب فرمودہ اِذَا جَاءَ اَجَلُهُمْ لَا یَسْتَاْخِرُوْنَ سَاعَۃً وَّلَا یَسْتَقْدِمُوْنَ، چوں وعدۂ ایشاں بہ سر رسیدہ بود مہلت نیافتند و از استماع ایں خبر آتش غضب خسروی کہ نَارُ اللّٰهِ الْمُوْقَدَۃُ الَّتِیْ تَطَّلِعُ عَلَی الْاَفْئِدَۃِ انموذج اوست شعلہ برآورد، نظم

ابرواں را بہ غصہ دادہ گرہ	کردہ از بہر کس کماں رازہ
آنکہ خورشید چہرہ برچیند	چوں در ابر او بہ بیند چین (؟)
وانکہ گردوں بجام باز کشد	چوں کند مرکب عزیمت زین

و تند باد خشم سلطانی کہ یَکَادُ الْبَرْقُ یَخْطَفُ اَبْصَارَهُمْ اشارت است بداں از ہیبتِ انتقام لرزیدن گرفت فرمانِ جہاں مطاع شرف ورود یافت، نظم

نہ کند از درندگی توبہ	گرگ تا نہ شکنند دندانش
نہ کند مار ترک زخم زدن	تا نہ کوبند سر بہ سندانش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گفتار در نامزد فرستادن حضرت شہریاری بر سر شیطان صفت نابکار و مدنی حرام خوار بد کردار و توجہ رایات ظفر آثار و لوائے نصرت شعار بار دیگر بہ حصار شادیاباد و کیفیت فتح

روز شنبہ بست و چہارم ماہ حضرت عالی تبار رفیع مقدار بلند مرتبت عالی منقبت اعظم ہمایوں را کہ در سایہ ہمائے دولت و ظل تربیت حضرت خلافت پناہ ظل اللہ بہ مرتبہ رسیدہ کہ رایت ظفر آیات بگردوں رسانیدہ و سایہ چتر ہمایوں بر عالمے بسترانیدہ، **نظم**

ہزار بار بہر لحظہ فزوں خواہد ز شیر ولیت او شیر آسماں زنہار

بادوازدہ ہزار سوار از شیران بیشہ کارزار و دلاوران نامدار خنجر گذار جوانانی کہ ہر یک از لمعان جوشن و زرہ کوکب تمام الاشراف و بہادری و رزم آزمائے شہرۂ آفاق اند، شیر دلے چند کہ وقت حملہ ایشاں شیر فلک را دل از جائے بہ دور ثابت قدم چند کہ چوں پائے در رکاب آورند فلک را از پائے در آورند، **نظم**

گروہے جوانان رزم آزمائے ہمہ غرق آہن ز سر تا بہ پائے
ہمہ جنگ جوے و ہمہ نامدار چو شیران آشفتہ در کارزار
بہ خوں آب دادہ ہمہ تیغ را سناں در جگر دوختہ میغ را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بدان سرافراز و شمشیر زن　　نبرد آزمایانِ لشکر شکن
سوارانِ جنگی و مردانِ مرد　　کز آتش بخنجر بر آرند گرد
همه شیر مردانِ کار آزما　　دلیر و عدو بند کشور کشاے
بگاه وغا هر یکے صف دری　　از ایشان به بخت و زعدو لشکری

بر سر مدنی حرام خوار و شیطان صفت نابکار کور رسا نگا نامزد فرمودند، و به خلعت خاص و کمر شمشیر پادشاہانه نوازش نموده وداع فرمودند، و فرمانِ اعلیٰ شرف صدور یافت، نظم

برو دشمناں را چناں کن ادب　　که یابند اماں از دیگراں غضب
رواں شد دمادم بخیل و سپاه　　به فرمانِ شاه و به عونِ اله
همه سر پر از خشم و دل پُر ز کیں　　برابروے مردے در افگنده چیں
به دریاے کوشش یکایک نهنگ　　به مردی ز رستم فزوں گاه جنگ

روز یکشنبه بست و پنجم ماه نظم

در آمد به آواز طبلِ رحیل　　به جنبید لشکر چو دریاے نیل

لواے ظفر آثار با لشکر بے شمار در حفظ پروردگار متوجه حصار شد، نظم

سپاهی که دریاے جیبی راز کرد　　کند چوں به پایاں بروز نبرد

بر حسب فرمان لشکر قاهره حصار را مرکز وار درمیاں گرفت، نظم

خروشی خلائق به گردوں رسید　　تو گفتی که صورِ قیامت دمید

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زجوشِ سپاہ و خروشِ نفیر   چو اطفال ترسید گردوں پیر

سلطان محمود خلجی را بہ جانب دروازہ شاہ پور نامزد فرمودند و خانِ اعظم قیصر خان را بہ دروازہ دہلی تعین نمودند و ملک الشرق ملک عماد الملک را بہ جانب ہفت سری نامزد کردند و فرمان اعلیٰ مشرف ورود یافت کہ ملوک بہ ترتیب اسباب پیکار و تحصیل آلات فتح حصار اشتغال نمایند، در پنج روز چنداں نردبان عالی کہ پایۂ قدر و منزلت آواز نردبان نہ پایہ فلک رفیع تر و چنداں تودۂ و حر(؟) مستحکم و سیع کہ وسعتش از فسحت فضائے سموات یاد می داد ساختند، کہ ہراس دروں بہرام خون آشام کہ بہ کوتوالی حصار مینا فام مرسوم است راہ یافت رائے عالم آرائے حضرت سلطان جہانگیر کہ نقش فردا از صفحۂ امروز مطالعہ می نمایند و بہ حسن تدبیر سررشتۂ تقدیر باز می یابد، نظم

از رایش ذرہ خوردیست خورشید(؟)   زقدرش پایہ پست کیوان(؟)

کمند اندیشۂ صواب انجام بر کنگرہ قلعہ انداختہ بداں قرار گرفت کہ آئینہ تیغ گیتی ستاں را بہ صیقل تدبیر جلا دہد تا رخسار فتح و ظفر دراں بہ احسن وجہی والیسر صورتے جلوہ کند، نظم

از صیقل تدبیر تو در آئینہ   رخسار دل آرائے ظفر جلوہ گر آمد

فرمانِ قضا جریان شرف ورود یافت کہ شب شنبہ دوم ماہ صفر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ملک الشرق ملک عماد الملک کہ از بندگان خاص و خاصان درگاہِ فلک اساس است و بہ نظر کیمیاے تاثیر حضرت شاہ جہانگیر در عالم ترکشیدی بجاے رسیدہ کہ سپہر چرخ از سہم سہام دیدہ روزش چوں روباہ از بیم شیر در کشت زار سنبلہ نہاں می کرد با دو ہزار مرد کارزار خیل خاص پانصد حبشی خونخوار و پانصد عربی نیزہ گذار و ہزار تیر انداز کہ نسر طائر از زخم پیکان دیدہ وا از ایشاں پر می انداز و تیر برق رفتار ایشاں پاے مور را در شب تار بر پاداش سیاہ پیوند می سازد، نظم

کمانِ سخت اگر گیرند پیش جملۂ دشمن | سبکدستی اگر جویند پیشِ لشکرِ اعدا

بہ زخمِ تیر بستانند نور از دیدۂ دشمن | بنوک نیزہ گر بکشایند آب از چشم نابینا

صبح روز شنبہ کہ ششم روز محاصرہ و دوم ماہِ مبارک صفر سنہ ۹۲۴ نہ صد و بست و چہار باشد بہ عنایت کردگار از راہے کہ راہ نمایانِ دولت و اقبال رہبراں را بہ رہنموی واشتہ اند بہ پاے سعی و کوشش و بازوے جلادت و مردانگی بہ حصار بر آمد، نظم

بہ سعی لطف تو بتواں بآتش آب آمیختہ | بعون جاہ تو بر چرخ پر تواں آمد

چوں روز شود ہر یک از ملوک از مقابلۂ خود روے اقتدار بحصار آوردہ آتش پیکار بر افروزندہ و بہ تیغ آبدار آتش سپار و دشمن خاکسار باد پیما را بہ شعلۂ قہر بہ سوزند، نظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

به فرمود تا لشکرے نامدار ... در آیند پیرامنِ آں حصار
به بازوے قوت خرابش کنند ... به سیلاب چوں غرق آتش کنند

وحضرت خلافت پناه ولایت دستگاه به دستور معهود که چوں مهم کلی پیش آمدے روے نیاز به حضرت بے نیاز آوردے واستعانت از لطف و کرم کارساز بے نیاز طلب نمودے در صبح آں شب مناجات بحضرت قاضی الحاجات نمود واثر در اثر آں چه روز بر همه ظاهر گشت، نظم

چو کار بزرگش فراز آمدی ... به خلوت سرائے نیاز آمدی
توجه نمودے بدادار پاک ... نهادے جبینِ تضرع به خاک
مناجات کردے وخواهش گری ... ز حق خواستی نصرت وبرتری
به سوز دل وآب چشم از خدا ... طلب داشتی حاجتِ خویش را
چو از هاتف دولتش بے خروش ... رسیده صدائے اجابت به گوش
رواں سجدهٔ شکر کردے نخست ... بصدقِ تمام ویقین ودرست
پس از آنکه سر از سجده بر داشتے ... لوائے کرامت بر افراشتے

چوں شعله دار تقدیر شعاع شمع خورشید را در جیب مغرب مخفی ساخت، نظم

روز ز دریاے فلک شست وست ... چشمهٔ خور در ته دریا نشست

ملک الشرق عماد الملک با خیل خاص که خارزار کارزار را لاله زار داشتندے وصفیر خدنگ جنگ را نغمهٔ آهنگ چنگ شمردے بعضے بسان دریا زره پوش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دگر دہے بہ شکل آسماں جوشن و در تیر گوش، نظم

ناوک افگن یلاں کہ در گہ جنگ — نشانند تیر در دل سنگ

صاعقہ دار چو بہ ستیزند — آب و آتش بہم در آمیزند

متوجہ حصار شد، و شب خود را بہ سر راہ رسانید، و چوں تباشیر صبح صادق
جز سیماب گوں سیارات افق بہ فرق خسرو سیارات بر افراختہ گردانید
و بہ اطراف سپہر سپہر تیغ خوں آلود بر آہیخت قدم صدق بر کوہ نہاد، نظم

دراں دم کہ ایں ترک سلطاں شکوہ — ز دریاے چیں کوہ بر زد بہ کوہ

دم نائے بر خاست چوں رستخیز — سناں مرگ آسودہ را گفت خیز

قضا با سر نیزہ انباز شد — نہنگ بلا را دہن باز شد

و دست شجاعت از آستیں کوشش بیروں آوردہ تیغ آبدار از نیام انتقام
بر آوردہ و کلک آتش پیکر بر کمان پیکر پیوست و رخ اژدہا صفت بدست
قہر گرفتہ روے بکارزار آوردہ۔ در حملہ اول چوں سوار کار دیدہ خونخوار
و پیادہ بے شمار از کفار نابکار نامدار خنجر گذار کہ از غایت دلاوری چوں پولاد
در دل سنگ جا کردہ و چوں آتش در دہن دخارہ مقام جستہ بودند و بسان
زنبور کمر کیں بستہ، و بسان مار در غار غدر کمیں کردہ بودند، از فرق سر تا
سم اسپ در آہن غرق روے جلادت بہ میدان کارزار آوردند، نظم

ہمہ در سر افگندہ باد غرور — تیغ بر کن ز جان خویش نفور

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دل نہادہ بہ مردرویٔ بجنگ — خنجر وگرز و تیر و نیزہ بچنگ

دراں حین آفتابِ اوجِ سلطنت از افقِ نصرت و فیروزی طالع شدہ وبا فیلِ خاص بہ پاے قلعہ رسید نہیب خروشیدن کوسِ جنگ زسر مغز می ربود واز روے رنگ، **نظم**

نفیر دلیراں برآمد بہ اوج — رسیدند رستم تناں فوج فوج

فرمانِ ہمایوں کہ نتیجہ راے با صواب و مقدمہ فتح بایست شرف ورود یافت کہ چترِ گردوں رفعت فراز کنند، **نظم**

براے تواں لشکری را شکست — بہ فکرِ متیں ملکے آید بدست

چوں چترِ ظل اللہ بعنایت اللہ بر سرِ فلک کشیدہ و سایۂ عاطفت بر سرِ انصارِ دیں گسترانیدہ دلاوران رستم نہاد و مبارزانِ اسفندیار نژاد را دل یک صد شد (چتر سفید آمد چرخ امید بیضۂ اسلام از و شد سفید) و دلیرانِ آہن خاے را قوتِ بازوے شجاعت یکے ہزار گشت، **نظم**

چناں شعلۂ فتنہ بالا گرفت — کہ آتش فتنۂ والا گرفت (؟)

شباشاب پیکاں فشافاش تیر — برآورد از جانِ مشرک نفیر

ز ہر سینہ زخمِ دہن می کشاد — رہِ رفتنِ جاں ز تن می کشاد

شگاف سناں پردلاں را بہ تن — پئے زخم خوردن کشودہ دہن

سنانِ ہژبرانِ ہیجان کار — بخوں شستہ بود آنچہ بود آبدار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یکے را درافتاد از سر کلاه ‏ ‏ ‏ دگر را سر افتاد بر خاک راه
کلاه از سر و سر ز تن می فتاد ‏ ‏ ‏ سر و تن وراں انجمن می فتاد
ز شست خدنگ افگناں خواست خروش ‏ ‏ ‏ کماں گوشہا گشت ہمراز گوش
ہوا پر ز زنبور شد تیز تر ‏ ‏ ‏ خدنگ تنِ آہنیں نیشتر
شدہ نیزہ در جنگ تیغ ستیز ‏ ‏ ‏ بہ دعواے خونہا زباں کردہ تیز
ز زخم سناں آتش آمد بروں ‏ ‏ ‏ زمیں شد بہ کردار دریاے خوں
دلیراں گریزاں ز بگریختن ‏ ‏ ‏ چو شمشیر شاں پیشہ خوں ریختن
چکاچاک خنجر بہ گردوں رسید ‏ ‏ ‏ ز ہندوستاں خوں بہ جیحوں رسید
شدہ کشتہ پر پشتہ بالا و پست ‏ ‏ ‏ بہ تاراجِ جاں مرگ بہ کشاد دست
ز تکبیر چوں در خروش آمدند ‏ ‏ ‏ چو دریاے غیرت بجوش آمدند
ز گردِ سواراں ہوا بستہ تیغ ‏ ‏ ‏ درخشندہ چوں برق پولاد تیغ

غریو کوس نصرت آواز بشارت نَصْرٌ مِّنَ اللّٰہِ وَفَتْحٌ قَرِیْبٌ بہ گوش مخلصان دولت خواہ رسیدند رسانیدہ و نغمہ نائے مژدۂ وَاَنْ یَنْصُرَكَ اللّٰہُ نَصْرًا عَزِیْزًا بہ سمع محبان اجتباہ، نظم

شغب کوس و بیک روئیں خم ‏ ‏ ‏ لرزہ انداخت در تنِ انجم
طبل از بسکہ بر کشید خروش ‏ ‏ ‏ از دماغ فلک بروں شد ہوش

زمیں کہ از کر و فر پیادہ و سوار نفیر اِذَا زُلْزِلَتِ الْاَرْضُ زِلْزَالَهَا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آغاز کرد، **نظم**

بلرزید کوہ و بجنبید دشت　　غریو از نہم آسماں برگذشت

تو گفتی کہ صورِ قیامت دمید　　زمیں پارہ شد آسماں بر درید

چوں کفار را چترِ عالم آرائے حضرت خلافت پناہ ظل اللہ در نظر آمد جز

فرار چارہ نہ دیدند **نظم**

پلنگ ار چہ باشد دلیر　　نیارد زدن پنجہ بر نرہ شیر

جَآءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ آشکارا شد، **نظم**

چوں خورشید چترش درخشندہ شد　　عدو چوں ستارہ پراگندہ شد

خسرو فلک اقتدار قضا تواں قدر امکان کہ شیر از بیم تیغ او روے در

بیشہ نہادہ سازد، **نظم**

تو ئی کہ پیشِ تو شیرِ ژیاں چناں باشد　　کہ پیش شیر ژیاں دست بستہ روبہ لنگ

در عقاب از سہم خدنگش بر اوج ہوا پر اندازد، ع

روم را ہم ترک و تاز شود

چوں زند تازیانہ بر تازیِ یکراں، بادپاے آتش نعل، ابر رفتار، خیزراں

دم، خاراسُم، یکداں بکر کی رو در و راند، **نظم**

چو شد با لشکرِ انبوہ جنبید　　قیامت گشت قائم کوہ جنبید

ملازمانے کہ در رکاب دولت ابد پیوند بود نزکر کی را یک لحظہ کشود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نظم

بر طرفے کاختر آور بہ نہاد   فتح رو بہ دو در دولت کشاد
بہ بست چو در قلعہ کشائی کمر   لعل کمر ساخت عدو را جگر

و چوں اساسِ دین از نو عمارتے یافت فتح آں موافق بناے عالم در شش جہت چوں آفتاب وقت طلوع بہ کوہ بر آمد و حصار را بہ نور اسلام منور ساخت، قولہ تعالیٰ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ فِیْ سِتَّةِ اَیَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰی عَلَی الْعَرْشِ مسخر کرد در شش روز حصن آنچناں عالی کہ در ہند از سر بر خشن تواں دیدن خراساں را دلاوران جہاد آئین و مجاہدان ظفر قرین کہ در رکاب سلطان سلاطین زماں بودند براے ایشاں بہ آتش رزم و قتال زیادت از حرص مستغنی بہ آبِ زلال و شغف ہجر بروز وصال بود،

نظم

چناں حریص بہ حرب اندروں کہ گوئی حرب   عزیز بود و پریشاں و جان شیریں خاب

بمقتضاے وَجَاهِدُوْا فِی سَبِیْلِ اللّٰهِ حَقَّ جِهَادِهٖ دست کوشش بہ کشش کفار دراز کردند،

نظم

چو بشتافتند آں سپاہ گزیں   بہ دشمن رسیدند با تیغ کیں
بسے را فگندند بر خاک راہ   بہ اقبال شاہ و بعون الٰہ

گوش ازاں درداد و آنکہ نیزہ قیامت برکشیدہ شدے ز تکبیر زباں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دشنہ دشمن در سجود، زبان تیغ زر قام آیت کُلُّ مَنْ عَلَیْهَا فَانٍ بہ گوشِ
دنیا فرو می خواند و ازیں آں تیرہ رایان سیاہ روے یاقوت فام می گشت،
وصفیر تیر پیغام کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ از نزدیک و دور بداں بدکیشاں
می رسانید واز وقع گراں وقع گرز در شان نزول اَلْقَارِعَةُ مَا الْقَارِعَةُ
حجتے واضح با قامت می پیوست از عکس تیغہا کندہ نا فام رخسارۂ ماہ برنگ
بنفشہ برآمد، واز نہیب خنجر آسمان گوں دیدہ بہرام از خونِ جگر سرخی ارغواں
پذیرفت، قضاے معرکہ از جوشن وزرہ پوش آہنیں وہواے رزمگاہ از
برق تیغ وخنجر آتشیں گشت وروح از تن کیشاں چوں عرق از مسام
روان شد، نظم

چوں عرق بیروں تراود　　مغز آں خصم از استخواں
ہر کجا از آتشِ تیغت برآمد شعلۂ　　ز مغفر و زرہ و ترک و جوشن و خفتاں
زنیزہ و سپر و تیر و ناچخ و گوپال　　سوا تو گفتی بر بیست آہنیں دنداں
زمیں تو گفتی شیر بیست آتشیں چنگال　　. . . . .

موج خوں بہ اوج فلک برآمد و نسرین چرخ در جوے بار خوں
چوں مرغابی غوطہ خوردہ و سپہر بر روے دریاے خوں شناور گشت، نظم

چناں خوں گذر کرد بر روے چرخ　　کہ شد لعل گوں از ہمہ سوے چرخ
نہنگانِ جنگی چو دریا بہ جوش　　فگندند درگاہ و ماہی خروش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زمیں چو ہوا گشت آں خون و کود زمیں لالہ گون و ہوا لاجورد
نم خون و گرد اندر آں رزم گاہ فرو شد بہ ماہی بر آمد بہ ماہ

خان اعظم قیصر خاں کمر اجتہاد بستہ بازوے جلادت کشادہ تیغ کفر فرسا برافراختہ مبارزان نامدار کہ ناموس واشت تکبیر گویاں روے بران بدکیشاں آوردا اگرچہ از ہر کنگرہ سنگہاے گراں بے کراں چوں حوادث دوران بسر فرو می آمد،

نظم

چو باران نیساں بہ ہنگام جنگ بہ بارید ازاں بارہ سنگ و خدنگ
تو گفتی شدہ آں بارہ ابر مطیر بترکش ہمہ سنگ و باران تیر

یکے ازاں سنگہا بر سر آں سرکار پاے برجا آمد و از غایت پردلی روے از کارزار بہ گردانید و پاے جلادت بہ مردانگی پیش نہاد، سنگ دیگر بر پاے آں نیک رفتار آمد از کمال دلاوری قدم پیشتر نہاد بہ عنایت باری و ہمت شہر یاری بالشکر بے شمار بہ یک ساعت بہ حصار بر آمد،

نظم

بر آہیخت شمشیر تندی بکف کزاں جاں گریزاں شدے صف بہ صف
رُخ آورد بر قلب دشمن کمیں زخون عدو کرد گل گوں زمیں
ز بس خورد بی خوں کز تن گشت راند اجل آرزو گشتہ شرمندہ ماند

و از ہر طرف سرداران کاردیدہ و سپہ بندان جنگ آزمودہ کہ سپہر از سہم تر ایشاں سپر سیم گوں ماہ بیندازد، و آفتاب تیغ گذاز از صولت شمشیر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

هر یک خنجر زرین در نیام افق پنهان ساند، با جنگ جویان تکبیر گویان روی به حصار آوردند، و حصار را در یک ساعت رخنه رخنه چون خانهٔ زنبور ساختند، مصدوقه اِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَیْءٌ عَظِیْمٌ دران ساعت مشاهده شد

حش
سبک شد فصیل قلعه، و آن گاه بلا شد ازان هر رخنه راهی بلک بزدوقی
راکه هر کنگره به گاه و ماهی فلک رسانیده بود عَالِیَهَا سَافِلَهَا گردانیدند نظم

غریو جنگ جویان رفت بر میغ | روان شد سیل خون از چشمهٔ تیغ
سنان خالی زبان از بند بکشاد | به بدکیشان پیام مرگ می داد
ز دست نامداران زبردست | همی لرزید رمح و تیر و می جست

از طرهٔ پرچم نصرت شعار و رایت فتح آیت ظفر کردار نسیم عنایت وزیدن گرفت و طیب فتح مشام همگنان رسید تندباد و صرصر بلا در حرکت آمد تیغ تیز زبان مضمون اِنَّا فَتَحْنَا لَکَ فَتْحًا مُّبِیْنًا آغاز کرد، و مرغ تیر تیز پر بسرائیدن آیت وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ دهن باز کرد، نظم

ز تنهای مشرک دران دار و گیر | چو مو سر بر آورد سوفار تیر

مبارزان تیر افگن، شیر شکار و بهادران اژدها سیرت نهنگ کردار بر حکم وَقَاتِلُوا الْمُشْرِکِیْنَ کَافَّةً از هر طرف روی بر قلعه اشرار د

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جہاد کفار آوردند، نظم

چوں نہادند جشن فتح آئیں — روے دولت بداں حصار حصین
کس نماند از حصاریاں زندہ — شد حصار از نہب شاں کندہ

چوں مخالفین را یقین شد با صدمہ سیل آتش بار و پنجہ شیران خونخوار مردم شکار مقاومت ممکن نیست بعضے معاودت بخانہ صواب شمردند و عوراتے کہ در خانہ خود آتشہا زدند، نظم

چناں آتش از خانہا برفروخت — کہ بر چرخ از آں گاؤ ماہی بسوخت
ز پاشیدن آتش از ہر کراں — ہمی ریخت گفتی ز چرخ اختراں
بساں خانہاے بہ خوبی بہشت — کز آتش وہاں دوزخ گشت زشت

و عورات و اسباب خود را بسوختند، قولہ تعالیٰ یُخْرِبُوْنَ بُیُوْتَھُمْ بِاَیْدِیْھِمْ و ہراس بیرونہا جمعے چناں کار کردہ بود کہ خود نیز از راہ آتش بہ آتش دوزخ پیوستند، نظم

ہوا شد محترق از بسکہ تقدیر — بہ دنیا دوزخے ہر سو برافروخت
ز بس گرمی وراں دم کافراں را — زبانہا در دہاں چوں شمع می سوخت

و فرعت از بیم رستخیز روے بہ گریز نہادند، نظم

بجائے دل بہ شکم اندروں ہمہ پیکاں — بہ جاے موے ز اندام ہا بروں سوفار

مضمون یَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ اَخِیْہِ وَاُمِّہٖ وَاَبِیْہِ وَصَاحِبَتِہٖ وَ بَنِیْہِ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

به ظهور انجامید، نظم

روان شدند گریزان ز هر طرف جمعے — دل از نهیب پُر از خون چاه پیوند و گداز

هلالِ دریده علم سرنگون و نیزهٔ دوتا — بجاے تیر همه ترکشِ تیر انداز

و جمعے بیکران بضربِ گرزِ گران باسفل السافلین فرو رفتند، و جمعے سنگدلانِ خون خوار در گوشه و کناره چوں راه گریز بسته و دستِ اجل کشاده می دیدند بجاں می کوشیدند و مبارزان غزا پیشه بفتواے شمشیرِ تیز زبان و رخصتِ سنانِ جاں ستاں خونِ آں ناپاکاں بر خاک می ریختند، نظم

به قتل و بغارت برآورد دست — سراے سراں حمله کرد شکست

زن و کودکاں شاں به بردند اسیر — چه خوب و چه زشت و چه برنا و پیر

ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَآءُ، بازارِ سیاست چناں تیز گشت که دلالِ اجل پیرِ هشتاد ساله و طفلِ هشت ساله را به یک نرخ می فروخت و کانونِ کیں به نوعے یافته شد که کسوتِ هستی منعمِ صاحبِ مال و فقیرِ بدحال بیک منوال می سوخت، نظم

چناں آتشِ کینه شد سینه سوز — که بر تافت ایں حال تا نیم روز

دراں روز کیں تا بوقتِ زوال — زکشتنِ یلاں را نیامد ملال

خنجر از شدتِ حرارت زبانِ انتقام از کام نیام بیروں افگنده پیغام "فَذُوْقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تُكَذِّبُوْنَ" به گوشِ پیرِ دنیا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

می رسانید، نظم

ازبس کشتگان کوفتادند راز — نه دانست کس مردگاں راشمار

زبس قتل شد مرگ باخود به جنگ — که بسیار کردی بیک جا درنگ

بلا گشت از کثرتِ خود ملول — فگنده قضا حیرتے در عقول

تا رایات کفر سرنگوں شد و سرِ سرداران ملاعین گوی میدان پرچم سناں گشت، نظم

نه چنداں به کشتند هندو زتیغ — که روز مطر قطره افتد ز میغ

تن هندواں غرق خوں می نمود — به روے زمیں آتشی بر زدود

زخونِ دلیران وگردِ سپاه — زمیں گشت لعل و هوا شد سیاه

آں روز قریب چهل هزار کافر نابکار ناهنجار با پنجاه و هفت سردار نامدار که هریک دیوے بودند به جهنم فرستادند، نظم

زبس کشته افتاد بر کوه و دشت — جهاں گفت بس بس که از حد گذشت (؟)

همه کبود لب زرد روے و سنگیں دل — هیبت هیکل و بر حیله زا چوں شیطان

ازجمله تپورا و اودی کرن، و کانهانا و دیو و هورال دیو و جامر دیو و سکم دیو و اجانت دیو و غازی خاں و شادی خاں و رتن چند و مانک چند و بهار خاں و دولت خاں و یک لنکی و رکهی چند. و کیرت چند و ڈونگرسی و شادی خاں و کاکو و بکرم سی و دل جان و راے جنگ جو و بتهال و پیله و جیت سنگه فتح خاں و پسران شیر خان و پسران جاگرسین و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وکاکہ وپاہن، نظم

چنیں کنند سلاطین چو کردہ باید کار　　چنیں نماید شمشیر خسرواں آثار

فرمان جہاں مطاع شرف ورود یافت کہ از سرہاے سراں بینا بے
بر افرازند و عبرت عالمیاں سازند تا دیگر بے باکاں بوسوسہ دیو غرور
وفتنہ رایہ(؟)نانہ گیرند، نظم

نشاید کہ روباہ شیری کند　　رعیت بشاہاں دلیری کند
نشاید کہ مردم نہد از جنوں　　ز اندازۂ قدر خود پا بروں
بہ فرمان (داور) اجازت کند　　فلک ملک ہستیش غارت کند

۶- گفتار در کیفیت عرض حال نمودن سلطان محمود خلجی در حصار گردوں
اقتدار جہانگیر نگر و بخشیدن ملک مندو بہ او،

قریب دو یاس کہ لشکر قاہرہ خورشید حشمت مریخ جلادت ذرہ
شمار کوہ وقار خنجر گداز کہ خنجر آبدار آتش بار ایشاں آب از آتش بر انگیزد
وقتل وکشتن کرد کار دشمنان دین را کفایت کردہ بودند ورایات
ظفر کردار بہ مسجد ہوشنگ توجہ فرمود، نظم

نہادہ غاشیہ خورشید بر دوش　　رکابش کردمہ را حلقہ در گوش
گرفتہ عالمے از نیک خواہی　　چنیں باشد بلے ظل الٰہی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سپاہِ روم را گر ترک شد پیشش — عجب نہ بود کہ سازد بندۂ خویش

سلطان محمود خلجی کسے کہ حل وعقد او بود بخدمت بندگان درگاہ عالم پناہ فرستادہ بہ عرض نواب کامیاب رسانید کہ بندہ دولت خواہ داخل عساکر نصرت آئین و جیوش فتح قرین بحصار بر آمدہ ہر چہ فرمان اعلیٰ شرف درود یابد بجان بدان عمل نماید، نظم

ہر چہ کنی حکم بکن رائے تست — افسرِ من خدمتِ آبائے تست

نیست مرا آن محل وآں شکوہ — کز سرِ خود سایہ نشانم بہ کوہ

ور فگند رائے تو بر بندہ تاب — ذرّہ شوم پیش چنان آفتاب

ہر چہ کنی حکم بکن بندہ ام — بندہ ز الطافِ تو شرمندہ ام

کارِ من از دست بروں رفتہ بود — لطفِ تو بر من در دولت کشود

چوں ز ثنائے تو زبان عاجز است — وز کرمت شرح بیان عاجز است

دست بر آرم بدعائے رِیا — نیست چو در دست مارا جز دعا

از تو جہاں تا بہ ابد شاد باد — دہر ز شادیِ تو آباد باد

حضرت شاہ ملک بخش گیتی ستاں کہ بہ تیغ ذوالفقار آثار در عالم مردانگی لوائے شجاعت امیر المومنین علیؓ را برپائے داشتہ و بدست گوہر بار دریا نوال رایت سخاوتش را برافراشت، نظم

ہمیشہ کار بخدا کنی، مجالے نیست — اگر بہ معرکہ گوید کار خیر کند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بزبانِ کرامت آثار گذرانید که ما شتر کفار ازیں دیار خاص از برائے رضائے کردگار دفع کرده ایم وچوں او خود را بر فتراک دولت ما بسته و از سر صدق و روئے اخلاص دست طلب در رکاب فلک قدر که چوں کعبه مفتاح به آب مقاصد حاجت منداں و دست گیر از پا افتادگاں و آرزومند آن است زده مقتضی همت بادشاهانه آن است که دست لطف وکرم ما او را از خاک برداشته به اوج عزت رساند، نظم

زہے خصلت ایں شاه آزاده را | که از خاک بردارد افتاده را
نظر سوئے دلہا ویراں کند | به رحمت بر افتاده احساں کند

ایں ملک را باو مسلم داشته ایم، به فراغ خاطر بخانهٔ خود رفته از هیچ ممر تفرقه بخود راه نه دهد، نظم

رائے پاکت که بر سپهر شرف | مه از و نور مستعار گرفت
کشورے را به یک سوال به داد | قلعه را بیک سوار گرفت

و خانه مدنی را که در وکرور ها بود آں را نیز به دو عطا کرد، فرمودند و تسلیم مردم او کردند، و پنجاه سلسله فیل کوه پیکر که بدست بندگان دیواں آمده آں را نیز بدو مرحمت فرمودند، نظم

چو دست جود و سخا را کشاده گردانید | نظام بزم کیاں را به یک عطا بخشید
خزانهٔ دو جهاں پیش او نه دارد قدر | چگونه در قلم آرم که تا جهاں بخشید

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

لاجرم صیت مکرمت بے نہایتش بسیط ربع مسکون و بساط روے زمین را فرو گرفتہ و آوازۂ شجاعت و سخاوتش بہ گوش ملک و ملک رسیدہ، **نظم**

پادشاہے کہ ملک ہفت اقلیم	کردہ انداز ازل بدو تسلیم
حجت ملک دہ بہ قوت و قہر	آیتے دو خدایگانے دہر
خسروِ تاج بخش تخت ستاں	بر سہر تاج و تخت گنج فشاں
شاہ مالک رکاب باتمکیں	حافظ و ناصرِ زمان و زمیں
ملک کاردہ بہ ضرب تیغ فراز	بسرِ تازیانہ بخشد باز
بحر و بر، ہر دو زیر فرمانت	ساکن ہر دو آفریں خوانت
تو بہر کس کہ سایہ اندازی	از رہِ لطف زود بہ نوازی
ملک از آفرینشت شرفے	رفتہ آوازہ ات بہر طرفے
رونقے کز تو یافت دولت و دیں	بوستاں رانہ داد فروردیں
خسروان دگر ز روے گزاف	می زنند از خزانہ بخشی لاف
لیک ہرگز کسے کرو رنہ داد	تا شود شیوۂ کرم بنیاد
تو ز احساں نہ بہر روے و ریا	ملک بخشندۂ براے خدا
آنچناں ملک کردۂ آساں	ہست پنجہ کرور حاصلِ آں
ہیچ شاہے ز قاف تا حد قاف	نزد از کار ملک بخشی لاف

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

باز ملک چنیں کہ از سر گیں | گیرد از کافراں بقوتِ دیں
لیک ازاں عالمے کہ دایۂ تست | ملک بخشی کمینہ پایۂ تست
چوں تو سلطان عالمِ دینی | در چنیں ملکہا کجا بینی
جز خدا در دولت نہ دار دجا | تو کجا و غمِ جہاں ز کجا
دین و دنیا حجاب مفقود است | سود و نقصان زبانِ او سود است
ملک را می دہی بہ عدل و قرار | تا نیابد درو دل آزار
حاتم طے کہ در سخا علم است | از غلامانِ کمترِ تو کم است
بر تو شد ختم کار بارِ کرم | وز تو آباد شد دیارِ کرم
در جہاں ہر کجا ولیست نخست | روے او بیگماں بجانب تست
تا بود دوست را نظر بر دل | باد کام دل از درت حاصل

چوں شاہ جواں بخت جہاں بخش دوگانہ شکرانہ از براے یگانہ مطلق در مسجد ہوشنگ ادا فرمود و باقامت نماز ظہر نیز اشتغال نمود، راے عالم آراے خسرو جہانگیر آفتاب تاثیر شاہ شاہنشاہ پناہ اہل ایمان براں قرار گرفت کہ سلطان محمود خلجی را کہ در عالم سلطنت فخر آبا و اجداد خود است، تہنیت گفتہ از حصار فرود آیند و دلیل بر ترجیح او آن است کہ او را سلطنت از سلطان سلاطینِ زماں خلیفۃ الرحمٰن رسیدہ، **نظم**

سر خیل سپاہ تاجداراں | سر حلقۂ جملہ شہریاراں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شاہی کہ بہ ملک و حشمت و جاہ
تا آدم ہست شاہ بن شاہ

گردد بہ جریدۂ حصارے
بخشد بہ شکستۂ حصارے

ہر کس کہ نظر باو رساند
بر بخت سعادتش نشاند

بر فتح نوید آیتش را
آباد کند ولایتش را

و ملک حالا نیز بموجب شرع در تحت و تصرف اوست چراکہ حضرت سلطان جہانگیر ملک را بہ قہر و غلبہ از کفار گرفتہ اند و بحکم شرع ملک یمین خود ساختہ، بدو عطا فرمودہ اند، نظم

بہ نمود خنجر تو در احیاے ملک و دین
آں خاصیت کہ در دم عیسیٰ مریم است

از دینِ مصطفیٰ رمقے ماندہ بود و بس
امروز زندہ کردۂ شاہِ معظم است

آں خسروے کہ قصۂ یکروزہ رزم او
صد سالہ کارنامۂ کاؤس رستم است

پس حالا تصرف او در ملک بموجب شرع است و تصرف آبا و اجداد او در ملک نہ بدین نہج بودہ چوں سلطان محمود خلجی خبر یافت کہ حضرت شاہِ جہانگیر از مسجد ہوشنگ ۶۰م ۶ میت فرمودہ اند، خود را برکات دولت قرین سعادت قراں شاہ شاہنشاہ رسانید، و بہ سعادت رکاب بوس مستعد شدہ، نظم

در خدمتِ رکاب تو سر بر زمیں نہد
خورشید از آسمانِ چہارم ہزار بار

و بہ شرف تہنیت موافق ایں ابیات سرافراز گشتہ وداع یافت نظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ترا به ملکِ جهان تهنیت نمی گویم — که ملک در نظر همتم به چند است
دلم شگفته چو گل از نسیم اسلام است — هم چو غنچه بر او باد کفر چند است
به صدق باش عدالت گزین که شاها — به یمنِ عدل همه کار مشکل آسان است

و حضرت گردون اقتدار کامگار فتح و ظفر ملازم و اقبال و بخت یار، در سایهٔ محافظت لطف کردگار به عسکرِ نصرت مقر به دولت و سعادت و جاه و جلال نزول اجلال فرمود، **نظم**

دلِ اسلام شد خرم لب اسلامیان خندان — فتوحاتِ فلک صد نوع و فتح شاه صد خندان
حصارِ فتح شد لطف که هر دندانه از وی — بشارت می دهد فتح و کرا را از بنِ دندان
چنین فتحی که شد که از دولت سلطان دین پرور — نه در وهم خرد گنجد نه در فهم خردمندان
سر شاهان مظفر شاه که شاه صورت و معنی — که از خار سنان او چو گل شد عالمی خندان
جهان تا هست او با داخدا وند همه عالم — معین جان و ملک خداوند خداوندان

روز دیگر که سلطان گردون سریر آفتاب به تخت شرف برآمد و تاج استعلا به سر نهاد، **نظم**

به امداد ان صبح زرین تاج تاج — از زر نهاد و تخت از عاج

بقیة السیفی که از کفار نابکار به دست غازیان گرفتار شده مانده بود به موجب فرمان قضا جریان به تیغ آبدار به آتش دوزخ فرستاده اند، و مرحمت پادشاهانه که جبلی حضرت خلیفة الرحمانی است فرمان به خلاصِ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اسیراں کہ استحقاقِ استخلاص داشتند داد، **نظم**

ترا زیبد آئینِ تخت و کلاہ — کہ داری نظر سوے درویش شاہ

شہاں را بہ احساں سر آمد کنی — بہ درویش ہم لطف بے حد کنی

اسیر از تو یابد خلاصی ز بند — بو و نخشت گردناں را کمند

ہر کس اسیرے کہ داشت بدربار حاضر می گردانید و کسان او شناختہ

می بردند، دو پسر مدنی و دو دختر و یک عورت او بدستِ ملازمانِ دیوان

آمد، و بہ یک پسرِ او در روزِ فتح ہمکرن و بدن بیروں بردہ بہ صد پریشانی

بہ لشکر ملا عینی رسانیدند، واحوال قتل و کشتنش را کہ داستانِ رستم دستاں را

در طیِ نسیاں در آوردہ باز گفتند بدن و جاں بہ مالک دوزخ سپرد، و

روزگار از ابو یکسوم کہ از کیفیت ہلاک ابرہہ خبر بہ نجاشی رسانیدہ ہلاک شدہ

بود یاد داد، **نظم**

ز بس خوف ہیبت ز غم جاں سپرد — سراسیمہ گشت و بہ زاری بمرد

چو شیطان صفت سانکا بر کیفیتِ فتح مطلع شد او را نیز چوں بدن

مدنی جان در تن نماندہ و دیدۂ امید باطنیش بعینہ ظاہر گشت، ہمہ کردہ

جامہ سیاہ و کبود ز خون دل از مدنی چشمہا راندہ زود، **نظم**

ہمہ بر سر از غصہ افشاندہ خاک — چو جامہ ہمہ سینہ ہا کردہ چاک

بخواری ہمہ زار گریاں شدند — چو بر آتشِ تیز بریاں شدند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چو از بدن خبر جاں گداز شنیدند　　　بداں بہانہ بر احوال خویش مالیدند

ذکر توجہ رایات ظفر آثار بدفع فتنہ و فساد شیطان صفت نابکار مدنی حرام خوار و فرار نمودن آں قوم بدکردار بہ عنایت پروردگار

روز سہ شنبہ (۵ صفر ۲۴)

پنجم ماہ رایات سلطانی باشکوہ جہانبانی متوجہ دفع فتنہ و فساد شیطان صفت نابکار مدنی حرام خوار شدہ، نظم

رواں شد جہاندار با داد و دیں　　　بہ عزم غزا با سپاہ گزیں
ز گرد آسماں در سیاہی شدہ　　　ز جوشن زمیں پشت ماہی شدہ

کہ صدائے کوس فیروزی بہ گوش کیواں رسید و از آواز طبل شاہی ایوان لاجوردی لرزید، و رایات منصور سر بر سپہر والا افراخت و باز چتر ہمایوں سایہ بر چرخ اخضر انداخت، نظم

گرد چو پرواز میموں فرِ ہمای چتر شاہی　　　ساخت اندر سایۂ او باز نصرت آشیاں

و بہ دولت و سعادت تالچہ را مضرب خیام دولت التیام ساخت، و روز ہفتم ماہ چو از انوار شاہ تخت خواہ در سریر لاجوردی شد، منور آیات ہمایوں و لوائے میموں با لشکر فتح آئیں و سپاہ ظفر قریں، در حفظ رب العالمین روئے بدھار آورد، نظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شد بہ دولت روانہ لشکر شاہ — سر بگردوں کشید گرد سپاہ

لشکرے بیشتر ز اندازہ — تیغہا تیز گشت و کیں تازہ

نالۂ کرنائے و رویین خم — در جگر کرد زہرہ ہا را گم

کوہ و صحرا ازبس نفیر و خروش — بر طبقہائے آسماں زد جوش

لشکرے بیشتر ز لشکر مور — باد چشم بداں ازایشاں دور

چوں آں سرزمین از غبار موکب ظفر آئین، رشک بہشت بریں ساختہ خبر رسیدن لشکر قاہرہ ظفر قرین بہ لشکر ملاعین رسید، پائے ثبات آں جمعی پریشاں بہ جائے نماند و از دست شدہ، رو او بازبہ فرار آوردند، فحوائے سیھزم الجمع و یولون الدبر مصدوق حال ایشاں گشت، نظم

غبار موکب منصور از دور — شکست از بخصم (؟) از ہست فغفور

بکاخ موج اگر دریا کند شور — خرد داند چہ باشد حالت مور

بہ ہنگامے کہ صرصر جہد از جائے — کجا پیشہ تواند داشتن پائے

اعظم ہمایوں عادل خاں خواست کہ تعاقب کردہ خود را بہ ایشاں و ایشاں را بہ سزا و جزا رساند، چوں خلق بسیار آں کفار فجار بقتل آمدہ بود بہ امید آنکہ شاید ایں قوم بہ شرف اسلام مشرف شوند، و نیز وجہ دیگر ترجیح است بر عدم حضرت خلیفۃ الرحمٰن بحکم وَالْکَاظِمِیْنَ الْغَیْظَ وَالْعَافِیْنَ عَنِ النَّاسِ وَاللّٰہُ یُحِبُّ الْمُحْسِنِیْنَ، رخصت رفتن در عقب آں جماعت نہ فرمود،

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

واو را بہ پایہ سریر اعلیٰ طلب نمود، نظم

زرحمت در لطف ز انساں کشود — کہ بر دشمناں نیز احساں نمود
کسے راست از چشمۂ مہر آب — کہ باشد بہ ہر کسانش شتاب
بہ نیکی کسے برد نام از جہاں — کہ شد نیک خواہ با کہان و مہان

گفتار در ذکر التماس سلطان محمود خلجی فلک قدر را بجانب حصار شادی آباد و درجہ قبول یافتن

چوں سلطان محمود خلجی فلک قدر را معلوم شد کہ لشکر ملاعین از تساع توجہ لشکر قاہرہ چو پشمہ از تندیِ باد و خس و خاشاک از تیزیِ سیلاب پریشاں شدہ بگوشہ افتادہ اند، نظم

بس پیل مست را کہ ہیبت فرو شکست — بس شیر شرزہ را کہ شکوہت شکار کرد
ہرکس کہ بر ضمیر تو گردے نشست از و — در حال گردشِ فلکش خاکسار کرد

بتاریخ دہم ماہ صفر کمرے کہ بہ واسطہ غفلت جامہ وار و تندی توسن گردوں رفتار بدست خلجیاں آمدہ بود، و تفصیل آں قضیہ چناں بود کہ چوں سلطان قطب الدین سلطان محمود خلجی را در کرہ و نج شکست داد، اسپاں و اسباب و پیلاں و براق ایشاں را در قبضۂ خود و در تصرف آورد، و قتل کشتن بنوعی کردہ کہ اگرچہ مثل ست کہ سر بریدہ سخن نہ گوید سرہاے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بریده ایشاں کہ بناے بابر کوٹ را از سرکشی بہ فلک رسانیدہ بہ زبانِ حال
صاحب نظراں را تا اکنوں کیفیت احوال روشن می گردانید، نظم

سراں را ہمہ سر جدا شد ز تن ... پر از خاک جنگ و پُر از خون کفن
ز سرہا سرے کوہ شد ناپدید ... سرے کوہ بر سر بگردوں کشید
کفِ جوشنی بسر از خاک شد ... بہر تن ز شمشیر صد خاک شد
ز دردِ دلِ خود سر سرکشاں ... بیاں می کند حالِ خود بے زباں

دراں حین چوں از ہر طرف صداے کوس و طنطنہ طبل و آواز نائے
و خروش پیلاں و شور اسپاں و نعرۂ دلیراں بر آمدہ، نظم

بہ پرید ہوشِ زمانہ ز جوش ... بہ درید گوشِ سپہر از خروش
سرے تیغ چوں خوں فشاں میغ شد ... ولے میغ بر تابشِ تیغ شد
ز خوں جسم گیتی ہمہ نم گرفت ... ز بس کشتہ پشتِ زمیں خم گرفت
بہ پیوست رزم چناں کز سپہر ... مہ از بیم گم گشت و بہ گریخت مہر

توسنِ بادپاے ابر رفتار آتش کرد...... کہ چوں ابلق سپہر حالِ
جوزا پیکر بود بہ نوعے آغاز شوخی و سرکشی کردہ کہ عنانِ اختیار از دست
سوار در ربودہ و پاے ثبات او از رکاب تمکیں بیروں آمدہ از خانہ زین
جدا شدہ بر کرۂ زمین قرار گرفتہ و روے بگریز نہادہ با لشکر شکستہ موافقت
نمودہ و با کمر درمیان ایشاں رفتہ بدیشاں پیوستہ و ایشاں بدیں صورت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

متصرف آں کم شدہ اند، **نظم**

سمند فلک ہیکل دیو زاد ۔۔۔ سراسیمہ گردید چوں تند باد
چو آتش سر از کشتی در کشید ۔۔۔ چو در لشکر خصم شد سر کشید

چوں سلطان محمود خلجی بہ نظر انصاف مشاہدہ کرد کہ کمر با شمشیر منسوب
اسپ و بہ عنایت حق سبحانہ تعالی شمشیر در قبضہ تصرف در حضرت سلطان
جہانگیر آفتاب ضمیر است کہ بہ قوت بازو و منطقہ جوزا و عقد دین ہدا
می کشاید و کوہ چنیں کہ مرغ خون آشام بر سپہر از بیم تیغ او روز و شب
سپہر ماہ و مہر در سر کشیدہ، **نظم**

چو قافش بہر گوشہ صد خوشہ چیں ۔۔۔ زمیں تا بہ از آسماں تا زمیں
ز پہلوے او چرخ بالا نشیں ۔۔۔ ز پشتی او پاے بر جا زمیں
چو گردید با تیغ او ہم نبرد ۔۔۔ ز ہیبت شدہ روے خورشید زرد
فلک ہر دمش بوسہ بر روزہ دہ ۔۔۔ صبا دست در دامن او زدہ

بہ ضرب تیغ جہانگیر چوں صبح بیک دم مسخر کردہ، **نظم**

تیغ او آں کند بہ سختی سنگ ۔۔۔ کآتش تیز با تراش خدنگ

پسر خود را کہ آزادہ کردہ حضرت خلافت پناہی غازی ست
از اسیری کفار حلقۂ عبودیت در گوش جاں کردہ، و نطاق خدمت
بر میاں بستہ و داخل جامہ داران خاصہ شمردہ، از سر اخلاص با آں کمر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بخدمت فرستادہ، نظم

چہ گویم وصفِ آں زریں کمر را ۔۔۔ کہ آب وتاب می بخشد گہر را
درو چنداں گہر پُر زر شدہ است ۔۔۔ کہ چوں زار از خجلت شد کمربست
ز یاقوتے کہ بر طرفِ کمر بود ۔۔۔ درونِ لعل پر خونِ جگر بود

والتماس توجہ ظفر کہ نہالِ بوستانِ ایمان وشمع شبستانِ آخرالزمان است

از سر اخلاص روے نیاز نمود، نظم

چہ تاب آنکہ خواند مورِ دل ریش ۔۔۔ سلیماں را بمہمان خانۂ خویش
ولے خورشید از نزدیک واز دور ۔۔۔ بہ شاہ و بندہ یکساں می دہد نور
اگر شہ بے نوائے را نوازد ۔۔۔ ز پا افتادہ را سر بر فرازد
عنانِ عزم را ازیں سال گر آید ۔۔۔ بسانِ گنج در ویرانہ آید
چہ کم گردد ز جاہ آفتابے ۔۔۔ بہر ارزاں کہ تابد بر خرابے

وعرض کرد کہ بیمن رایت فتح آیت شاہ جہانگیر نورِ ایمان از تیرگی کفر

ع

بسانِ آفتاب از سراپردۂ غیب بیروں آمدہ وماہ اسلام از قید اجتماع

ومحاق چو از عقدہ کسوف خلاص یافت، نظم

زہے یافتہ دولت ودیں ز تو ۔۔۔ ضیائے کہ گردوں ز اختر نیافت
ز اولادِ آدم دو کس ماند و بس ۔۔۔ کہ از کان جود تو گوہر نیافت
یکے آنکہ مادر ہنوزش نہ زاد ۔۔۔ دگر آنکہ عہد ترا در نیافت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اگر بار دیگر نسیم عنایت و لطفِ بے غایت از ریاض اقبال ولگلبن آمال حضرتِ گردوں اقتدار وزیدن گیرد بخت کشتہ غنچہ وسبزہ زار خزاں دیدہ امیدواران سرسبز وخنداں گردد، نظم

چو گل بخندہ درآید لب عمل زنشاط | اگر زگلشن لطفت وزد نسیم قبول
وگر زلال حیات بخش وصال در جوئبار امید تشنہ لبان جاری گردد،

تخم دولت کہ بدست تصرف وقوت بازوے شجاعت در زمین بختیارے بہ اختیار کشتہ اند، خرم وشاداب گردد ونہال کامرانی کہ در باغِ جہانبانی بہ سرپنجۂ کرم وبازوے شوکت وشکوہ نشانیدہ اند، نظم

بیک نظر زعنایت عزیز گردانم | کہ آفتاب بہ تاثیر خاک را زر کرد
بہ لطف سایہ فگن برسرم چو ایزد پاک | نہال بخت بسا سبز وسایہ پرور کرد

چوں التماس او از سرِ اخلاص وروے نیاز بود بہ متابعت سرور کائنات وخلاصۂ موجودات، نظم

سوارِ فلک سیر فرق کمیت | صف آراے لشکر کشش ما ومیت
مگس ران خوانش پرِ جبرئیل | سبیل دہش چشمۂ سلسبیل
بزرگی منزہ زکبر ومنی | بہ صورت فقیر وبہ معنی غنی
حبیبِ خدا وحبیبِ ہمہ | فرستادۂ او طبیبِ ہمہ

کہ ان دعیتم الی کذرع (؟) فاجیبوا درجہ قبول یافتہ، کلاہ گوشۂ قدر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و منزلت او را به اوج عزت رسانیده، نظم

دلاور دامن اسلام زن جنگ　　که او دار کلید رفعت اورنگ

و او را به انواع انعام و اکرام پادشاهانه مفتخر و سرفراز گردانید، نظم

بس نباشد سخاوت او را　　زاده کوه و داده دریا

گر جهان را به یک عطا بدهد　　از کف خویش شرمه به سخا

و خطبه که مقرر بود که به القاب همایون مزید مزین گردد به واسطه او به
سلطان محمود خلجی جز قبول التماس خود یافت زبان به شکر ایزد متعال
گویا گردانید، نظم

منت ایزد را که نزهت گه لطف جمال　　خاطر غمدیده را سرمایه شادی رسید

از سر آستان شاه کشور جاه و جلال تحفه محبوس غم منشور آزادی
رسیده، عمارات که سلطان سلاطین خلجی به مرور ایام هر یک در زمان
دولت خود بسعی بسیار و خرچ بیشمار به اتمام رسانیده بودند همه را
به نوعی آرایش کرد که رشک بهشت برین گردانید و عبرت افزای
نگارخانه چین گشت، چند محل را به تخت مرصع مزین گردانید، نظم

تخت از زر بدر و گوهر غرق　　که ز خورشید کس نه کرد فرق

زده فراش صنع یعنی تخت　　به ز خورشید مسند به تخت

و اطراف او را بدرختان مرصع و گلهای مکلل به مروارید ثمین و جوهر نگین

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

که از اشعهٔ انوارش چشم سپهر خیره و دیدهٔ انجم تیره می گشت، آراست نظم

نخلهاے مرصع از درناب که به بردی ز روی خورشید آب

گوهرین نخلها که از خوبی رشک شد رست غیرت خوبی

وهنرمندان محترمه(؟) را امر کرد تا در خور شغل هاے خویش شهر را آرایش کردند، نظم

جهانے به شادی شد آراسته همه بوم و بر زیور و خواسته

جهان شد نهان زیر دیباے چین شد آراسته جمله روے زمین

و اطراف بازارها را به نخلهاے موم و ابریشم به طرزهاے عجیب و غریب که
دیدهٔ خیال از نقش نخلبندی در وادی حیرت می ماند آراستند، نظم

زبس نهال ملوّن ز موم و ابریشم نهال روضهٔ رضوان ز رشک شد خشک

دماغ جان ملک تا فلک معطر شد ز بوی دلکش عود و گلاب عنبر مشک

ذکر توجه نمودن رایات سلطانی باشکوه جهانبانی بحصار مندو و از راه احسان به شادی آباد گردانیدن به تاریخ پانزدهم ماه صفر جمعه سنه ٧٤

نظم

بوقت خرم و فرخنده بنیاد که شادی در بروے خلق بکشاد

هماے چتر همایون خسرو ماه رایت آفتاب ضمیر و لواے نصرت
و آلاے میمون سلطان بهرام حمایت جهانگیر به ارکان دولت که مخصوصان

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

عالیجاہ و مقربان درگاہ عالم پناہ اند بمقتضاے التماس سلطان محمود خلجی
که از روے نیازمندی و انکسار نمودہ بودند، متوجه حصار مندو گشت که
حوادث ایام به غم و اندوہ محنت کرہ ساخته بود تا به دولت و سعادت
به شادیاباد گردآید، **نظم**

غم در قدم تو شادمانی گردد　　عمر از نظر تو جاودانی گردد
گر بادِ دوزخ بر وز از کوے تو خاک　　آتش همه آب زندگانی گردد

چو سلطان محمود خلجی از توجه سلطان سلاطین زمان ملک بخش
گیتی ستاں خبر یافت نفحات صبح سعادت مشام جانش را معطر ساخت
و نسیم خوشدلی از هیبت کامرانی وزیدن گرفت، غنچهٔ امید در گلستان نشاط
چوں گلِ مراد شگفته و خنداں گشت و نهالِ خرمی در بوستانِ شادکامی
بالا کشید خانهٔ ویرانِ غم به شادی آباد گشت، **نظم**

شادی آنچناں پدید آمد　　که غم را به جهاں نشانه نماند
خاطرِ روزگار شد مسرور　　دفعِ غم را دگر بهانه نماند

از حصار فرود آمد و به استقبال از شهر بیروں رفت و چوں دیدهٔ اقبال
دولتش از شعشعهٔ جمال عالم آراے حضرت سلطان منور گشت و به شرف
رکاب بوسی مشرف گردید، و مراسم شکرگذاری بجاے آورد و زبان بمدح
و ثناے شاہ عالم گویا گردانید، **نظم**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"

که از رایت ملک دین در نازش و در پرورش — وے ز تیغت یافته ارباب طغیان سرزنش

به سر آمد گوہر تیغ تو در روز مصاف — بر سر آید ہر گہر کز دست باشد پرورش

و منظور عنایت حضرت خلیفۃ الرحمان گشته در رکاب دولت ابد پیوند بجانب
حصار روان شد و سر سرافرازی به فلک رسانید، نظم

خسروان پیش او کمر بندند — ہمچو در پیش خسروان حجاب

کوکبه چون فلک آراسته — ماه علم سر ثریا کشید

ہیکل پیلان به زمین خم فگند — زلزله در عرصهٔ عالم فگند

خاک رہش بر سر شاہان سزاست — خاک بران سر که نه اندیشش ہواست

ریزه وشش از فتنه نگہدار باد — با وے و با دولت او یار باد

چون حضرت سلطان شہنشاه خلیفۃ الرحمن حصار را از پرتو جمال
عالم آرای منور گردانید، و ماہچه خورشید شعاع از کیوان گذشت، نظم

گردون به نثار گرد رکابش — دامن دامن به فشاند گوہر

ملک دین را ظلمت کفر در وجود — نفس در بدن جا کرده بود

از فروغ نور حضور نور ایمان در وچون روح در تن قرار گرفت، نظم

از نسیم لطف جان بخش شہنشاه جہان — جان از تن رفته باز آمد بجای خویش

و ابر کار فیض لطف ظل الله بر کشت زار استعداد ساکنان آن سرزمین
باریدن آغاز کرد و نسیم عنایت بے غایت از ریاض اقبال آنحضرت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

درزیدن گرفت، بخت خواب آلود سکان آن مقام که پایمال حوادث روزگار شده بود بیدار شد و دیدهٔ امیدوردمندان که مدت مدید بر شاهراه انتظار بود از عنایت موکب ظفر آثار که توتیای دیدهٔ اولا الابصار است روشن گشت، نهال آمال بیچارگان که از سموم ظلم و فساد نیا پژمرده شده بود، به میامن قدوم خضر آثار خدام حضرت شهریار سرسبزی یافت، نظم

جهانِ از جهانیان زسر تازه شد　　که الطاف بیش از اندازه شد

جهان زبان دیده را سود ازو　　خدا راضی خلق خشنود ازو

گلبن دولت آن سرزمین را که از ریاح عواطف تغیرات بتاراج رفته بود از فیض اقبال حضرت گردون اقتدار آب بجوی باز آمد، نظم

بهر زمین که چو آب حیات بخرامی　　دهانِ مرده به زیرِ زمین پرآب شود

خلق آن دیار که به رسم نظاره بر سرهای راه ایستاده بودند هر یک از طرفی زبان به ثنای شاه ملک بخش گیتی ستان کشوده دست به دعا برداشتند، نظم

که ای چشم و چراغ اهلِ بینش　　ز نور روشن چراغ آفرینش

ز نورت گنبدِ افلاک روشن　　ز عدلت بسیطِ خاک گلشن

سرِ گردون کشان شد خاکِ راهت　　فرازنده فلک شد تکیه گاهت

سری را کز تو نه بود حلقه در گوش　　نه سر باشد که او باریست بر دوش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

توئی از فضل الطاف الٰہی سزاوارے سری و بادشاہی
جہاں تا ہست دارا جہاں باش زآسیب حوادث در اماں باش

حضرت خلافت پناہ ولایت دستگاہ از آنجا کہ مکارم اخلاق آنحضرت است بہر جانب التفات لائق حال فرمودہ چوں صبح صادق در روے جہانیاں تبسم کرد، نظم

چرخ بکف کردہ طبقہائے نور فاتحہ می خواند بہ سلطان زور

دیدہ مردگان حوادث روزگار را بہ انفاس مسیح آثار حیات تازہ می بخشید، نظم

دم عیسیٰ کہ بہ رنجور شفا می بخشد دم نقد از دم او جو کہ ایں دم با اوست

تا بہ دولت و سعادت عمارت باغ شکر تالاب را از غبار موکب ہمایوں چوں دیدۂ ارباب نظر منور گردانید و سر بارگاہ فلک تمکین در بستہ سپہر و پشت فلک خمیدن گرفت و سراپردۂ شوکت سر بسر افرازی بر زدہ چرخ بریں رسانید، نظم

بارگہ شاہ دراں بوستاں نور دگر دادہ بہ ہندوستاں
خیمہ پر گل چو گلستاں نمود وز گل او آب چو بستاں نمود

سلطان محمود خلجی مراسم ایثار و پاے اندازہاے نفیس و پیش کشہاے وافر فاخرا رجمند بیروں از وصف چو دلپسند کشید و بہ صنوف خدمات شایستہ چہرۂ سعادت خود را برافروخت، نظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نثار افگن شدہ گوہر نثاران ستارہ گشتہ بر خورشید باران
طبق بر دست مروارید ریزان گوہر چیناں شدہ افتان وخیزان
دراں تاراج وہاے زمیں بوس زلت معذور گشتہ چوب چاؤس (؟)

و از روے نشاط و کامرانی زبان بہ ثناے حضرت سلطانی گویا گردانیدند نظم

کہ اے شاہ دیندار عالم پناہ بحق بر شاہان جہاں بادشاہ
سزاوار تخت سلیماں توئی شہاں جملہ جسم اند جاں شان توئی
سرت سبز باد و بخت بلند ز چشم بد انت مبادا گزند
جہاں سر بسر زیر فرمانِ تو خدا پاسدار تن و جان تو

و از ہر طرف گویندگان خوش آواز و سرود آوران نغمہ پرداز کہ بآہنگ جاں نواز دل از سینہ می ربودند و بالحان دلفریب جاں رفتہ را بہ تن باز می آوردند، صفت زدہ بہ مدح و ثناے شاہ جہانگیر ملک بخش گیتی ستاں زباں کشودہ بودند، نظم

مطرباں بر طرب سرود آورد بر سر خوشدلی درود آورد
کشتہ ز آہنگ چنگ جاں آشوب زہرہ رقاص مشتری پاکوب
چوں نغمہ زدی بر نسیم عود رفتی از ساز لہجۂ داؤد

نسیم راحت افزاے نکہۂ مشک آگیں مشام تخت نشیناں روضۂ افلاک را معطر ساختہ و نفحات دودِ عود عنبر آئیں دماغ مقیمان خطۂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خاک چون کلبۂ عطار خوش روے گردانید، نظم

بوے طیبش کہ بر فلک می رفت　　از خوشی ہوش از ملک می رفت

وچند محل چاشنی کیواں شیریں کار و مطبخیانِ کارگذار و انواعِ اطعمۂ لذیذ

کہ از موائدِ خلد بریں نشان می دادو وبہ بوے از مزہ من حکایت میکرد

کند و ریہا از لطائف آتش اشتہا در باطن می افروخت، نظم

خوان زیاقوت و کان فیروزہ　　کاسہ گرداں مہش بدریوزہ

نوبتِ خوان فرو چوں بگذشت　　شربتے خوشگوار شد در کشت

شربت داران شربت معطر در کاسہ ہا زر بہ گردش در آوردند مضمون

یُطَافُ عَلَیْھِمْ بِکَاْسٍ مِّنْ مَّعِیْنٍ بَیْضَآءَ لَذَّۃٍ لِلشّٰرِبِیْنَ مشاہد

شد، وتنبول داران خاص طبقہاے زر را از بیرہ برگ آراستہ بر دست گرفت

ہر کس را با برگ و نوا می ساختند، نظم

نادر برگ چو گل بوستاں　　نغز تریں نعمتِ ہندوستاں

چوں دو پاس از روز گذشت وحضرت سلطان گردوں اقتدار میل

آشنابی فرمودوسلطان محمود خلجی التماس وداع کرد تا بہ موج تالاب رود

وشرائط خلعت در ترتیب اسباب بجاے آورد، بہ عنایت بادشاہی سرافراز

گشتہ وداع یافت حضرت سلطان بعد اداے صلوٰۃ ظہر بہ سعادت سیر

باغ فرمودند، وآں روز بہ دولت واقبال آنجا بودند، نظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نکہتِ خلق شاہ با تسکیں　　کرد اطرافِ باغ را مشکیں
دہنِ غنچہ شد ز شادی باز　　بلبل از شوق گشت نغمہ نواز

چوں سلطان سر بر چہار بالش افلاک روے بہ خلوت خانۂ عزلت آورد، قدمِ انز وار در شبستانِ مغرب نہاد، نظم

شہِ خسرو غازی کشور کشاے　　خوش دل و آسودہ بہ لطف خداے
خفت بہ بیداری بختِ جواں　　خسرو غازی شہ کشور کشاے
دولتِ بیدار شدش پاسباں

روز دیگر کہ اشعۂ انوار خورشید عالمتاب جہاں را منور ساخت، نظم

صبح چو برزد علم آفتاب　　لشکر سیّارہ فرو شد بآب
گوش عزیمت ز در شہریار　　لرزہ در افگند بروئیں حصار
دمدمہ را کرد دمامہ بلند　　دمبدم نائے دمادم فگند

و چوں سلطان محمود خلجی بہ شرف رکاب بوسی مشرف شد و مراسم پاے انداز و ایثار بجاے آورد، نظم

خاصہ گہان ہر طرفے بستہ صف　　کردہ طبقہاے جواہر بہ کف
بسکہ فشاندند زبہرِ نثار　　فرش زمیں شد ز درے شاہوار

خواست کہ عمارت آبا و اجداد خود را کہ بہ نوعے آرایش کردہ بودند کہ مہندس اوہام از حسنِ ترتیبش در ورطۂ تعجب افتادہ بہ شرف قدوم شرع

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رفتار ہمایوں سلطان جہانگیر مشرف گرداند تا بہ برکت آں بخت واقبال
دراں منازل مقام گیرند، **نظم**

خجستہ منزلے چوں روضۂ حور بہ نزہت نوربخش بیت معمور
زمجمرہا زرِ کانجا کہ افروخت درونِ مجمرِ خورشید می سوخت

چوں حضرت شاہ جہانگیر بہ محل جواہرنگار رسیدہ، کہ خاص جہت
نشین آنحضرت آراستہ بودند، **نظم**

بہ زیبائی ز جنت دست بردہ گرفتہ بر قصورے خلد حور راہ

بدولت وسعادت برمسندِ تمکیں قرار گرفت، **نظم**

برآمد شاہ بر مسند بداں فر کہ بر چارم فلک خورشید انور
فروزاں از جبینش فرِ شاہی زمیں تا آسماں نورِ الٰہی
بہ گرد مسند عالم پناہش جہانِ از بزرگان سپاہش
بہ حشمت ہر یکے افراسیابے سپہر سروری را آفتابے

وسلطان محمود خلجی را از روے لطف وکرم نزدیک خویش نشانید، **نظم**

بہ نزدیک خویشتن نشانید شاہ رساند از تفاخر سرش را بہ ماہ

وہرکس بجاے خویش قرار گرفت، **نظم**

نشستند بعضے وبعضے بہ پاے بہ اندازۂ خویشتن جابجاے

حضرت سلطنت پناہ ولایت دستگاہ زبانِ کرامت آثار بہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نصائح سلطان محمود غلجی به خوب ترین وجهے گویا گردانید که **نظم**

گرچه ترا ملک جهان داد دوست　　سوے خدا بین و مشو خود پرست
دادگری کن که ز تاثیر داد　　بس در دولت که توان برکشاد
در همه تدبیر نکوکار باش　　از بد و از نیک خبردار باش
بدکنی اوّل به ملامت کشد　　و آخر او سر به ندامت کشد
در عمل خیر توقف مکن　　چه به کنی هیچ تاسف مکن
بنده شو عاقبت اندیش باش　　معترف بندگی خویش باش
کار چنان کن که به هنگام کار　　از عمل خود نه شوی شرمسار
در بدل اندرا بود مشکلے　　خواه کلید از در صاحبدلے
پیشه تقوی ست پسندیده ترا　　از همه و از ماست پسندیده ترا
وانچه سخن بود ز اسرار ملک　　کن مکن رابطه کار ملک
گفت بادشاه فرشته سرشت　　خوے خوشست نسخه باغ بهشت
ایزدش از فتنه نگهدار باش　　با وے و با دولت او یار باش

بعد از استماع نصائح دولت فزاے خلیفه خداے شاه دشمن بند قلعه کشاے زبان به مدح و ثناے شاه عالم گویا گردانید، **نظم**

ثنا گفت شه را ز روے نیاز　　که باداوجودت جهان را طراز
سر و سرور بادشاهان توئی　　پناه سلاطین پناهان توئی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ز نورِ رایتِ سلطنت سربلند　　به تو مسندِ شرع هم ارجمند
پئے عدلِ عالم ترا ساختند　　که از دانش و بینش آراستند
بدستت سلاطینِ روے زمین　　سپردند زه گیر انگشترین
نهادند شمشیرها در غلاف　　بدل کردند از مهر و آشتی خلاف
وزان زلزله پادشاهان ز تخت　　در افتند چون شاخها از درخت
دلم تابعِ رائے فرمانِ تست　　زبانم به معنی ثنا خوانِ تست
نمی گنجد اوصافِ شه در جهان　　چگونه مرا گنجد اندر دهان
سخنهاے رنگینِ سنجیده گفت　　همه مغز دار و پسندیده گفت

بعد مراسمِ شکرگذاری سلطنت شعاری، نظم

خوان کشیدند بندگان در پیش　　خوردنیها بیش پاک از بیش
هرچه اندیشه در گمان آورد　　مطبخی زود در میان آورد
زان خورشهاے بود بر چپ و راست　　هرکس آن خورد کارزو در خواست
چون خورش خورد شد ز اندازه　　شد طبیعش به پرورش تازه

حضرت شاه عالم پناه لمحه نرگس حقیقت دیده را به خوابِ استراحت مکمل گردانید، نظم

بخواب نرگس و دل در پئے نکوکاری ست　　زهی مراتب خوابے که به ز بیداری ست

بعد لحظهٔ استعداد نماز کرده ظهر را ادا فرمودند، نظم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رُخِ روشنش قرة العینِ دیں　　دلِ صافیش آفتابِ یقیں

بود خاطرِ شاہ پاک از غبار　　ز روح القدس نسخۂ یادگار

بعد ادائے ظہر رایتِ ظفر پیکر کہ ہموارہ تبسم فیروزی و تبسم فتح اندوزی موقف بار عنان عزیمت بمقر ہمایوں معطوف گردانید، سلطان محمود خلجی مراسم پیشکش ہائے فاخرہ و افراز اسپانِ ترکی و تازی، نظم

ستارہ چشم و فلک سینہ و مجرہ شکم　　ہلال گردوں و خوش رنگ و ماہ پیشانی

و پیلانِ کوہ پیکر و اقمشۂ رنگا رنگ و جواہر گوناگوں باچندیں دیدہ حیران ماند، نظم

شغب طبل و نیک روئیں نائے　　برگرفتہ سپہر را از جائے

سنج ماہ پیکر از ہر سو　　خلد می کرد چرخ را پہلو

دہل از بسکہ در خروش آمد　　مغز ہفت آسماں بہ جوش آمد

بہ سعادت نہاد روے براہ　　نصرتش ہم عناں بعون اللہ

شب ہر دہم ماہ نزہت گاہ سابق را مخیم نزول فرخندہ گردانید، و روز دیگر کہ طاؤس زریں بال آفتاب بہ جلوہ گری برآمد ہمائے چترِ ہمایون خسرو ملک بخش گیتی ستاں جناحِ دولت و اقبال برکشودہ و سایۂ عاطفت بہ روئے گسترانیدہ واں سرزمین را رشکِ بہشت بریں گردانید، نظم

گشتہ آں سرزمیں بہشت بریں　　در رکابِ شہِ زمان و زمیں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گفتار در توجه رکاب دولت حضرت جهانبانی به مستقر سریر سلطنت و کامرانی قبة الاسلام محمدآباد حرسه الله تعالی عن الآفات

نظم شاه عالم کز پی کشورکشا رفته بود

. . . .

وفصحاے معجز آثار و بلغاے جادوکار که ناقدان سکهٔ سخن پروری و شهسواران میدانِ هنرگستری اند قصائد غرا و تواریخ زیبا انشا کردند که بر صفحهٔ روزگار رقم الی یوم القرار به قرار خواهند ازجمله یکے از شعراء تاریخے پیدا کرده بود و هنوز در رشتهٔ نظم نه بسته بعز عرض رسانید اگرچه قبول یابد، در سلک نظم ترتیب دهد حضرت شهریار سخن پرور آن را بنوعے در رشتهٔ نظم منتظم گردانید که شاهد حالِ کلام الملوک ملوک الکلام گشت وچون در عالم فصاحت در بیان آن ختم سخن فرموده اند مناسب نمود سخن بدان ختم کردن وچند بیتے مناسب آن از خدمت خاتم الشعراء مولانای عبدالرحمن جامی در ذیل آن آوردند، نظم

بود پایهٔ آن سخن بس بلند
کس آنجا رسد وصفِ ما را کمند

وآن تاریخ این است،

مظفرشاه کرده فتح مندو
که اول تخت گاهش دهار باشد
دگر پرسند از تاریخ فتحش
پریشانی همه کفار باشد
سخنهاے شه کز دلِ پاک خواست
به پاکان که شاه سخنهاے جاست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بدین نکته باشد دلیلِ تمام | کلام الملوک ملوک الکلام
من از وصفِ او شه چنان قاصرم | بمدحش چه سان رہبرو خاطرم
چو خفاش را نیست نورِ بصر | کہ بیند بروے زمیں عکس خور
کجا آورد ہرگزش دیدہ تاب | کہ بیند بر اوجِ فلک آفتاب
فرو بند جامی زبانِ مقال | کہ تنگ ست الحق سخن را مجال
چو رسمیست دیریں کہ ختم سخن | بود بر دعا، بر دعا ختم کن
الا تا قوابل ز فیاضِ جود | بریزند ہموارہ فیضِ وجود
دلِ پاک شہ مخزنِ راز باد | در فتح بر روے او باز باد
سپہرش بہ فرماں جہانش بہ کام | دعا کرد و انس و جاں والسّلام

تمت تمام شد کتاب تاریخ مظفر شاہی، بتاریخ نہم شہر ذی القعدہ سنہ یکہزار و دو صد و بست و دو ہجری مطابق ہندی سنوت سنہ ۱۸۶۴ بکرماجیت، بوقت فجر صورت اختتام یافت در زین البلاد احمد آباد در عمل چمپاجی راؤ گانگوار و نیابت شرمنیت رگھوناتھ راؤ کا صاحب دام دولتہ از دست من ہیچ مداں کہ بہ پیارا منتھہ موسوم و مشہور است نوشتہ شد، بجلدی تمام نقل شدہ لہذا اگر جاے سہو باشد اصلاح دہند

نظم

نوشتہ بماند سیہ بر سفید | نویسندہ را نیست فردا اُمید

سید ابو ظفر ندوی، ۱۶ مئی سنہ ۱۹۳۲ء

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સંશોધન ગ્રંથમાળા

૧	સિદ્ધહેમનો અપભ્રંશ વિભાગ (અનુવાદ)	અધ્યા. મધુસૂદન મોદી અને પં. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી
૨	બીમ્સના ઉપોદ્ઘાતનો અનુવાદ	,, ,, ,,
૩	છંદોનુશાસન (પ્રાકૃત–અપભ્રંશ ભાગ	અધ્યા. જીવણલાલ ત્રી. પરીખ
૪	ગુજરાતી છંદો	અધ્યા. રામનારાયણ વિ. પાઠક
૫	અસાઈતનું 'હંસાઉલી' કાવ્ય	પં. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી
૬	ભીમનું 'સદયવત્સકથા' કાવ્ય	અધ્યા. મંજુલાલ ર. મજમૂદાર
૭	પુરાણોમાં ગુજરાત	અધ્યા. ઉમાશંકર જે. જોષી
૮	જૈન આગમોમાં ગુજરાત	મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી
૯	ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (ઈસ્લામ યુગ)	શ્રી. રત્નમણિરાવ ભી. જોટે
૧૦	પંચમહાલના ભીલ	શ્રી. પાંડુરંગ ગો. વણીકર
૧૧	રાનીપરજ	શ્રી. જુગતરામ દવે અને અધ્યા. ઉમાશંકર જે. જોષી
૧૨	ગુજરાતની પ્રજાની મૂળ જાતિઓ	અધ્યા. છોટુભાઇ એમ. ઘીવાળા
*૧૩	દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ (કી. રૂ. સવા).	શ્રી. રામલાલ ચુ. મોદી
*૧૪	ગુજરાતી અટકોનો ઇતિહાસ (કી રૂ. સવા)	અધ્યા. વિનોદિની નીલકંઠ
૧૫	વાઘરી લોકો	,,
૧૬	ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન	શ્રી. કનૈયાલાલ ભા. દવે
*૧૭	આપણા કવિઓ–ખંડ ૧ (કી. રૂ. એક)	પં. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી
*૧૮	રણમલ્લછંદની ઐતિહાસિક સમાલોચના (કી. આના ચાર)	મૌ. સૈયદ અબુઝફર નદવી
*૧૯	'અખો'-એક અધ્યયન(કી. રૂ. બે)	અધ્યા. ઉમાશંકર જે. જોષી
*૨૦	Indo-Aryan and Hindi (કી. રૂ. સાડા ત્રણ)	ડૉ. સુનીતિકુમાર ચાતુર્જ્યા
૨૧	Archæology and Ancient Indian History	ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રી
*૨૨	મુઝફ્ફરશાહી (મૂળ અને અનુવાદ) (કી રૂ. સવા)	મૌ. સૈયદ અબુઝફરનદવી અને શ્રી. છોટુભાઈ ર. નાયક

સૂચના—આવી * નિશાનીવાળાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે; અંક ૫, ૧૦ અને ૨૧ છપાય છે; જ્યારે બાકીનાં તૈયાર થવાની જુદી જુદી સ્થિતિમાં છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar